

821
E-99

NAZAR ESHONQUL

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

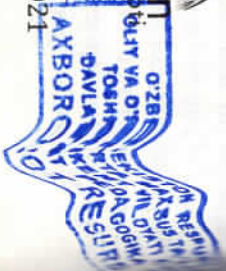
Количество предыдущих
выдач _____

16.11.214
8.11.224
14.03.22.
10.04.22
5.12.22

8.21
F-99
NAZAR ESHONQUL

Edam
(qissa va hikoyalar)

Toshkent - 2021

UO'K: 821.512.133-31
KBK 84-44(50'zb)
E 99

Nazar Eshonqul
Urush odamlari (*qissa va hikoyalar*) / Nazar

Eshonqul. – Toshkent. «Ochun» nashriyoti, 2021. –
176 b.

Yozuvchi Nazar Eshonqul o'zbek adabiyotida o'z uslubiga, o'z imzosiga ega bo'lgan adiblardan biridir.

Ushbu to'plamdan yozuvchining "Urush odamlari" qissasi va hikoyalari o'rin olgan.

Yozuvchi kitobxonni har bir davrning mashaqqatlari, ziddiyatlari, nohaqliklari bilan yuzlashtiradi. O'quvchi beixtiyor qahramonlarning taqdirini o'ylaydi, qayg'uradi, muammolariga chora izlaydi. Har bir asar kutilmagan tarzda yakun topadi. Eng muhimi, adib xulosani o'quvchi hukmiga havola etadi.

Mazkur to'plam siz aziz kitobxonlarga manzur keladi degan umiddamiz.

UO'K: 821.512.133-31
KBK 84-44(50'zb)

ISBN: 978-9943-6804-2-5

© «Ochun» nashriyoti, 2021-y

URUSH ODAMLARI
(*Qissa*)

«...Men katta bo'lsam, miltiq sotib olaman».
«Miltiqni nima qilasan?»
«Otamni otaman!!!».

I

Qirg to'rtinchi yil dekabrlining boshlarida, qoraxat kelganidan fosa bir yildan so'ng yolg'in-sochini kunlarning birida tersotalik Normat polvon bir oyog'idan ayrilib, urushdan qaytdi. Urushdan majruh bo'lib qaytish odatdagi voqea bo'lib qolganligi uchun hech kim uning mayib bo'lib qaytganligiga ajablanmadi. So'nggi uch yil ichida urushga soppa-sog' ketib, biron muchasidan ajralib qaytish hodisasi tez-tez sodir bo'lib turardi. Urush boshlangan yiliyoq Yugori Teraklidan usta Pirnazar qo'lidan ayrilib qaytgandi. Ikki yil oldin esa Qo'rg'onosti qishlog'idan Mulla Turdi ko'zidan ayrilib qaytdi. Shu yilning boshida Yangiboy hisobchi qishloqqa g'ildirakti aravada kirib keldi. Uning qullar urug'idan bo'lgan xotini ikki-uch oy sochini yulib yurdi-yu, keyin ko'nikib qoldi. Biroq yoz boshlarida otlanib, Qamashiga tushib ketdi, bir haftalardan keyin eski yuk mashinasida qaytib kelib, erini qayoqqadir olib jo'nadi.

O'n kunlardan so'ng bir o'zi yakka qaytdi. Odamlar uning erini Qarshidagi nogironlar uyiga tashlab kelganini bilishdi. Yangiboyning sogov ukasi yozning oxirida yangasini o'lasini savaladi. Qo'shnilari uni ertasi choshgoh mahali og'zi-burnidan qon kechib behush yotgan holda og'ilxonadan topib olishdi. Tersotaliklar esa Yangiboy hisobchiga qaraganda Normat polvonning mayibligi arzimmas bo'lib tuyuldi. Uning faqat bir oyog'i, shunda ham to'pning usti kesib olingan va o'rninga yasama oyog' o'rnatilgan edi. Shu sababi cho'loqlanib bo'lsa ham u bemalol yura olardi.

Ertasiga qishloq chekkasidagi katta ayvonli paxsa uyda kichkina to'y bo'ldi. Qari bo'lsa ham anchagina semiz echki so'yildi.

Qaynoq sho'rvaning hidi Tersotaga yondosh Olma va Supa qishloqlarigacha tarqalib turdi.

Normat polvoni ko'rish uchun kelgan qishloqdoshlari o'zlari tasavvur qilgan norg'ul, barvasta, umrida olishib ko'rmagan, lekin suyagi yirik bo'lgani uchun polvon deb nom olgan, qishloqning old chavandozlaridan biri, qomatidan kuch yog'ilib turgan, o'ttizdan endi oshgan o'ltam Normat polvoni emas, ozib, mushaklari shalvirab, bo'yin tomirlarida ajinlar paydo bo'lib, yara izlari qolgan, hali dorilarning bado'y hidi ketmagan, ko'ri-nishidan ellikni bersa bo'ladigan, sochlari oqara boshlagan, o'zlari eshitgan urushning tirik guvohini ko'rdilar. Qishloqdoshlari uning yuzidagi zahillikka, kuygan quloqlarining orti olakula bo'lib qolgan bo'yinlariga va tez-tez sarak-sarak qilib, silkinib turadigan boshiga hech ko'nika olmadilar.

Yig'ilganlar besh-oltita qari-qartangdan va onalari qoshida yoki hovlida o'yin boshlab yuborgan bolalardan tashqari aksariyati ayollar va kampirlar edi.

Joyni avval pechkali xonaning o'ng tarafidagi katta, keng sovuq xonaga solishgandi. Ammo kampirlar kelib, joyni issiqqina pechkali yotoq uyg'a o'tkazishdi.

– Shusiz ham Normatboyning mehmonxonasi borligini bilamiz. Bu yerda hech kim begona emas. Bizga shunisi ma'qul. Bemiz, to'zib yotgan uyda o'tirmasak, o'tirganday bo'lmaymiz, sarishta, to'zib yotgan uyda o'tirmasak, o'tirganday bo'lmaymiz, – deyishdi ular.

Pechkali xona ham keng edi, to'rdaxonamga kir-chir va qutroqli ko'rpachalar, turli rangga bo'yalgan hosilot po'staklar, har xil gullar chizilgan namatlar, qo'lda to'qilgan gilamlar yig'ilib qo'yilgandi. Xonaning shifti baland, loysuvuq devorlarning ikki tomoniga qush, qiyiq, bir-tuvak bodomgulni o'rtaga qo'yib, bir-biriga tikilib turgan yigit va qizning surati, qo'zilar o'tlab yurgan tog' etagining va ko'klam kunlarining tasviri solingan ikkita uzun mo'zana osilgandi. Kashtalar tagidan ikkita qizil gulli yashil ro'mol ilingan, ro'mollar ko'p vaqt turganidan devorning nusxi urib, rangsizlanib qolgandi. So'znanaga qaragan odam uni tikkan qiz chevar bo'lganini va bu kashtalarda o'sha chevarning qizlik orzu-umidlari barq urib turganini, bular kelinlik sarpolari ekani ni sezar, bu kashtalarda balog'at orzularini ko'rib, beixtiyor epkinib qo'yardi.

Odatdagiday urushdan qaytganlarga qilinadigan hurmat ma'nosida to'rdaxonam yasama oyog'ini sog' oyog'i ustiga qo'yib, uchta lo'labolishlarga suyanib o'tirar, uning ikki tomonida yonboshlagan yoki devorga suyanib olgan chollar Normatni shunchaki gapga solib o'tirishardi. Pechka atrofiga esa kampirlar o'ng tomonda o'tirgan chollar tomon engashgancha qizg'in subhaga berilgan edilar; gohida chollar shumlik qilib, sekin chimchilab olsa, ular ushshayib qolgan, ajin bosgan yuzlariga uyalgan tusini berishgancha tillarida «he, o'l, qari suylumay, soqoling ostida qolgur», deb tishsiz og'izlarini ochib hihilar, o'zlari esa cholgaya-qirnoq surilib o'tirar, xotinlar ham go'yo bu yerga bir-biri bilan chug'urtlashish uchun kelishganday edi: goh ajablanganini, goh xursand bo'lganini, goh qayg'urishayotganini bildirish uchun yuzlarini burishtirib, qoshlarini yozib, yuqalarini ushlab, yana qo'yib yuborishib, lablarining bir chetidani «cho'lp» etib tovush chiqarib, hayratlangan bo'lishar, hamishagidek kimlaridir g'iybat qilishga kirishib ketishgan edi. Tashqarida qozon-tovonning darang-durungi, bolalarning «Bo'lmaydi, bo'lmaydi, qaytadan», – deb chullashayotgani va ayol kishining: «Ha, juvonmarg to'qol, ukangdi o'ynatmay, ertalaring minan o'ynayapsanmi?» – degan shang'li ovozi orasida Sharif ko'saning nimadir buyurgan yoki kimningdir, aftidan, bolaning: «Hap, senimi, otangning ilgiga... Shunday qilib bersang, qizimni bermay qo'yaman», – degan biroz xiriroq, quvnoq ovozi kelar, go'yo hamma bu yerga nima uchun kelganini bir lah-zadayoq unutishganday yoki unutishga harakat qilishayotganday tuyular edi. Normat esa qishloqdoshlarining yuzlariga so'zsiz, jim tikilib qo'yar, nimadandir iztirob yoki xijolat chekayotganday edi. Hammaning oldida cho'zilib yotishni ep ko'rmay, o'rtidan turib o'tirishga harakat qilarg, biroq yasama oyog'i xalaqit berar, u yana avvalgiday cho'zilib olar, ikki kundan beri kelib-ketayotganlarning, qishloqdoshlarining yuzidagi achinish va hamdardlik ifodalari ko'rib, oyog'ini kesishayotganda boshlangan kamsitilgan-dek tuyg'u uni yana girdobiga olmoqda, ichkariga kirib-chiqib turgan, kechasi bilan uning ko'kragiga urib, oh-voh qilib, yig'ilab chiqqan, hozir ham suluvligini yo'qotmagan xotinini jim kuzatar, undan to'rt yillik ayrlilq asoratini axtarar, lekin negadir izlayotganini ilg'amayotgandek, bu asorat unga sababi noma'lum bo'lgan begonalik va tundlik bilan qoplangandek tuyular edi.

Normatga hamma narsadan ham xotiniining ana shu tundligi yoqmayotgan edi.

– Ichkariga kirib olishinglar, ichkariga! – deb baqirdi tashqaridan Sharif ko'sa quvnoq ovozda. – Bepadrlar, silarga aytayman. Normat bovalariga ko'rsatib olishinglar, qani, yuringlar...

U ichkariga o'n-o'n bir yoshlardagi ikkita bolani yetaklab kirdi. Bolalarning biri yo'l-yo'l eski begasam chopon, barrateri quloqchin, ikkinchisi qora satin chopon, aftidan, otasini bo'lsa kerak, ko'kish, katta askariy telpak kiyib olgan, ikkalasi ham pishnashar, beo'xshov o'tirgan Normatga hadik bilan qarab turishardi.

– Polvon bovasi, bularga duo bering, olishmoqchi, sizning qo'lingizdi olmoqchi, – dedi Sharif ko'sa Normatga qarab, bolalarni o'rta, dasturxon yetmagan joyga itarib. – Dasturxonni qayirib turinglar... dasturxonni! Nega timirskilasiz, sizga aytayman, Zubay boybicha, qaytarib turing, hech narsa qimaydi... Katta polvonlar bovasiga olishishni ko'rsatsin...

Normat polvon hamisha bolalarni olishtirish bilan boshlanadigan, endi negadir o'ziga juda uzoq xotira bo'lib tuyulayotgan to'ylarni eslab, jilmayib qo'ydi.

Bolalar ham hadiksirab, chetdagi odamlarga qarab yurdi-da, begona ko'rmagach, bir-biriga xuddi jo'jaro'zlariday hurpayib, kichik davrani aylana boshlashdi.

– Qani, xahl!.. – dedi Normatning oldida o'tirgan Keldiyor so'pi. Askariy quloqchin kiygan bola uning o'g'li edi. – Bergan tuzimni halollamasang, bugun kecha enangdi o'zim olib yotaman...

O'tirganlar uimng gapiga qiyqirib kulib qo'ydi.

– Ovvi! – quvlik bilan hayratlangan bo'ldi boya Sharif ko'sa "Zubay boybicha" deb chaqirgan, bug'doyrang, o'tiz beshlardagi ayol. – Enangdi otang bir kecha qo'ynida olib yotsa, keyin enang qo'yniga yopishib, chiqmay qoladi. Otangning qo'ynida jelimni bor...

Quloqchin kiygan bola otasining gapidan dadillanib, Zubay boybichaga o'qrayib qo'ydi-da, hujumga o'tdi, begasam choponining belidan quchoqlab olib, orgaga itardi. Begasam choponli dafatan hujumdan o'zini tutolmay orgasiga o'tirib qoldi. So'pining o'g'li uning ustiga o'zini tashladi. Sharif ko'sa ajrim qildi. Ikkalasi yana davra aylana boshladi.

– Ha, uktag'ar yohiyo-e! – dedi yonboshlab mudrab o'tirgan, o'rtada olish boshlanishi bilan sergaklangan Mulla Sattor. U el-

liklardan oshib qolgan bo'lishiga qaramay, ancha norg'ul edi. Bu yil ikki echki, uch qop oq un berib, Tiniq kampirning o'n besh yashar yetim qiziga uylangach, yana yasharib ketgandi. – Nuqul g'itromlik qiladi-e, tittanchasidan tortib kattasigacha...

U nima uchun bunday deganini xamma tushundi. Begasam choponli bola unga askariy telpakisidan ko'ra yaqinroq edi.

Begasam choponli qayta hujumda o'zini ancha tutib oldi, qip-qizarib, askariy telpakining hamma chillarini oppa-oson qaytarib turdi. Askariy telpakli kuchi yetmasligiga ishongach, hiylaga o'tdi, begasamining yoqasidan ushlab, qorniga oyoq tirlab, oshirib yubordi. Biroq begasamli yana bir yelkasi yiqildi.

– Bo'ldi, – dedi Keldiyor so'pi. – Katta polvondiki shuncha bo'ldi-da, shuytib yiqitganam katta gap.

– Bas-e, – dedi Mulla Sattor unga zarda bilan, – olish ko'rganmisiz?! Dustaman qimasa polvonna?..

Sharif ko'sa ham uning gapini ma'qullab, bolalarni qaytadan olishirdi. Askariy telpakli hiylasi o'tmagach, xo'rliqi kelib, ko'zlarini qisib, yig'lamsirab, begasam choponini o'ng tomondan quchoqlab oldi. Begasam choponliga xuddi shu kerak edi. U askariy telpakining chap qo'lini ikki qo'llab qisib, yonlama chil berdi. Askariy telpakli oshib ketdi-yu, orgasi bilan tushdi.

– Haloli! – baqirib yubordi Sharif ko'sa. – Buni yiqitish deydi-da! Ultag'ardi uli, choretin-ey, dustaman qildi-yal.. Hoy, Xayrulloboy! – tashqariga bo'y cho'zib chaqirdi. – Polvonding jilgini opkeling...

Begasam choponli tushib ketgan telpagini olib, boshiga kiydi-da, atrofga g'olibona nazar tashlab, ketishni ham, ketmasligini ham bilmay turib qoldi. Askariy telpakli esa otasining oldiga o'tib, xo'rliqi kelganidan piq-piq etib yig'lab yubordi.

– Enangdan ayriding, – dedi uning battar alamini keltirish uchun Zubay boybicha.

Bola yig'li ko'zi bilan unga cho'chingirab tikilib turdi-da, birdan Zubay boybichani chapaniab so'kib berdi. Uning so'kishidan Zubay boybicha kulimsirab, tilini tishladi, qo'lini qaychi qilib:

– Hozir... kesib olaman, otang to'y qilaman, deb qiyralib yurmaydi, – deb po'pisaladi.

Bola lip etib otasining orgasidan tashqariga chiqib ketdi. Ayyonga borgach, eshikdan bo'yini cho'zib, onasidan o'rgangan laqabni aytdi:

– Zubay maymoq, cho'loq tovuq, – massaxra qilib tilini chiqardi.

Zubay o'rnidan tahdidi ko'tarilgach, uning do'pir-do'pir qochib ketgani eshitildi.

– Shu yohiyoning bolasi ham juda jirtaki bo'ladi-da, – deb to'ng'illadi Mulla Sattor.

– Normat bovangdi oldiga o'tir, – dedi begasam choponliga Sharif ko'sa. – Bovasi, endi unga qo'llingizdi bering. Choretimding obro'yini endi shular himoya qilsin...

Bola Normatga begonasirab qaradi-da, biroq g'olib bo'lgani uchun hamma joyda suyuqli ekanini anglab, Normatning oldiga borib o'tirdi.

– Kimdi ulisan? – dedi Normat ham bolaning olishidan va o'ziga tanish odatlardan zavqlanib, bolaga mehr bilan jilmaygan ko'yi tikilib.

– Eshongulding, – dedi Mulla Sattor bolaning o'ringa. – Qonida bor-da polvonlik...

Normat o'zi bilan teng amakivachasi, barvasta gavdali Eshongulni esladi. U urushga boshidayoq ketgan, shundan beri hech qanday xabar yo'q edi.

Normat bolaning kiftiga urib qo'ydi:

– Bundan hali zo'r polvon chiqadi...

– Masilding kuni shu yarab yotibdi-da, – dedi Sharif ko'sa. – Oxbo'ta bobo, enangni menga ber desa, eshagining duminidan o't qo'yib yuboribdi...

O'tirganlar bolaning bu botirligini ma'qullab kulib qo'yishdi. Bola o'zi haqida gapirishayotganidan, gapirishganda ham maqtashayotganidan erib ketdi.

– Mening otandi urushda ko'rmadingizmi? – so'radi bola ham erkinlanib.

Normat uning soddaligidan kulib bosh chayqadi. So'ng bolaning ko'nglini nimadir deb ko'targisi keldi:

– Otang keladi, mana meni aytdi deysan, shu bahorda keladi, – dedi xuddi o'zi ham qaytishiga ishongandek jiddiy ohangda.

Bolaga katta ilik tekkach, bu mukofotni boshqalarga ko'rsatib, maqtanish uchun u yugurib tashqariga chiqib ketdi.

Bolalar kurashidan so'ng suhbat jonlanib qoldi. Kimdir o'g'lini maqtadi. Kimdir bolalarning kasali ko'payganini gapirdi.

– Hov, Zubay boybicha, – dedi Mulla Sattor gavdasini bolishdan ko'tarib, og'zidagi nosni gilamni qayirib tuflar ekan. – O'rindan xat-xabar bormi?

– Ha, tog'a, keldi, avvali kun keldi, – dedi Zubay o'zini ham eslaydigan topilganidan xursand bo'lib. – Keldi. Zovut-pabrikada ishlashganmish...

– O'ho, shunday katta ishga ko'tarilib ketibdimi?! – rostdamiga hayratlanib so'radi qishloq podachisi Rajab ko'sa.

– Ha, aka, chin, – dedi Zubay. – O'zi shunday yozibdi, kichkina Sharipding uhi o'qib berdi.

– O'zi bo'ladingan bola edi-da, – gapga aralashdi cho'ngayib yotib, Keldiyor so'pining yetti yashar qiziga boshidagi bitlarni terdirayotgan Qudurat kampir. – Nuqul o'rishchalab so'kardi. O'ris mirolar minan ham qishloqda paqat shu gaplasha olardi. Hatto bir marta nachaylikning o'zi yelkasiga qoqib, luchchi uzbekski govor, chem ruski deb maqtaganini o'z ko'zim bilan ko'rganman...

– Bu nima degani ekan? – so'radi Mulla Sattor kampirning g'alati talaffuzda aytgan gaplariga tushunmay.

– Bu sen ruschani o'zbekchadan yaxshi bilarkansan degani, – dedi donolik bilan Keldiyor so'pi.

– A... – dedi yana mulla bosh chayqab. – Unda zovut-pabrikda ishlasa ishlaydigan ekan-da...

– Voy... qora bosgur... – birdan Qudurat kampir voy-voylab, bitlarni terayotgan qizni chimchilab oldi-da, boshini qirt-qirt qashidi. – Ha, to'qalik, chochimdi yulib olding-ku! Haligacha choch ko'rishdi bilimaysan, seni kim ham olardi bu holingda. Ering urib o'ldiradi-ku...

Normat ularning gapiga zavqi kelib, jilmayib qo'ydi. Unga bu soddalik va samimiylklarning hammasi tanish, ham huzurli edi. U shu to'pori gaplarni sog'ingan, to'rt yil dunyo kezib, xilma-xil odamlarni ko'rib, hech qayerda ona qishlog'idagiday gurgu gashaklarni ko'rmagan, eshitmagan edi. Uning bu gaplardan yuragi orziqib ketayotgandi.

– Hoy, Keldiyor akal – tashqaridan Tursun guj-gujning ovozi keldi. – Ulingizni tiyasizmi, yo'qma, ulimdi enangdi... deb so'kibdi... He, otangning haigi... joyiga nashvatir... qani, kel... Shu gaping uchun seni ishtonimding ichiga sop qo'yaman... keyin ko'rsan tomoshani...

Tashqarida kimdir quvgan, kimdir qochgan tovush eshitildi.

– Xayrullaboy, ushlab keling, og'ziga nosimdi tupuray, – yana Tursun guj-gujning shang'i tovushi eshitildi. – Enangdi deydi-ya... oldin Sharip bovangdan ruxsat ol...

– Buncha sasimasang!.. – tashqaridan to'yga ham bakovulik, ham kayvonilik qilib yurgan Biydi momoning zaharli tovushi eshitildi. Ertalabdan beri kelinlarga ish, yumush buyuraverib, tanbeh beraverib charchagan, shekilli, tovushi juda horg'in chiqdi va gapirib bo'lib oxirida uflab qo'ydi. – Bolang tengigayam shunday deysanmi, uyatsiz. Sizlarda o'zi bet degan narsa qolmabdi.

– Ammam zaharligini qo'ymadi-qo'ymadi-da, – dedi g'ijingan-dek Zubay boybicha past tovushda. – Bunday yoyilib gaplashib ham bo'lmaydi, shappa og'ziga uradi odamning.

– Qaliningning yarmini to'lasa, mayli, men roziman, – o'tirgan joyida chiyliladi Sharif ko'sa Biydi momoning gapiga parvo ham qilmay xotiniga.

Normatning yuragiga yuqimli bir his yopirilib kira boshladi. U hozir o'zini unutib, yana o'z tashvishlari, gaplariga berilib ketgan qishloqdoshlarini ko'rib, o'zida urush jarohatini yengishga qudrat sezdi, qalbi yangi, umidbaxsh tuyg'ularga to'ldi.

U izma-iz kelib-ketib turgan qishloqdosh va qarindoshlarini ko'rganda ham, tushdan keyin boshqa qishloqlardan u taniy-digan odamlar kelganda ham ana shu tuyg'uni his qildi. Nomiga boshlangan to'y birdan xursandchilik, urushdan oldingidek quvnoqlik tusini olgandi. Kampirlarning ham so'lib qolgan tirish yuzlaridagi sho'x va quvnoq boquvchi ko'zlari xuddi so'lingan otquloq bargiga tushgan ikki tomchi shudring kabi yaltiray boshlagandi.

– To'y to'yga o'xshasin-da! – dedi ertalabdan beri pechka oldida issiqqa yelkalarini toblab, chollarning gapiga quloq solib o'tirgan Bo'ston momo qaydandir yoriq childirma toptirib kelib, tarag-turuq qilib, sho'x-sho'x chalib, miskinu sho'x ohangda qo'shiq boshlab yubordi:

*Shaftolining tagida
Shamollagan qaynonam.
Ko'p xotinning ichida
Jomomagan qaynonam.*

Ertaklar unga nash'a qilib, qiyqirib qo'ydlar. Childirmaning maqomiga silkinib, o'rtaga Norbi kampir tushdi. Jelagini otib yubordi-da, qo'llarini qush yozish qilib o'ynay ketdi. Uning o'yniga shavqi kelgan ertaklar yana qiyqirishib kulishdi. Keldiyor so'pl shu yil shaharga tushib o'rganib kelgan hushtagini chaldi. «Oh-ha-ha-hay, hushsh!» Norbi kampir oyoqlarini yengil ko'tarib, cho'ziq tovushda lapar boshladi:

*Oh, og'akon, og'akon,
Tutni bukib o'tdingiz.
Mening ham kuragimdi
Tutday to'kib o'tdingaz...*

Bir necha kelinchak derazadan bosh suqib qaradi. Eshik va ayvon bolalarga to'lib ketdi. Ular nimjonga, hozir to'kilib tushaman deb turgan kampirning qushday yengil o'ynidan qiqirlab kula boshladilar. Tezda xotin-xalajlar ayvonga chiqib, davrani katta qilishdi-da, qizlarni o'yinga tortishdi. Norbi kampir terma aytib turdi. Tersotaliklar to'rt yil davomida xursandchilik qilishmaganini va to'rt odam bir yerga yig'ilib subat qurmaganini endi eslab qolishganday alamlaridan chiqquncha xursandchilik qilishadigandek shashtlari bor edi.

Ertalabki bolalarning olishida ham, gurlunglarda ham, kampirlarning ishsayishlarida ham, hammasida shu kayfiyat hukmron edi. G'am-alanga to'lgan turli qalblar o'zlarini bir zum, aqalli bir nafas xursand qilishga urinishar, bir-birining gapiga shaqirlab kular, yosh kelinchaklar eri qaytib kelib, oyog'i yengil bo'lib qolgan Anziratga gochirim gaplar qilishar, gaplari garchi kulgilli bo'lmasa ham kulishar, bu kunning tezroq tugab qolishidan, yana urush xotirlari va vahimalari yotgan uylariga qaytishdan, yana o'sha tashvishli yolg'iz, horg'in hayotlari boshlanishidan cho'chishayotgandek ko'rini-shardi.

Aslida ham bu qalblarni bir varaq orqaga yoki oldinga varaqlasa, hali urushli hayot bor, har ikkala tomonda ham urush kezayotgan va bu qalblarning eng yaqin kishilari, erlari, bolalari, jigarlari, og'a-inilari ana shu urushda o'layotgan, majruh, nogiron bo'layotgan yoki biron narsasidan ayrilayotgan edi...

Kechga yaqin hamma uy-uyiga targaldi. Faqat uch-to'rtta erkak allamahalgacha gurg'lashib o'tirdi. Axiyri ular ham Normatning mudrayotganini ko'rib, o'rinlaridan turishdi. Normat cho'loqlanib, ularni kuzatishga chiqdi. U bugun juda horigan, bi-roq o'sha o'zi qaytaman, deb o'ylamagan urushdan oldingi hayot-ga qaytganidan yuragi yengilgina hapriqib turardi.

– Endi nima qilmogchisan? – dedi hammadan oxirida qolgan Sharif ko'sa oshnasining qo'llidan tutib, chetga boshlar ekan. – O'ylab ko'rdingmi?

– Yo'q...

– Senbop bir ish topilib turibdi. Agar yo'q demasang... Obro'li ish...

– Qanday ish?

– Brigadirlik. Ikki-uch qishloqqa...

Normat urushdan uyiga qaytganiga hali to'la ishongisi kel-may turgan bir lahzada uni eski turmush tashvishlari girdobiga olayotgan, shu sababli ikkilanayotgan, jur'atsiz kayfiyatda edi. Bularning barchasida qandaydir boshqa bir alomat bor edi. Bu alomat o'zini chorlab turgan urushsiz hayot ekaniga u hamon ishongisi kelmayotgandi.

– Bo'lmaydi, – dedi u nimanidir o'ylab. – Menga to'g'ri kel-maydi.

– Nega? Aynan senbop... Kolxoz ot beradi... sen paqat buyurib yurasan.

– Qo'y, o'zimizding dehqonchilik yaxshi. Yerdı sog'ingan-man... Tushlarimga kirib chiqadi yer... Urushda ko'p qon to'kdim, buni yuvishim kerak, bo'lmasa, odam qoni tutadi.

– Rais so'rab ko'r degandi... Bu oyog minan tirikchilik o'tkazishing qiyin-ku?..

Normat og'ir tin oldi va oshnasining gapini eshitmagandek tunga suq bilan tikildi, o'pkasini to'ldirib nafas oldi... Kechani tuman qoplagan, sovuq edi. Qishloqda itlar akillar, ularning hushlari narigi betdagi zovlargacha yetib borar va ularda aks-sado olib qaytar edi.

– Qo'y, oshna, bizdan katta odam chiqmagan, urushdan yer haydayman, bug'doy ekaman deb qaytdim, ot minib yuraman deb emas, – dedi u orzumand tovushda.

Uyga kirganda Anzirat bolalarni pechka atrofiga uxlatib, to'rga solingan ikki kishilik joyning bir chetida o'tirardi. Normat-

ning kirganiga parvo ham qilmadi. O'sha alfoz o'tiraverdi. Normat yechinib, to'shakka cho'kdi.

– Anzirat...

U qo'ng'irotlarning qishloq udumini buzgan o'sha paytdagi yagona odam edi; xotiniining ismini aytib chaqirardi.

Xotini boshini ko'tarmay:

– Ha... – dedi sovuq ohangda.

Biroq Normat buni sezmadı. U hozir sezadigan holatda emas edi. Uning galbi ehtirosiga to'lib bormoqda edi.

– Anzirat... – xotinini o'ziga tortdi. – U joylarda har kuni seni o'yladim. Bolalardi o'yladim... Xudoga yolbordim... Shulardıng baxtiga meni omon asra, dedim. Uyda mening zo'r xotinim bor, dedim... bolalarim bor dedim... Anzirat... bir nima del Keganim beri hech kulmaysan... gapirmaysan.

Xotini o'zini to'shakka tashladi-yu, yig'lab yubordi. Normat garangsib qoldi.

– Anzirat... senga nima bo'ldi?..

Anzirat yotganicha piq-piq yig'ladı.

– Anzirat!..

– Hech narsa... – bo'g'ilib javob berdi xotini. – Sizdan qoraxat keldi... o'ldi deyishdi...

Normat yengil tortdi. U xotini shu yig'lashi bilan o'ziga dahshatli bir haqiqatni aytadi yoki oyog'ingiz bilan menga erlik qilasizmi, deb aytadi deb o'ylagandi. Qora xat kelgan paytdagi xotiniining kayfiyatini tasavvur qilib, yengil tortdi. Anzirat ham uni sog'ingan. Xotiniining sochini siladi.

– Mana, endi oldingdaman-ku... Endi hech qayoqqa silardi tashlab ketmayman... Anzirat...

Anzirat boshini ko'tardi, yoshli ko'zlarini unga xuddi rahmi kelayotganday tikdi, chuqur xo'rsindi, so'ng turib, chiroqni pasaytirib keldi.

II

O'troq qo'ng'irotlar Hisor tog'ining etaklarida, uncha katta bo'lmasa ham negadir Kattasuv deb ataladigan daryo bo'ylarida o'sha Bobotog' va Boysuntog'dan ko'chib kelganlaridan beri muqim yashashadi. Katta daryo azaliy cho'qilaridan boshlanib, yuzlab qishloqni oralab, Pachkamarga quyiladi. Boshida to'polon

va shiddat bilan boshlangan daryo Langardan o'ta borib, kichkina soylikka aylanib qoladi. Daryoning bita qiligi bor: bahor kunlari to'polon qilib oqadi. Uning ichi xarsang, sangar toshlarga to'la, suv pasayganda toshlar xuddi ulkan tuxumlarga o'xshaydi. Bahorda esa ular suvga yashirilib oladi. Sel paytlari unda odam oqsa, sog' chiqmaydi: toshlarning o'zi uni ado qiladi. Nariqi bet bilan mutlaqo aloqa uziladi. Ishi chiqib qolganlar daryoning ikki betida turib, bernalol gaplasha bo'ladi, o'zan uncha katta emas. Bahor kunlari nariqi betdagi bolalarga bayram bo'ladi – maktab yopiladi, berigi betdagi maktabga kelib o'qishning hech iloji yo'q. O'qituvchilarning nariqi betga o'g'illari kelmaydi, daryodan qo'rqishadi.

Bundan yigirma yil oldin Olma qishlog'ilik Qobil cho'lining katta yerlarda o'qib kelgan o'g'li nariqi qishloqlarga borib dars bergan deyishadi. Aytishlaricha, u Tersota qishlog'ining ro'parasidan, sayoz joydan ot bilan suzib o'tarkan. Bir kuni qattiq jala bo'ladi, itning uvlashidan ajablangan Qobil chol kechasi daryo bo'yiga – tomorgasining daryoga tutash joyidagi bodom daraxti ostiga borsa, odamga o'xshash ko'lankani ko'radi. Qo'rqib ketib, qishloqoshlarini chaqirib borib ko'rsa, jasad o'zining o'g'lining jasadi ekan. Keyin Qobil chol qir ortidagi Yong'oqli (qo'ng'iroqlar long'oqli deyishadi) qishlog'iga ko'chib ketdi.

Bahor kunlarini aytmasa, Kattasuvdek sokin va beozor daryo boshqagechqaerdayo'q, uning suvi tiniqligidan hatto muz ustidan ham tagini ko'rsa bo'ladi. Katta daryo atrofiga kelib o'rtnashib qolgan o'troq qo'ng'iroqlar ellik-oltmish qishloqni tashkil qiladi. Bu urug', asosan, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanadi. Chorvachilik va dehqonchilik alohida-alohida emas, bir kishining o'zi ham dehqon, ham chorvador bo'lishi mumkin. Shu sababi bu urug'da o'ta boy ham, o'ta kambag'al ham bo'lmagan. Kambag'al hisobiga kirganing ham yeri, ham moli bo'lgan.

Urug' boshqa urug'ga qiz bermaydi. Boshqa urug'ni o'zlar bilan teng ko'rishmaydi. Shu sababi qir ortidagi tojik ovullari bilan yoshlarning urug' ham, til ham tanlamaydigan muhabbat mojarolari deb tez-tez janjallashib turishadi.

Aytishlaricha, qo'ng'iroqlar bu yerlarga bir necha asrlar oldin kelib qolishgan ekan. Nima uchun bu yerlarga kelib qolishganini bilishmaydi-yu, biroq urug' juda to'zib, targalib, nihoyatda oz qismi kelib qolgan. Chollarning cho'pchaklariga qaraganda, av-

valgi yerlarida ular juda totuv va farovon yashashgan ekan. Ular uch narsani: yerni, olovni, suvni muqaddas tutishar, o'zlarini bu uch muqaddas narsaning farzandlari deb bilishar ekan. Shu sababli ularning orasida hech qachon ixtilof chiqmagan. Shu uchta muqaddas tuyg'u ularni birlashtirib turar ekan. Yertlari ham boy, serhosil ekan. Joylarini Nilufar vodiy deb atashar ekan. Urug'ni oqsoqollar boshqarishar, boy-kambag'al degan gapning o'zi yo'q ekan. Keyin nima bo'libdi-yu, ularning osoyishta hayotiga urush kerib kelibdi. Urush ularning hamma narsasini vayron etibdi, bir-biriga yov, dushman qilib qo'yibdi. Yer hosil bermay qo'yibdi, qurg'ochilik boshlanibdi, odamlar ochlikdan o'lib keta boshlashibdi. Urug' urug' bilan, aymog aymog bilan, aka uka bilan urushga kiradi. Urug' o'rtasida ixtiloflar chiqib boshlaydi, ularning totuv turmushlari izdan chiqadi. Eski e'tiqodlardan voz kechib, boylikka hirs qo'ya boshlaydilar. Boylik esa ularning bir-biriga muhabbatini o'g'irlab oladi.

Shunda o'sha davrlardagi urug' oqsoqoli Boyxun (balki, Boysundir) endi bu joylarda yashab bo'lmashini va qon to'kilgan yer endi hosil bermay qo'ygani, suv ham, ofto'p ham ular-dan yuz o'g'irganini, endi bu yerlardan urushsiz yurt izlab ketish kerakligini aytibdi. Uning gapini hamma ma'qullabdi. Urug' turli tomonga: urushsiz yurt axtarib targalib ketibdi.

Boyxun boshchiligidagi o'troqlar esa quyoshga, muqaddas olovga tomon yo'l olibdi. Ular quyosh tomonida urushsiz yurt bor, deb o'ylab, tobora tikroqqa ko'tarishibdi. Biroq ular qaerga borsa, urush izlaridan quvlab yetar, ularning hayotiga xavf solar, qonlariga tobora singib borar ekan, oxiri shu Katta suv atrofiga kelib o'rtnashib qolishibdi. Bu davrda Boyxun juda qarib, o'lim to'shagida yotar ekan. U: «Agar urushsiz yurtni topmasalaring, unda aka ukaga, do'st do'stga, xotin erga, odamlar bir-biriga xiyonat qiladigan, bir-birini aldaydigan bo'lib qoladi. Qaerda qon oqsa, o'sha yerda xiyonat ko'p sodir bo'ladi, baxt u yerdan yuz o'g'iradi, odamlar yashash ilmini emas, bir-birini o'ldirish ilmini o'rgana boshlaydilar, suv o'rniga qon ichadigan maxluqqa aylanadilar. Urush yer yuzidagi hamma ezgu narsani quritadi, sizlarni yer yuzidan supurib tashlaydi. Sizlar hammalaring johil va adashgan urush odamlariga aylanib qolasizlar. Shu sababi sizlar urushsiz yurtni topinglar, urushni oralarindan haydanglar,

totuv yashashga o'rganinglar. Bilinglarki, odamizotning otasi bitta, onasi bitta - hamma bir-biriga jigar, kimki urushga qarshi bo'lsa, ular sizlarning jigarlaringiz - urushsiz yurt axtarib kelgan qo'ng'irotlar. Ularni qo'llanglar. Agar urushsiz yurt topsalaring, ularni ham olib kelinglar...» deb jon beribdi.

Shundan beri qancha zamonlar o'tibdi, qancha suvlar oqib ketibdi, lekin odamlar urushsiz yurtni topsha olmabdi, u hech qayerda yo'q ekan. Boshqa urug'doshlari ham topolmagan, shekilli, ulardan ham darak bo'lmabdi. qo'ng'irotlar urushning qonli girdobida hamon yashab kelishar, urush ularni asta-sekin yer yuzidan supurib tashlayotgan ekan...

Bu cho'pchakning qanchalik haqiqatga yaqin ekanini hech kim bilmaydi, biroq hamma shunday bo'lganiga ishonadi, bolalariga Boyxun, Boysun deb ismlar qo'yishadi va qaelardadir urushsiz yurt borligi haqida ertaklar aytishadi. O'troqlarning eng katta aymog'i - to'rt yetin aymog'ining o'zi o'tiz-qirq qishloqni tashkil qiladi. Bu aymog o'zining urushqoqligi va jangariligi, bir qolipga sig'masligi, ayollarining erkaklardek barcha masalaga aralashib ketishi, uzun va barvastaaligi bilan nom qozongan, shu sababi boshqalar bu aymogdagilarni ayiqdan tarqagan ham deyishadi. Bu aymogdagilar yana sal ovsarroq xam. Ovsarliklari ko'proq mug'ombirlikka o'xshab ketadi, lekin rostdan ham esarroq. Tegirmondan qaytishda unni tuproqqa to'kib yuborib, uch kungacha undan tuproqni ajrataman deb, shopirib o'tirgan mashhur esar xuddi shu aymogdan bo'lgan. Erkaklari ham, xotinlari ham juda baquvvat va basavlat bo'lishadi.

O'tgan asrning oxirlarida Olma qishlog'idan choretim Berdishukur qizil (bu laqabning bolshevikcha "qizilga aloqasi yo'q, rang tus ma'nosida) Bekkam oqsoqoldan Tersota sharsharasi ostidagi yerlarni sotib olib, qishloq quradi. U ham ham har xil janjallardan, kelishmovchiliklardan, aymoglar, qarindoshlar o'rtasidagi nizolardan bezib, faqat o'g'illari va nevaralaridan iborat bitta totuv qishloq qurmogchi bo'ladi. Urushgacha rostdan ham bu qishloq ahilligi bilan nom qozongan edi. Tuprog'i qora, hosildor bo'lgan yer Berdi Shukurni ancha davlatmand odam qilib qo'yadi. Tersota asta-sekin boshqa aymogliklar hisobiga ham kengayadi boshlaydi. Urush arafasida qishloqda yigirma, yigirma beshga yaqin uy bor, lekin juda siyrak joylashgan, boshqa uydagilar ko'lan-

kan bo'lib ko'zga tashlanar edi. Daraxtlari ham siyrak, archazor bilan o'ralgan qishloq edi.

Normat Berdishukur boboning kenjasidan yolg'iz (to'g'iz qizdan keyin) o'g'il edi.

III

Bu yerlarga qish noyabrning adog'idayuz ko'rsatadi. So'ngitoki martning oxirigacha tog'da yagona hukmdor bo'lib olib, xohlagan o'yinni o'ynay boshlaydi. Lekin ancha paytgacha daryolar muzlamaydi, buloq suvlari issiq bo'lib qoladi. Ba'zi-ba'zidagina, shunda ham chilla kirar va chiqar paytlaridagina qorasovuq bo'lib, daraxtlarni sovuq uradi.

Bu yil qish dekabrning boshlarida yuz ko'rsatdi. Avval muz aralash qor uchqunladi. Keyin gupillagan qorga aylandi. Ertasiga ertalab odamlar uyg'onganlaridan so'ng tashqariga chiqib, hayrat bilan uzoq-uzoqlarga boqdi-lar: hammayoq oppoq qor edi, go'yo butun dunyo oppoq edi. Bu - shu yil hisobidan yoqqan birinchi qor edi...

Normat kelganidan buyon biron ishg qo'l urmadi. Mumiyo ichib, madorga kirdi. O'zida quvvat seza boshladi. Yurishni mashq qildi. Kuchga kirgach, Yangiboy oqsoqolning minlmay yotgan qorato'shini nasiyaga oldi. Otda yurish unga ancha qulay edi. O'tga o'zi minadigan bo'lguncha biron yoqqa chiqmadi. Oyog'ining og'irishi qo'ygandek bo'lgach, ot minib aylanib ketadi-tortinib muomala qilari: oyoqsiz qaytganimga shunday qilyaptim, deb o'ylar va ezilar edi. Bolalari esa undan bir zum ajralmas, ayulqsa, Xolmat asta-sekin gapirish va ish qilishda unga taqlid qila boshlagan edi. Kechqurun bolalari Normat polvoni o'rab olib, nima uchun oyog'i bundayligini so'rayverib, bezor qilib yuborar, keyin Hojar yelkasiga chiqib olib, yerga o'zini tashlar, bu ishdan zavqlanib, qiqir-qiqir kular edi. Anzirat esa shu paytlari pechka oldida indamay urchuq yigirib o'tirar, ko'zlarida uni nimadir ezayotgandek ko'rinar. Uhl ko'rib, Normat polvon ham minadur, lekin yuzaga chiqarmas, sababi o'ziga taqalishidan va bu-ning oshkor bo'lib qolishidan qo'rqr edi.

Oxiri bir kuni chiday olmadi. Yolg'ani o'ziga ko'rsatib, Mumiyo o'lganini chin bo'lganda qovoq-tun shu yil dekabrning oxirigacha o'lganini chin bo'lganda qovoq-tun

– deb so'radi. Anzirat bu gapni eshitib, ho'ngrab yig'lab yubordi. Normat polvon nima qilishini bilmay qoldi:

– Senga nima bo'ldi? – dedi qo'rqib ketib. – A, nima qilidi?

Anzirat anchadan keyin yig'idan to'xtadi-da, sekingina, erkalangani tovushda:

– Kaklik go'shti yegim kelyapti, – dedi.

Bu gapi urushdan oldingi Anziratning nozli gapiga o'xshagani uchun Normat xursand bo'lib ketdi.

Ertasiga Normat milig'ini va qorato'shni olib kaklik oviga jo'nadi. Urush boshlanganidan beri kaklik ovlash odamlarning esidan chiqib ketgan, kakliklar ko'pdan bezovta bo'lmay qo'ygan bo'lishiga qaramay, Normat Buxor zovlarigacha bironta kaklik uchratmadi... Buxor zovlariga kelganda uning kaklik ovlashi ham esidan chiqdi. U bu yerlarda o'tgan urushdan oldingi hayotini, tojik ovullaridan ko'pkaridan qaytganda to'xtaydigan buloqni qo'nsab, o'sha endi sira qaytmaydigandek tuyulayotgan munavvar, sertashvish yig'itlik-navqiron yillarining xotirasiga berilib ketdi. Bolaligida qo'zi haydab kelib, ustiga chiqib o'tiradigan katta qizil xarsangtoshni, bir-biriga tutashib ketgan zovlarni urushda ko'p qo'nsardi. Zax okoplarda yotib, o'sha zovlarni yana bir ko'rsam armonim yo'q, deb o'ylar, hozir esa qalbida g'ayritabiiy shuur uyg'omda edi. U yig'itlik va bolalik xotiralariga berilib, Buxor zovlarida uzoq kezdi. Zovlar orasida xiragina tuman bor edi. U viqor to'kib turgan qorni katta qirlarga yopishib olgan, tojik ovullari tarafidan esayotgan shabada bilan darvo tomon siljib bormoqda edi. Havoning avzoyi soliq, erinib yomg'ir yog'ardi. Ikki tomoni qirlar bilan o'ralgan arava yo'li toyg'anoq bo'lib qolgan, yurish qiyin, ayniqsa, yo'l tepalikka ko'tarilganda yurish yana ham qiyinlashar, ot tuyog'i sirpalib ketaverar, shu sababli yo'l chekkasidagi sarg'ayib qolgan o'to'lanlar ustidan yurishga to'g'ri kelardi. Qorayib qolgan qirlar negadir g'amgin tusga kirgan, bu g'amginlik rangi so'la boshlagan archalarga qadar o'tgan edi. Normatga archalar qora kiyib cho'ngayib o'tirgan kampir-larga o'xshab ketdi. U bolaligida ustiga chiqib o'tiradigan keksa archaning oldiga bordi. Archaning shoxlari tarvaqaylab ketgan, ba'zi shoxlari quriy boshlagan, tanasida po'stlog'i chirib, nim-xush, achimsiz hid kelardi. Archaning shu turishi juda achinarli edi. «Qariyapmiz, oshna, – deb o'yladi ichida Normat. – Aslida, hammamiz ham yerdan oziq oladigan archa ekamiz».

To'satdan zovlar ichidan kaklikning «qiyiq, qiyiq», degan zorlanishi eshitildi, so'ng bu tovush ham qoyalar ichiga singib ketdi. Normatning yuragi yo'qotib qo'ygan onasini birdan ko'rib qolgan go'daknikiday bezovta edi. Hatto eng kichik toshlar ham joy-joyida turgan bo'lsa-da, uning nazarida hamma narsa o'zgar-ganday, o'z ruhiga mos siniqqanday edi.

Buxor zovlaridan o'tib, qotning ustidagi daraga bordi. Keyin Tersota soyi bo'ylab, Chitga jo'nadi. Tog'da sokinlik hukmronlik qilar, o'to'lanlar sarg'ayib, mevai daraxtlar qip-yalang'och yechingandi. Yo'l chetidagi yovvoyi bodomlar yetti-sakkiztacha mevani ushlaganicha, endi buni hech kimga bermaymiz, deyot-ganday silkinib-silkinib qo'yardi. Faqat archalar o'sha o'sha yam-yashil edi. Bular hammasi Normatga tinch, osuda hayotni eslatdi. U zavqi kelib, otini niqtadi. Soylik bo'ylab otda chopmoqchi bo'ldi, biroq qari ot lo'k-lo'k etib yo'rg'aladi-yu, yana avvalgi yurishiga qaytdi. Normat yuragidagi tuyg'ularni boshqarolmay, he-e-ey, deb baqirdi. Uning tovushidan ot cho'chib, qulog'ini tik-kaytdi, zirak orqasidan gandaydir qush pir etib uchib ketdi. Baqirig'iga javoban zovlar aks-sado berdi. Aks-sado anchagacha tin-madi, uning tovushini har xil qilib qaytarib turdi. Zovlarning bu erkashishi Normatga yoqib qolib, yana baqirdi... Aks-sadoga quloq tutib, yana boshqacharoq qilib baqirdi. Zovlar unga boshqacha javob qaytardi. Normat xursand bo'lib ketib, tovushiga yana xar xil tus berib baqira boshladi. Tomog'i xirillab qolgach, o'zini yengil sezdi-yu, nima uchun kelgani esiga tushib, Qorato'shni izlaga burdi. Normat kechgacha iktita, shunda ham bittasi oqsoq, kaklik ovlay oldi. Kechga yaqin qishloq ustidagi buloqqa keldi, otini keksa archaga bog'lab, o'zi buloqning boshidagi nam toshga o'tirdi. U butun urush davomida o'ylagan, orzu qilgan tinch, osuda hayotga qaytganini endi angladi. «Endi bu tinchligimni hech narsaga almashmayman, xotinimni hech ham o'ksitmayman, odamlarning ko'nglini olaman, mana shu tog'lar hurmati... endi xotinimni ham, meni intizorlik bilan kutib olgan odamlarni ham boshimda ko'tarib yuraman. Bir umr ularning izzatini qilaman, mening uchun endi urush, qon, o'lim, degan narsalar tugadi», deb o'yladi. Kelganidan beri hech ishonmayotgan, hech o'zini ko'nike-itra olmayotgan, xuddi birovning o'rnida yashayotganday tuyulayotgan hayoti o'zini ekanini, begonadek bo'lib qolgan Anzirat

ham, mana shu tog'lar ham, shu tog'larda yashovchi odamlar ham faqat o'zinki ekanini va dunyodagi hamma narsa uning baxti, quvonchi uchun yaratilganini tuydi, endi bu narsalarni hech narsaga almashmayman: bular mening hayotimdan ham aziz, menga hayot baxsh etdi, deb o'yladi. U shu dafa xotinim meni qanday kutib oladi, degan hadigi endi o'tib ketganini, xotinini dunyodagi eng yaxshi xotin ekanini his etdi. Ko'ngli darchalarini yashnab-yashnab kelayotgan hayotga tamom lang ochib qo'ydi.

Shu kuni Normatning uyida salkam bayram bo'ldi. Anzirat ham ochilib-sochilib gaplashib o'tirdi. Uning tovushi xushnud va jarangdor chiga boshladi. Bolalari Normatni o'rab olib nemislar haqida gapirib berishini so'raydi, uni ot qilib minishadi, Anzirat ularni havas va mehr bilan kuzatadi, ularga qo'shilib kula boshlaydi.

– Pashist nimaga o'xshaydi? – deb so'raydi Xolmat. – Malimimiz bo'riga o'xshaydi, deydi.

Normat nima deyishini bilmaydi. Bizga o'xshagan odam, desa o'g'lining tassavvuriga putur yetadigan, ko'ngli cho'kadiganga o'xshaydi, o'g'limning sazasi o'lmasin, deydi.

– Ha, Malik bovongding itiga o'xshaydi, – deydi.

Xolmat Malik cho'ponning ko'ringanga quturgandek tashlanadigan itini ko'z oldiga keltiradi. Tushunganga o'xshaydi. Lekin yana so'raydi:

– Ularan to'rt oyog'limi-a?

Normat polvon o'g'lining sergapligidan, farosatidan g'ururlanadi:

– Ha, ularan to'rt oyog'li, ikki oyog'ida yursa, ikki oyog'ida ajal olib yuradi...

Anzirat ularga jilmayib, o'z hayotidan, baxtidan minnatdor bo'lib qarab o'tiradi.

IV

Normat polvon kaklik ovidan qaytgach, hech qayoqqa chiqmadi. Buzilib qolgan cholg'i, o'roqlarni tuzatgan bo'lib, o'zini avrab yurdi. Yarasi gazak olib ketmaslik uchun tashqarida ham ko'p yurmas, qorasovuq va ob-havoning birdan o'zgarishi uning yarasiga ta'sir qilgan, yiringlay boshlagandi. Faqat ba'zi kunlari qorato'shni minib, Qotning ustiga – har yili dehqonchilik qiladigan yeriga bir chiqib tushar edi.

– Yer ishlannmay qotib ketibdi, – der edi u tog'dan qaytgandan so'ng. – Chakalakzor bo'lib qolibdi. Sug'urib tashladim. Biroq tomlari hali ham odamni rosa qiynaydi.

Normatni dehqonchilik tashvishlari tobora yashartirib bormoqda edi. U ombordagi zanglab yotgan omochni topib olib, uning mix-cho'plarini qaytadan qoqdi va ko'klamga sozlab qo'ydi.

Ammo bu ishlar tez tugab qoldi. Unga deyarli yumush yo'q edi. Molxonani Anzirat yoki Xolmat kurab qo'yardi. O'tin yorish ham Xolmatning bo'yunda edi. Normat esa kunni uyda qamallib, eski chorliqlarni yamash, uchi singan choynaklarga tumshuq o'rnatish bilan o'tkazardi. Bekor paytlari pechka yonida uxlab yoki orgasini pechkaga berib o'ylanib yotardi. U xayolga berilib, mudrab yotganda uning oromini buzishga hech kim jur'at etolmasdi. Ba'zi kunlari u yo'q yerdagi ermakni o'ylab topardi. Bir kuni tashqaridan loy olib keldi-da, tuyaga o'xshatib, ichini kovak qildi. Ikki-uch joydan yana teshik qoldirib, ajabtovur maxluq yasadi va pechkaning ostiga tiqib qo'ydi.

– Ota, bu nima? – deb so'radi hayron bo'lib, uni kuzatib o'tirgan Xolmat.

– Hali ko'rasan, – dedi u sirli qilib, katta ish qilganday jilmaydi.

Yarim soatlardan keyin pechkaning ostida quriqan "maxluq"ni olib, tuzatgan bo'lib, og'ziga solib, pufyadi. «Maxluq»dan ingichka, ammo yogimli tovush chiga boshladi.

Boshiga katta ro'mol o'rab olgan Hojar shodlanganidan qiy-qiyb yubordi-da, Normatning qo'lga tashlandi.

– Menga beying, – dedi xursandligidan o'zini yo'qotib. – Menga beying, menga... menga...

– Sen chalisini bilmaysan, – dedi Xolmat uni orgaga itarib. – Odam menga yasab berdi.

– Yo'q, menga, – deya chiyilladi Hojar va Xolmatning qo'lidan itarib, jonholatda hushtakka intildi.

Normat esa ularning quvonib ketganini ko'rib, o'zi ham suyunib, xunuk qilib, hiringlay boshladi. Uning hiringlashini ko'rib, Anziratning yuragi orgaga tortib ketdi: mulla Abdullaning gung o'g'li Xayrulloni birov yelkasiga qoqib maqtasa, shunday yarim tentak hirlinglari esiga tushdi.

Ertasiga Normat xayolga berilib yotdi-da, so'ng nimanidir eslaganday, xamir qorayotgan Anziratga qaradi:

– He-ey, iyirgan iping yo'qmi?
Anzirat unga yalt etib qaradi-yu, gapiga tushummagandek, unga tikilib qoldi.

– Ipni nima qilasiz?

– To'qyman.

Anzirat eriga ajablanib qaradi.

– Nima qilasiz? – ishonqiramay so'radi.

– To'qyman, – dedi Normat sirli qilib.

– Endi bir kamingiz ip iyrishingiz qolgandi, – dedi va jilmayib qarab qo'ydi.

Normatni ip yigirib o'tirgan qiyofada tasavvur qildi-yu, sharaqlab kulib yubordi. O'zini kulgidan to'xtata olmay, devorga suyanib qoldi. So'ng birdan Normatga qarab, jiddiy tortdi-da:

– Urchuq ham iyrasizmi? – deb so'radi.

Normat uning ayyorona tikilib turishidan kelinchakligidagidek biron mug'ombirligni o'ylaganini sezib, xafa bo'lib, xo'mraydi.

– Senga hazillashayotganim yo'q, – dedi xafa alfozda. – Iping bo'lsa, bachalarga qo'yilop to'qib beraman.

Yana kulib yubormaslik uchun Anzirat unga sinovchan qaradi:

– Balkim, g'ilaman to'qirsiz? – deb so'radi u yana o'sha sho'x va kinoyali ohangda.

– Yo'q, – dedi soddadilik bilan Normat. – Sen ishonmayapsan. Biz u yoqlarda, gospitalda yotganimizda, duxtur qiz zerikib qolmasligimiz uchun ipdan har xil parsalar to'qishni o'rgatardi. Savat, soldatlarga jilop, qo'yilop to'qirdik. Ba'zilar o'zlariga egnilik ham to'qib olgan edi.

Anzirat Normatning zerikayotganini, ishga o'rgangan odamning bo'sh turgisi kelmayotganini anglar, biroq o'zi ham erini zeriktirmaslikning chorasini topishga ojiz edi.

– Siz ham bunday mehmon-sehmon bo'lib qidirsangiz-chi? – derdi unga qarab o'tirib, achinib ketgan Anzirat. – Boring, ko'ring, odamning taffini odam oladi. Yotaversangiz, xunnayib, hammadan ajrab qolasiz-ku!

– Mening borim kelmaydi devapsanmi! – zorlandi Normat. – Borsam odamlar so'rayverishadi, so'rayverishadi. Falon emish, chinmi, pismadon emish, chinmi, odam qoni daryo bo'lib ogib, shaharlarni seldek oqizipti, chinmi, deb. Urushni eslasam, ko'nglim ayniydigan bo'p qolgan. Eslasam, boshim aylanadi, yu-

ragim kuyib ketaberedi. Xuddi meni birov hozir o'tib ketadigandek tuyulaveradi... E... qo'y, bahorgacha uyda bo'p turay... keyin bir borb davolanib kelaman...

Anzirat bunday paytda erini tushunardi. Normat nomusli odam edi. O'zining ojizligidan uyaliшни va bundan nihoyatda qiyinalishini bilardi. Shu sababi u Normatga mehmondorchilik to'g'risida boshqa gapirmadi. Xolmat bilan Hojar Normatning yolg'iz ovunchog'i edi. Xolmat bo'sh bo'ldi deguncha, otasining oldidan jilmas, u to'qiyotgan paypoqlarga havas bilan qarab turar, so'ng otasining qo'lidən olib, o'zi ham to'qimogchi bo'lardi. Shunday paytlari Anzirat nomus qilgan bo'lardi.

Hojar yuzi lo'ppi, Normatning opalariga tortgan, lo'mboq, to'liqdan kelgan qiz edi. Esini endi tanib boshlagan Hojar otasining sevimli «mushugi» edi. U otasining qo'ynidan chiqmas, uni ot qilib o'ynar, yurganda yelkasidan tushmas, kechalari hur-hur etib, Normatning qo'ynida uxlab qolar, Anzirat uni o'z joyida yotishga zo'rga ko'ndirar va uni "otasining mushugi" deb erkalar edi. Normat urushdan kelganidan beri bolalariga ayrica mehr bilan qarardi U Xolmat dars qilyaptini, yo'qmi – muntazam tekshirar. Xolmatdan bilimni va o'qimishli odam chiqishini istardi.

– Qani endi shu bolalar ham katta bo'lib qolsa-yu, sen bilan men bularning rohatini ko'rib cho'zilib yotsak, – derdi Normat qariyalardək orzu qilib. – Men u yoqlarda yurib, Xolmatimni katta bo'lsa, kemachilikka o'qishga qo'ymaman, Hojardi esa duxturlikka qo'ymaman, deb havas qilardim. Bizda kemachilar bor edi. Matrosalar deyshardi, ular juda hurmati, obro'yi zo'r edi. Doim kemada yurishardi, hatto bozorga ham kemada borib kelsa bo'lardi. Men Xolmat katar bo'lsa kemachilar o'qishga qo'ymaman derdim.

Normatning bolalarcha orzu qilishi qolmagan edi. Balki, shu sababi ham hayotga tashnalik bilan boqqandir? Har qalay, u bolalarning katta, o'qimishli odamlar bo'lishini istardi. «Axir, kema yaxshi-dal – deb o'ylardi u. – Daryo bo'lsa bor, shartta o'tradi-yu, istagan tarfiga ketaberedi». U faqat bu daryoda kema suzmasligi haqida o'ylab ko'rmagandi. Orzulari unga hayotga tik va haqqoniy qarashga xalaqit berardi.

Bir kuni tong mahal Normat polvonnikiga Sharif ko'sa otlantib, qo'lda miltiq va ancha tashvishli qiyofada kelib qoldi.

– Normat, seni Sho'ro chaqiryapti, miltig'ingni olib borartkan-san.

– Nima gap? – deb so'radi Normat hayron bo'lib, sho'ro raisining o'zini bunchalik kech eslaganiga hayron bo'lib.

Sharif ko'sa Anzirat turgan tomonga imo qilib, Normatga ko'z qisdi. Shunda Normat biron muhim narsa yuz berganini angladi.

– Issiqroq kiyim ol, – dedi Sharif ko'sa. – Kechgacha kelmasak kerak.

– Aka, choy ichib olsalaringiz bo'lardi, – dedi Anzirat Sharif ko'saga, uning tong-saharlab, yana miltiq bilan kelganiga tushunolmay, xavotirlanib.

– Choyga boshqa vaqt. Bizni Olma qilog'ida – idorada kutib turishibdi.

– Eshitgan bo'lsang kerak, Hotam chavandoz urushdan qochib keluvdi, – dedi Sharif ko'sa yo'lga chiqqach. – Uch yildan beri ushlay olishmayotgandi. Tojikistonda, tog'larda qochib yuribdi ekan. Kecha yarim kechasi Sapar o'g'ri xabar berdi, uyga kelgan emish. Bugun ushlamasak, yana qo'ldan chiqadi. Rais seni front ko'rgan, opkel dedi. Yana voenkomatdan uch kishi bor.

Teraklilik Hotam chavandozning urushdan qochgani va qayerlardadir qochib yurganini Normat ligari eshitgandi. Biroq bir-dan yuragi xijil bo'ldi. «Nahotki, endi ham tinch qo'yishmasa?» deb o'yladi u ko'nglining bir chetida norozi bo'lib.

Idora oldida to'rt kishi ularni kutib turardi. Ikki qozoq sol-dat, harbiy komissariatda ishlaydigan no'g'ay kapitan va qishloq sho'rosining raisi Mirzaqul ham bor edi. Normat uni negadir urushdan oldin Rais bo'lgan paytidanoq yoqtirmasdi. Normat qaytgandan so'ng uni Norsapar bechoraning janazasida ko'rgan va «Buncha semirib ketibdi?», deb o'ylagandi.

– Normat, voy, zang'ar-ey, senam hech ko'rinish berasanmi o'zi, – dedi Mirzaqul yarim chin, yarim hazil do'q urib. – Xotiningning qo'ynidan chiqmay yotaberasanmi?

– Rais bova, shu mensiz ham ko'p ekansizlar, bormasammi, deb edim. Oyog'im sovuqqa chidamaydigan bo'p qolgan, – dedi tavakkaliga bahona qilib.

– Hu-ut! – tovushiga rasmiy tus berib, qo'lini paxsa qildi Mirzaqul. U negadir Normatni ko'rib, tipirchilab qolgandi. – Mening tomorgamga ishga borayotganing yo'q, Hukumatding buyrug'ini

bajaraypsan... Senga o'xshash zang'ar urushdan qochib, hamma-mizni sharmanda qildi.

– Choretimliklar hali hech kimdi sharmanda qilmagan, og'iziga qarab gapiring, rais bova, – dedi Sharif ko'sa o'ksingan va haqoratlangan qiyofada.

U juda orkash, lekin sipo odam edi. O'zi brigadirlik qiladigan qishloqlar haqida yomon fikr bo'lishini istamasdi.

– Menga desa ikkaloving ham bormal – zarda bilan qo'l silkidi Mirzaqul. – Lekin mana, hukumatding odami kelib, talab qilyapti, tushunyapsanmi, iltimos qilayotgani yo'q, talab qilyapti. Dizirtir-mi tutishga ko'mak ber, deyapti. Kuchimiz kamlik qilyapti, deyap-ti.

No'g'ay kapitan ularning janjaliga e'tibor ham bermadi. U oyog'i yasama Normatga qarab, nimadir deb g'o'ldiradi-da, boshini chayqab, otiga mindi.

– Davay, kanchay, Tashanich! – dedi u Mirzaqulga. – Poyedim. Oltita qurollangan kishi Terakliga qarab yo'l olishdi. Tong endi bo'zara boshlagan, sekinlab mayda qor yog'ar, havo bahri-dilni ochardi.

– Tashanich, – dedi kapitan Kattasuvni kechib o'tishgach, – kishilarda otishma nelyza, a u nego mojeto orujiya. Vot tak sde-layem, sen adamlaring bilan daraga chiqib, yo'lni to's. Kishilarni o'rab olib, uni kishilardan surib chiqaramiz. Daraga blokada eta-biz. Sen ana uni olib, – Normatni ko'rsatib, – daraga bokom tur-asizlar. Biz senga gonyat qilib boramiz.

Mirzaqul Normatga jirg'anib qaradi-da, otini daraga burdi.

– Tashanich, pomni, jivoy nada, ponil?

Mirzaqul bosh silkidi va daraga qarab otini yo'rttirib ketdi. Normat ham uning izidan Qorato'shini daraga burdi. Yer hali erimagan, otini choptirib bo'lmadi. Normat oyog'ining ustidagi qor-ni tez-tez qoqib borar ekan, bezovta bo'lar, yuragining bir chek-kasida o'jarlik va terslik uyg'ongandi. «Nahotki, bu padarqusur urushdan hech qutula olmasam? – deb o'ylardi u. – Qayerga bor-sam, quvib yetadi. Ha, Boyxun bobom to'g'ri aytdi, mehr-oqibat ko'tarilgan yurtdan urush arimaydi deb. El qayerga borsa, urush quvlab yetadi deb. Odam qoni oqgan joyda mehr-oqibat, baraka ko'tariladi. U yerning nonini yegan qonxo'r bo'ladi, deyar edi otam bechora. Payg'ambarcha umr ko'rib, odam o'ldirmay ketdi. Hatto

uyini talayotganda ham qo'lliga miltiq olmadi. Kim qo'lliga miltiq tutsa, u urush odamidir, u odamning o'zini ham urush halok qiladi, der edi. Shu odamning o'g'li men qancha odam o'ldirmadim!... Axxx-xxai O'sha Boyxun bobomiz aytilgan urushsiz yurt bormikan, bor bo'lsa, qayerda, qayda? Quyosh oldin chiqadigan yurtda, deyishardi. Quyosh oldin qaysi elda chiqarkin?!

Normat quyoshi yo'q osmonga, quyosh chiqadigan tomonga suq va iztirob bilan boqdi. Porox dudini yana hidlashni o'ylagan-da, ko'ngli aynib ketdi.

Daraning og'ziga kiraverishda soylikda to'xtashdi. Oldinga o'tib ketgan Mirzaqul u yoq-bu yoqni ko'zdan kechirdi-da, Nor-matning oldiga keldi. Uning boyadan beri xo'mrayib olgani biroz yozilgan, yuziga qizillik yugurib, ancha muloyimlashgandi chog'i, ochiqko'ngillik bilan buyruq bera boshladi.

– Sen narigi betga chiq, anovi xarsang orqasida tur, otdan tushma. Otingni ko'rib, qochib qolishi mumkin.

Qor yog'ishi tezlashgan, bir qadam narini zo'rg'a ko'rib bo'lardi. Normat qizg'ish xarsang oldiga keldi-da, raisning gaplarini esidan chiqardi. Otdan tushdi. Xarsangga horg'in suyandi. Uyushib qolgan oyog'ini yozish uchun silkiib qo'ydi. Birdan badani titrayotganini, isitma tutayotganini angladi. Eiti qalt-qalt titrab, yuragini noxush bir kayfiyat egalladi. U bo'zrangga kirgan osmonga, o'lpar bo'llib, uchib tushayotgan uchqunlarga, oppoq dalalarga, rus shaharlarida ko'rgan cherkov gubbalaridek uchburchak gumbaz shaklidagi cho'qqilarga qarab, ko'ngliga bu go'zallikni singdirib olmoqchidek, chuqur na-fas oldi. Keyin bir narsaga abd qilgandek, miltiq'ini toshning ustiga qo'ydi. «Bo'ldi, yetar shunchasi, agar qirq yil qiron kelsa ham endi odam otmayman. O'zlarini otaversin», deb o'yladi. Qor quyuglashgani-dan daraning nariga tomoni zo'rg'a ko'zga tashlanardi.

– Normat, – tovush eshitildi u yerdan, – bu dayus qor ham xalaqit beradigan bo'ldi-da. Yo'l umuman ko'rinnmayapti.

Normat yuragining dukillashini bosish uchun yerga yon-boshladi va yutqib qor yalay boshladi. "Yo'q, otmayman, o'zlarini otaversin, – o'ylardi u. – Hech qursa, tushimda tinch qo'ying-lar, alahsiramay, odamlarga o'xshab yashay deymen, xotinim, bo-lalarim haqi, qon to'kmayman. Fashistlar u yoqlarda, uzozqlarda qoldi».

– Rais bova, balki boshqa yoqdan qochib qolgandir? – baqirdi

u. – Mening oyog'imga zax o'tib ketdi. Sovub qoldi. Men ketaver-man bo'lmaydimi?

– Boshqa yoqdan qocholmaydi, – Mirzaquining tantanavor tovushi eshitildi. – Boshqa tomon ochiq. Shu yerdan qochadi, o'lgan yili shu yerdan tog'ga qarab qochib ketuvdi...

U gapini tugatmasdan qishloq tarafdan ot dupuri, «Stoy, stoy, strelyat-budu», degan tovush eshitildi-yu, varanglab miltiq otildi. «Bu soldatlar emas, – deb o'yladi Normat shoshib turar ekan, xarsangga pusinib. – Sharif o'tolmaydi, qo'li cho'lloq. Demak, Ho-tamda miltiq bor ekan-da?» Shu paytda yana bir o'q uzildi. Otlar dupuri aniq kela boshladi, kimningdir hansirab yugurib kelayot-gani eshitildi. Normat qishloq tomonga qaradi-yu, soylik bo'ylab yugurib kelayotgan ko'lankani, qo'lida kosovdek narsani ko'rdi. Ko'lanka Mirzaqul turgan tomonga burildi-yu, biroq osmonga qa-ratib o'q uzilgach, yo'lini Normatga qaratib burdi. Mirzaqul Ho-tam bilan yuzma-yuz kelishdan qo'rqgan va o'zidan baloni uzoz-lashirgandi.

– Normat, ehtiyot bo'li!.. – deb baqirdi u.

Ko'lanka Normat turgan tomonga jonholarda emaklab chiga boshladi. Normat uning oqish po'stinini, qop-qora sogolini ko'rdi. Ko'lanka toshga yigirma qadamcha qolganda, u pusib turgan joy-dan otilib chiqdi. Ko'lanka uni ko'rib, miltiqni dast ko'tardi-yu, Normatning miltiqsiz, cho'loqlanib turganini ko'rgach, bostirib kela boshladi.

– Qoch, Normat, yo'llimdi to'sma, qoch, otib tashlayman.

Normat serraygancha unga qarab turar, faqat uning og'in yuzini, o'sib ketgan sogolini, qonga to'lgan ko'zlarini ko'radi.

– Qoch, Normat! – dedi yovvoyi tovushda Hotam. – Sen ham sotilginni, ukkag'ar?! Kimlarga sotilyapsan, qoch. Bular butun kolqni qirib tashlashdi... qoch.

Normat uning ulkan gavasiga, terlab ketgan yuziga qarab turarkan: «Meni otmayaptimi, demak, oz bo'lsayam imoni bor ekan», deb o'yladi.

Normat Hotam chavandozni eng halol va mard chavandoz deb bilardi. Hotam ko'pkarida g'irromlik qilmas, qo'ng'irotning old otlarini minardi. Nosir jovkaning to'yida itkovi zotning teng yarmisini ayitirishgan, shunda Hotam chavandoz Normatga «g'ir-romlikni bilmas ekansan, ke, ot almashtirib chopamiz», – degan

va ot almashishgan edi. Shundan keyin ikkovi o'rtasida osh-nachilik paydo bo'lgandi.

– Qoch, Normat, qonimdi gaynatna, – deya bostirib kelardi Hotam chavandoz.

– Oti – baqirdi narigi betdan Mirzaqul. – Oti, Normat, otib tash-la, hozir qochib ketadi, otib tashla, enag'ar!..

Normat Hotamning yo'lini to'sdi.

– Hotam, qochishing befoyda, baribir, otishadi. Yaxshisi, o'zing taslim bo'l!..

– Menga gap o'rgatma! – miltig'ining zatvorini tortdi Hotam.

– Baribir, otib tashlashadi. Hammamizni otishadi bu dinsizlar!..

– Bo'lmasa, mendan o'tolmayсан, – dedi Normat uning yo'lini to'sib. – Qani, zo'r bo'lsang, meni oti! Men seni qo'yib yubormay-man.

Hotam miltig'ining tepkisini ushladi-yu, nimadir esiga tushib, aqlidan ozayotgandek o'kirib yubordi.

– Men seni otolmasligimni bilasan, uktag'ar, qoch, bo'lmasa, baribir, otaman.

– Yo'l bermayman, – uning miltig'iga o'zini tashladi. – Esingdi yig'. Orgadan ot dupuri tobora yaqinlashib kelardi. Kimdir rus-chalab so'kindi. Hotam chavandoz Normatni silkiib tashladi, un-dan qutulolmagach, orqaga chekinib, qorniga tepdi:

– O'zingdan ko'r, cho'ltoq!

Kindigining ustidan tepki yegan Normat «ih» dedi-yu, miltiqni qo'yib yubordi va qornini ushlab yuztuban yiqildi. Hotam cha-vandoz unga e'tibor ham bermay, yuqoriga tirmashdi. Xarsangni aylanib, yigirma qadam yurmasdan narigi betdan yetib kelgan Mirzaqul izidan o'q uzdi. Hotam chavandoz ilkis orqaga buril-di-yu, raisni ko'rib, xunuk qilib tirjaydi-da, chalqancha yiqildi va pastga dumalab ketdi.

Mirzaqul uning miltig'ini otning ustidan uzalib oldi-da, atrof-ga g'olibona nazar tashladi. Hotam chavandoz boya Normat o'tir-gan xarsangga tayanib, osmonga qaragan ko'yi qotib qolgan, qiy-shayib turgan telpagi ostidan o'sib, patak bo'lib ketgan sochlari ko'zga tashlanib turar edi.

Normat o'zini o'nglab, o'rnidan turmasdan orqadagilar yetib keldi. Bir soldat otidan tushib, jasadning boshini ko'tardi-da:

– Tamom, – dedi, – pulya na serdtsu.

Normat o'rnidan turib, buchaygan holda Hotamning tepasi-ga bo'rdi. Hotam chavandoz oyoqlarini cho'zib, ulug'vor qiyofada chalqancha tirjayib yotar, bo'yini, oq po'stining yogoqlari qonga bo'langandi. Normatning gonga ko'zi tushishi bilan birdan boshi aylanib ketdi, miyasiga nimadir urilganday bo'lib, ko'ngli behu-zar bo'la boshladi, ko'zlarini chirtta yumib oldi.

– Hoy, dayusi! – baqirdi unga qarab, ot ustidan Mirzaqul. – Hali senmi sotqunga yordam beradigan? Sen ham shu bilan qo'shmo-zor bo'l! – U Normatning yuzi aralash ustna-ust qamchi tushirdi.

– Bu ishing uchun Sibir qilaman!

Yuziga to'satdan tushgan qamchi zarbidan Normatning ko'z oldi choraqlab ketdi. U sekin Mirzaqulga qaradi. Ko'zlari qonga to'lgan-di. Mirzaqul uning yuzi aralash ikkinchi qamchini tushirish uchun ko'tardi, biroq Normatning baquvvat qo'li qamchini havodayoq ush-lab oldi. Normat qamchini silkiib torti. Mirzaqul otidan uchib, yerga guladi. Normat uning ustiga bostirib bordi. Uning quloqlari tagida birdan guvillashga o'xshagan shovqin boshlangan, askarlarning ularning orasiga tushganini va o'zini bir chetga tortayotganini ham bilmasdi. Keyin u bir silkinib, askarlar qo'lidani sigib, Mirzaqulga qa-rab yurdi va shu dafa birdan xirillagancha yerga guladi.

Sharif ko'sa otidan tushib, Mirzaqulni o'rnidan turg'izdi. Qo'riqlib ketib pishqirayotgan otiga qayta mindirdi. Normatning oldiga borib, xavfsirab qaradi. Normatning chakka tomlari bo'rtib chiqqan, ko'zlarining atrofi ko'karib ketgan, og'zining bir chekkasida sarg'ish ko'pik paydo bo'layotgan edi.

– Qo'yinglar, o'zim... – dedi u soldatlarga va Normatning qo'ltig'idan olib, turg'izdi.

Birroq u Normatni suyab qololmadi. Normat chingirgancha, ikki qo'li bilan chakka tomlarini ushladi-yu, gir aylanib yerga qayta yiqildi.

Kapitan nima hol yuz berganini angladimi, Mirzaqulga zarda bilan qarab, otidan igr'ib tushdi, Normatning chakka tomlarini igr'ib boshladi.

– Sneg... sneg!.. – baqirdi u askarlarga, so'ng Sharif ko'saga qarab, «vitrayte so snegan... vitrayte so snegan!..» dedi bor ovozi bilan.

Bu yerda turganlarning hammasi, hatto Mirzaqulning o'zi ham esankirab qoldi. U og'zidan ko'pik kelib yerda tipirchilab yotgan Normatga cho'chib va vahima bilan qarab turardi.

Biydi momo – butun Tersota qshillog'iga Berdi Shukur bobo tomonidan amma bo'lardi. Aslida, qishloq bir avlodning uncha uzoglashib ketmagan shaxobchalari edi. Shu sababli har bir uyda azami, to'ym, kampirning o'ri bor, har bir narsaga, xoh janjal bo'lsin, xoh to'olon – hammasiga aralashishga haqim bor, deb hisoblar, hech bir narsa uning ishtirokisiz yoki maslahatisiz o'tmasdi. Mabodo uning yo'qligida biron majoro yoki qiz uzatish maslahati bo'lib qolsa, u bundan o'zini juda xo'rlangan hisoblar, o'sha qizning ota-onasi bilan gaplashmay qo'yar yoki maslahatni qaytadan boshlab, hamma shov-shuviga o'zi aralashib, yana o'zi tinchitib qaytardi. Usiz hech kim sovgi jo'natolmas, kimning zoti past, kimning tog'asi o'g'ri, kimning otasi xotinchalish, kimdan yaxshi qaynona yoki qaynola, kimdan yaxshi kuyov yoki kekin chiqadi – hammasini bilat, hammasini hal qilardi. Uning bu kayvonilgiga tersotaliklar ham o'rganib qolgan, uning arazidan qo'rqibmi yoki u har bir ishni juda oson hal qilishiga ishongani uchunmi, har qalay, ular bu katta ammalarni eng kichik oilaviy yig'irlardan ham quruq qoldirishmas, hurmatini joyiga qo'yib, chaqirib borishardi. Ko'pgina xotinalar uning achchiq so'zlaridan, koyishlaridan bezor bo'lgan bo'lsa ham uni ichida yomon ko'risha ham sirtlarida jilmayib turishar, uni ko'rganda yugurib borib, ko'rishishar va shunda ham undan biron koyish eshitishdan cho'chib turishardi. Hamisha uni kimgadir tanbeh berayotgan yoki kimnidir urishayotgan qiyofada uchratish mumkin edi. «Shular ham ayolmi! – derdi u ayollar haqida. – Ayol degan ro'zg'orni santday qilib yurishi kerak, butlar esa ovlarni ko'rsatib ko'chada o'tirishni yaxshi ko'radi». «Ertak degan erkakday bo'lishi kerak, – derdi u erkaklar haqida. – Xotinga o'xshab miyg'ov bo'lmasin. Bizning davrlarda erkaklarning izidan bir hafta yurib ham bir og'iz so'z eshitmasdik. Hozirgilar esa gap chaynab yurishadi». Biydi momo qishloqda har bir narsaga aralashishga haqim bor deb hisoblashi bir tomondan ammaligi bo'lsa, ikkinchidan ko'pni ko'rgan, boshidan ko'p narsalarni o'tkazgan qishloqdagi eng kekse kampir ekanligi edi. Boshiga tushgan qiyinchiliklar, kulfatlar uning qaddini bukishdan ko'ra, tik qilib qo'ygan, u hali ham qatilikni bo'yngi olgisi kelmas, g'ayrati edi. Ba'zi chollar:

«Hijdi, kundan-kunga yasharib boryapsan, ke, sovgi jo'ylab, senga uyana qolay, yurasanni o'g'illaringdi eshigida sarg'ayib», deya tegishardi. Bu hazildan ko'ra uning chindan ham yosharib borayotganligiga ishora ham edi. «Rahmati Buxor polvonning polvonligi u o'lgandan keyin xotinida qoldi», deyshardi chollar. Avvallari ancha tortinchoq ayol eri o'lgandan keyin biron qishloqqa aralashib, to'y-azasida bel bog'lab xizmat qilib, elning arzasiga aylangandi. Buxor polvondan ikki o'g'il bilan juda yosh qolgan bo'lishiga qaramay, boshqa er qilmadi. Butun kuchini shu o'g'illarni odam qilishga sarfladi. U o'roq o'rar, o'tin yorar, beda tashir, bug'doy yanchar, tegirmon tortar, og'il qurar, navbatida mol boqar, to'ylarda erkaklardan qolishmay xizmat qilardi. Odamlar doim uni erining eski qora choponini kiyib, belini chilvir bilan bog'lab, o'g'illari yonida biron ish bilan shug'ullanayotganini ko'rishardi. Uning katta-katta toshlarni ko'chirib, tomorqasiga suv haydayotganini, Buxor polvonning barkashday ketmonini haland ko'tarib, loy qoriyotganini, eshikka bog'-bog' qilib o'tin o'tib kelayotganini ko'rishib, uning bunchalik kuch-qudratini qaytadan olayotganiga hayron qolishardi. Bo'lmasa, jilkakkina ayol edi. «Butun gavdasini bitta un xaltaga joylasa bo'ladi, lekin o'zi butun qishloqqa joy bo'lmaydi», – derdi Rajab ko'sa.

Hamma bosmachidan qo'rqib, o'tin terishga chiqmay qo'yganda, u bemalol qari eshagini yetaklab o'tin terib ketardi. O'charchilik boshlanib, bir burda non topish uchun boshqalar Maktaga borib kelishga ham rozi bo'lgan paytlar uning dastursonida non bo'lardi.

Hech kim uning nima uchun bunchalik jonini jabborga berib, hayib-pishayotganini bilmasdi. Qo'lini so'rab kelgan sovgilarni bir xil javob bilan qaytarardi: «Meni erim taloq qilmagan, hali ham uning nikohidaman». Hech kim uni bu fikridan qaytarolmad. O'radan yillar o'tib, kelinli, nevarali bo'lgandan so'ng u nima uchun o'sha paytlar bunchalik kuyib-pishganini va biron o'ziga to'q odamga tegib olib, umrini tashvishsiz o'tkazmagani kelinlariga ayon qilgandek bo'ldi: «Qaynotalarning qanday odam ediydi, har bir yelkasiga to'rttadan odam o'tirardi, ikki beti qip-qizil, ko'zlari burgutnikiday. Undan hatto Amir Olimxon ham qo'rqardim. So'ng doimgiday Buxor polvonning qanday o'lganini gapirib berardi. Buxor polvon avlodi azaldan polvonligi va chavandoz-

ligi bilan dovruq qozongan qadim avlodlardan bo'lgan. Bu avlod ota-bobomiz ayiq bo'lgan deb faxrlanishardi. Buxorogacha dovruq'i ketgan Buxor-mergan shu avlodning yagona so'ng-gi vakili edi. Undan faqat boshqa urug'liklar emas, Shahrisabz begi ham cho'chib muomala qilgan. U uchib borayotgan chum-chuqning ko'zidan urgan. O'chakishgan odamidan o'chini olmay tinchimagan. Uning davrida o'troq qo'ng'iroq qishloqlarda biron marta ham bosmachilar bostirib kirmagan, qo'rboshlar Buxor mergan bilan o'chakishishni istamaganlar. Amir Olimxonning o'zi uning qo'lidagi kaklik, tustovuq o'ttirib yegan. Uning hurmati doimo saqlagan. Amir Buxoroga chorlab, unga odam qo'ygan-da, u: «Amirningda mening ishim yo'q, agar ishi bo'lsa, o'zi kelisin», - degan. Shunday odam kichkina, bor-yo'g'i kalladay keladigan toshning ostida qolib o'lgan. Toshni kim dumalatganini, kim uni Bogirchining zovi ustida yarim kechagacha poylab o'tirganini choyetimliklar hozirgacha bilishmaydi. Bilganlari shuki, tosh uning qoq ko'kragini ezib yuborgan, Buxor polvon o'limi aniqligi ni, shu tosh Azroilning xabarchisi ekanligini bilib, uyigacha zo'rg'a yetib kelgan, yetib kelgan-u, aytgan oxirgi gap shu bo'lgan: «Xo-tin, uyni chirog'ini o'chirma, bolalarinni birovga xor qilma, tin, uyni chirog'ini o'chirma, toabad sendan rozi emasman...» agar uyimning chirog'i o'chsa, toabad sendan rozi emasman...»

Biyl momo bu hikoyani necha marta aytgan bo'lsa ham, yana aytaveradi. Har aytganda qo'shib-chatib aytadi. U, kelinlarim bilisin, ayiq avlodining chirog'i mendan keyin ham o'chmasin deb, ataylab qayta-qayta aytadi. Ayiq avlodini o'stirayotganlaridan, bu avlodga kelin bo'lganlaridan faxrlanishlarini istaydi. Kelinlaridan nevaralarini oriyati, nomusli qilib o'stirishlarini, hech kimga xor qilib qo'ymaslikni talab qiladi. U nabiralarining bobolariday polvon bo'lib o'sishini istaydi, chunki o'zi bolalarini shunday qilib tarbiyalagandi. U o'g'illarini odam qilish uchun qo'ldan nima kelsa, odamzod nima qilishi mumkin bo'lsa, hammasini qiladi. Bolalariga birovning bir qoshiq sutini ichirmay, hech kimga xor qilmay o'stiradi. O'zi tilandi, o'zi yamoq kiydi, o'zi xo'rlandi, lekin bolalarini tilantirmadi, yamoq kiygizmadi, xo'rlandi. Bolalari ham o'zi o'ylagandek oriyati, nomusli, ziyrak yigitlar bo'lib voyaga yetishdi. Kattasi otasining izidan bordi, toylarda olishib, nom qozondi. Kichigi - mo'minroq'i chavandozlikdan nom oldi. O'g'illari birinchi zotlarini keltirib tashlaganda, u shuncha chek-

kan zahmatlari bekorga ketmaganini anglab, eri o'lgandan beri birinchi marta to'yib-to'yib yig'ladi.

Biroq uning orzusi endi amalga oshib, Chorshanbi oqsoqol-ni qiziga sovrilikka boraman deb turganda, katta o'g'li Terak-lidan Pirmazar pechkachining qizini olib qochib keldi. Biyl momo qanchalik o'jar bo'lmasin, o'g'li undan ham o'jarroq edi - so'zidan qaytmadi. Pirmazar qizini oq qildi. Katta o'g'liida yetishmagan or-zusiga kichik o'g'liida yetishdi. Mulla Tashanning kenja qizini kelin qilib oldi.

Biyl momoning katta kelini oqo'ng'li bo'lgani bilan uquvsiz, bo'sh-bayrov, biron nojo'ya ish qilib qo'yishdan cho'chib yuradigan soddagina ayol edi. O'gay onaning hamisha boshiga mushtlab qar-g'ashidan qilpanchiq bo'lib qolgandi. Tezak terish, molxona ku-rash, suv tashish, o'choq yoqish kabi qora ishlarni qilib yurib, qo'li ovqat qilish, tikish-bichish, uy tutish ishlardan uzoqlashib qolgan-di. «Sen mening sug'surday o'g'limni xor qilding» - derdi unga Biyl momo. - Sen ko'zingni suzib, ishtoningni tagingga to'shaganingdan keyin u nima qilsin? Agar sendan boshqa bo'lganda, menga kelin bo'lgandan minnatdor bo'lib, qo'limni sovuq suvga urdirmasdi. Sen bo'lsa... Izingdan birov ishingni qaytadan qilib yurishi kerak».

Biyl momo toki kenja kelin tushguncha katta kelinning ku-nini bermadi. Uni koyir, yig'lalar, yig'lasa, yana koyir, uning ojiz-ligini ko'rib, g'ashi kelar, chunki uning o'zi hech qachon ojizlik qilgan emas, gap qaytarsa, o'g'liga aytib urdirardi. «Sen Buxor polvon avlodining davomchisisanmi? Bu holda Buxor polvonning shor'i quriydi. Burningni tortishni bilmaysan, qanday qilib bola o'strasan?» Yoki javragisi kelib turganda, qarg'ishning quy-u-nini chiqarib tashlardi: «Illoyo u dunyo-bu dunyo o'nglanna. Sen mening butun yigirma yil chekkan zahmatimni bir etagingni ko'tarishing bilan chippakka chiqarding, mening xonumonimni kuydirding. Buxor polvonning arvochini chiqqiladting. Bu avlod-ni kushandasi bo'lding. Illoyo, ajaling o'zingdan bo'lsin. Sen Buxor polvonning avlodini xor qiladigan bo'lding».

Katta o'g'li og'ir odam edi. Enasining javrashlariga jilmayib qo'yardi, xolos. Ba'zan nimjon xotinini o'larday savalab, o'zining uyiga kiritib tashlardi-da, indamay ishini qilaverardi. Xotini o'la-gi bo'lib qolsa ham, g'ing demay, na eriga, na qaynonasiga so'z qoymay, iktir-chiktirlarini qilib ketaverardi. Biyl momo uning shu munasivati - eriga sodiqligini yoqtirardi.

Kichik kelin tushgandan keyin u negadir yana o'sha uquv-siz, o'zining orzu-umidiga zomin bo'lgan kelin bilan qoldi. Kichik o'g'liga esa hayotning o'rtasidan joy qilib berdi. Uy ajralgan bilan qozon bir yerda qaynadi, bir dasturxonda ovqat yoyildi, bir tova-toshga non yopildi.

Kichik kelin – o'zi orzu qilib olgan kelini kelishgan, shirinsol, xushmuomala chiqdi. Biydi momoning aytganini aytgan, deganini degan qilib bajarar, uning ishidan biron qusur topish qiyin, shunday bo'lsa ham nomiga uning bunday epchilligini koyib qo'yardi. Kichik kelin odobli, farosatli, odamning ichiga kirib ketay derdi. Biroz kerilib yurishga moyil bo'lsa ham, Biydi momoning oldida o'l desa, o'sha zahoti o'lardi. Hammaga mehribon, odamning ko'ngildan chiqadigan kelin edi. Katta kelin tushganidan beri uncha bordi-keldisi yo'q qishloqdoshlari bilan u bir oyda chiqishib ketdi, xuddi azaldan shu qishloqda tug'ilganday. Hamma kichik kelini yoqtirib qoldi. Katta kelin esa hali ham hurkak, o'z soyasidan cho'chiyandek yurar, bu esa Biydi momoning g'ashini keltirardi. O'g'liga necha marta buningni olib borib tashla otasinikiga, desa ham o'g'il gapga kirmadi. Izma-iz tug'ilgan bolalardan Keyin Biydi momo ham taqdiriga tan berdi. U "Hamma umidim kenja kelin, Buxor polvonning davomchilarini shu tarbiyalaydi", derdi.

Biydi momoning o'g'illarini urushning birinchi yilivoyq bir paytda olib ketishgandi. Kelinlar endi Biydi momoning qararmog'ida qoldi. Kenja kelin bu paytda bu uyga tushganiga endi bir yil bo'lgandi. Boshida onda-sonda kelib turadigan xat keyin taqqa to'xtadi. Bir yil burun esa uning uyiga Abdulla pochtachi bilan sho'ro kotibi Panji cho'loq kirib kelishdi. Ular anchagacha jim o'tirishdi. Go'yo bu uyga nega kelganini ham eslaridan chiqargan-dek edi. Ikkita kelin ham pechka ortida quloqlarini ding qilib turishardi. Biydi momo esa dasturxonning popugini o'ynab, ulardan gap kutib turardi. Oxiri u chidolmadi. Abdullaga qahrli ko'zlarini tikdi. Abdulla uning qarashidan dovdirab qoldi.

– Momo, o'zi yaxshi yuribsizmi? Obbo, sizay... – dedi u titrab-qaqshab.

– Gapni cho'zma! – o'sha ohangda dedi Biydi momo. – Nima bo'ldi?

Abdulla ham yerga qaradi, qiynaldi.

– Kattangizdan qoraxat keldi.

Biydi momo seskanib ketdi-yu, lekin o'zini yo'qotmadi. Pochtachi bilan cho'loq kirib kelganda u namoz o'qiyotgan edi. O'sha paytdayog bular behudaga kelmaganini sezgan va o'zini har narsaga tayyor turishga hozirlagandi. Bu ayolmijozlar oldida o'zini yo'qotib qo'ymaslikka – chidashga qaror qilgan edi. Katta kelin, voy, deb yubordi-yu, devorga suyanib qoldi Uning rangi oqarib ketgandi. Kichik kelining yuzi qizarib, hech kimdan yashirmay, erkin nafas oldi: yuzida xursandlik alomati yaraq etib ketdi.

– Voy, akajonim, – deya u ovoziiga yasama tus berib, yig'lab yubordi.

Biydi momo xuddi namoz o'qiyotgandek, yana uzoq ko'z yulmb turdi. Yig'lab yuborgan kelinlariga o'qayib qaradi. So'ng yana bardam, xuddi hech narsa yuz bermagandek Abdulla sarigga tikildi. Ikkovi ham boshini egib o'tirardi. «Yo'q, bu yerda yana boshqa sir ham bor, agar faqat shu gap bo'lsa, sarigning o'zi ham keltirib beraverardi. Cho'loq bu yerda nima qilib yuribdi?»

– Shumi? Yo'q, senlar yana bir narsani yashiryapsizlar. Aytinqlar, menga hech narsa qilmaydi... Mendan yashirsalarimg, turtlay o'ldirasilar... gapir, gapir!..

Abdulla sarig gapiraymi dekandek Panji cho'loqqa qaradi. Panji cho'loq boshini eggancha o'tirardi.

Biydi momo bo'g'zidagi kuyikni zo'rg'a yutdi. O'zini yo'qotib qo'yishdan qo'rqqandek, bir qo'lga suyanib, Abdulla sarigga yana yeb qo'ygudek qaradi:

– Voy, churra-yey, voy churra-yey, otang sipochilik qilmagan, emang sipochilik qilmagan, sho'rliklar bir parcha nonga zor bo'b, bir ishtoni almashtirib kiyib yurishardi... Senga kim qo'yibdi sipogarchilikni, churra...! Aytavermaysanmi to'g'risini?!

Kichik kelin yig'lashdan to'xtab, ularga quloq soldi. Panji cho'loq og'riindi. Hatto sho'ro idorasida ham unga Panji Turdiyevich deb muomala qilishsa-yu, uning qo'l ostidagi bir isqirt kam-pir uning nozik kasalini eslatib, haqorat qilib o'tirsa... Boshqa payt bo'lganda u kenglik qilgan bo'lardi. Biroq hozir u o'zini xo'rlangan va haqoratlangan, deb hisobladi. Buning uchun o'zining kim ekanini eslatib, alaminim olimogchi bo'ldi.

– Bo'lmasa, momo, ko'pga kelgan to'y ekan... Azani ikkita qi-

ling. Kichigingizdan olti oy oldin qoraxat kelgan ekan. Abdulla aka sizga berishga qo'riqib yurgan ekan...

Kichik kelin o'kirib o'zini yerga tashladi. Pechka orqasidan katta kelin ho'ngillay boshladi.

– Tashqariga chiqinglar! – o'shqirdi Biydi momo – Chiq, ko'zinga ko'rinna! Kimlarning oldida yig'layapsanlar?! Shu nokaslarga ko'rsatib yig'layapsanlarni, chiqinglar, ikkovlaring ham chiq, chiq!.. Kuydirgilar... voy... sho'rpehonam!..

Ikki kelin ham unga birinchi mara qulog solishmadi: o'kirib yig'lay boshladilar.

– Voy, shungorimal – baqirib, o'zini yerga ura boshladi kichik kelin. – Voy, burgutima, arslonim-ay, arslonginam-ay... Meni tashlab ketdingmi-ya, meni kinga qoldirib ketding-a, sen o'lguncha men o'lsam bo'lsammi, arslonim-ey!..

Biydi momo boshga hech narsa demadi. Panji cho'lqo yuziga fotha tortdi. Biydi momo ularning daldasiga ham, chiqib ketayotib aytgan gunohkorona "Momo, bizda nima ayb, kattalar borib aytgilar, yaxshi bo'ladi, deysingand", deb ming'irlab ketganlariga ham, kelinlarning yig'isiga ham e'tibor bermadi. Bir nuqtaga tikilib o'tiraverdi. «Ularning oldida manavi shallaqlarga o'shab ayyuhanos solmaganim yaxshi bo'ldi... birovgga sirtingni bermay, deb o'rgatardi Buxor polvon. Ha, bechora Buxor polvon, shunday o'rgatardi. E, Buxor polvon, endi mana ikkimiz ham bechora bo'ldik. Sening orzungi amalga oshirolmadi, mendan rozi bo'larsan. Qo'lmandan kelganini qildim. Mana endi sening Ayiq avlodingga ham chek qo'yildi. Peshonada yozilgani shu ekan, Buxor polvon».

...Ertasiga Biydi momo ikki o'g'liga aza ochdi. Janoza o'qitib, qora kiydi. Shundan keyin u qishloqda boshqa ishlarga aralashmay qo'ydi. Kun bo'yi uyida, bir burchakda, o'g'illarining kiyimlarini titib, allakim bilandir gaplashib o'tiradigan va odamlarga begonasirab qaraydigan, odamlardan xavflanadigan va ularga adovat bilan tikladigan odat chiqardi.

IV

Normat Yangiboy oqsoqolni ko'rib kelish uchun Qiziluyrimgacha bordi-da, dovondan o'tolmay qaytib keldi. Hayotining Keldiyor so'pi bilan tutash qismiga go'ng tashiy boshladi. U daradagi

vogardan keyin o'zini ancha oldirib qo'ygan, yuzidagi zahillik yana ham ortgandi. Anzirat tushgacha unga yordam berdi, so'ng uy yig'ishtrishga tushdi.

Tushdan keyin Anziratning oldiga Sharif ko'saning xotini Tursunoy guj-guj chiqdi. Anzirat mehmonxonada chang bosib yotgan hollik ko'rpalarini ag'dar-to'ntar qilib, uy ko'tarmoqda edi.

– Kelin, – dedi Tursunoy mehmonxonaga burni uzun boshini singib, – Nima tashvish qilyapsiz? Voy-bo'y, ko'chayapsizlarmi?..

– Qurib ketisin, kuya yeb ketyapti bularni, – deb zorlandi Anzirat. – Indamay desangiz, ko'zning nuri singan, indasangiz, ko'rib turibsiz. Uf... charchab qoldim...

– Rohat qiz ko'ribdi, yuring, ayollar yig'ini bo'layotgan emish.

– Voy, qiz ekanni? – Anzirat o'tirib qoldi-da, suyunganidan chapak chaltib yubordi. – Orzusiga yetibdi-da. Bechora hammasi o'g'it, deb kuyinib yurardi.

– Yuring, bugun chaqirgan ekan, – dedi Tursunoy guj-guj qat-qat ko'rpalariga hasad bilan ko'z yugurtirar ekan.

– Hozir mana bu dardisarlardi yig'ib olay.

Anzirat ko'rpalarining orasiga kuyadori sepd. Xonani achimsiz hid tutib keldi. Anzirat ko'rpalarni buklab joyiga qaytib yig'a boshladi. Quroqli ko'rpalar og'ir edi. Tezda u hansirab qoldi. Tursunoy guj-guj ichkariga kirib, bir bo'xchaning ustiga o'tirdi-da, Anziratga qarab o'zi ham uflab qo'ydi.

– Muslim eri o'lganini eshitgandan beri qadamini suyuq olvapti emish, – dedi u yaxshilab o'tirib olgach. – Oyxol aytdi. Er-hak o'tsa, izidan termilib qolarmish.

– Ungayam qiyin-da, – dedi Anzirat Biydi momoning kichik holini haqida avval ham shunga o'xshash gaplarni eshitganini eslab, ko'ngli g'ash tortdi. – Bir yil ham kelin bo'p yashagani yo'q, shor'chik.

– Biydi momoning o'zi ham buni bilsa kerak? – gumon qildi Tursunoy guj-guj. – O'zinikini yashirish uchun boshqalardan yo'q joydagi aybni betiga aytib, qopib olayotgan emish.

Anzirat Biydi momoning Tursunoy guj-gujini o'shakchiligi uchun yoqitmashligini va hamisha uni mulzam qilib yurishini bilardi. Biydi momo bor davrada Tursunoy guj-guj o'tirolmasdi. Tursunoy guj-guj zahil-qizg'ish yuzli, uzun burun, ko'p gapirishidan labi doimo tupuklanib yuradigan bu ayolga mish-mish suv

o'rnida edi. Qishloqda va qo'shni qishloqlarda nima hodisa yuz bergani, kim xotin qo'ygan, kim xotin ustiga xotin olgan, kimning qizi kim bilan kulishib turgan, kimni eri urgan, hammasini shu ayoldan bilib olish mumkin edi. Xotini Sharif ko'saning aksl edi. Shu sababli uni doim peshonasi shishgan yoki momataloq bo'lgan, ya'ni erining jahli asoratlarini ko'rish mumkin edi.

– Biydi momo ham qaridi. Oldinlari juda odil edi. Endi o'zimga niki to'g'ri deydi, o'zini to'g'ri deb o'tkazadi. – Tursunoy guj-guj gap mavzusini boshqa mavzu bilan ulash uchun bidiray boshladi. – Ammanga ham qiyin, – yonini oldi Anzirat ko'rpalarni tax-lar ekan. – Birdan ikki o'g'li... tuf-tuf, Xudo ko'rsatmasin. Bu dun-yoda yolg'iz shularni deb yashab yuribdi. Endi nimayam qilsin, o'zini urarga cho'g' topolmay yuribdi. Kelinlarigayam ishonmaydi. Shuning uchun ichini it tirnab yotibdi. O'x-o'h-o', o', o'...o', o'...o'!.. Anzirat gapini tugatmasdan boshini ushlab o'tirib qoldi, bir qo'li bilan og'zini ushladi.

– Voy, kelin! – Tursunoy uning oldiga keldi. – Nima bo'ldi siz-ga? Voy, o'lmasam...

– O'...o'...o'!.. – Anzirat zo'riganidan ko'zlaridan yosh chiqib ketdi.

Hech narsa demay, yugurib ayvonga chiqdi-da, bir burchakka borib, "o'-o'-o'ho", degancha sharillatib qayd qildi. Izidan yugurib chiqqan Tursunoy guj-guj uning boshini ikki qo'llab ushladi. – Voy, o'lmasam, bu nimasi?! – uning yuziga cho'chingirab narzar tashladi Tursunoy.

– Iy... is... – dedi Anzirat. – Is ko'nglimni ko'tardi. Boshim aylanib ketdi.

– Kelin?... Kelin, bu nima deganingiz? Boshingiz aylandi?! U jang'il tabibga o'xshab, Anziratning qorniga kosovday qo'llarini jo'natdi va xuddi bir narsa topmoqchidek, hamma yog'ini ushlab chiqdi.

– Iye...hmmmm... Qani, uyg'a kiring-chi... Voy, men o'lay, bo'yingizda bor-ku, yuring... yuring... yoting.

Anzirat zo'rg'a o'rnidan turdi. Atrofida aylanayotgan Tursunoyning gaplarini deyarli eshitmadi. Eshitsa ham nima deya-yotganini tushunmadi... U Tursunoy guj-gujning yordami bilan zo'rg'a o'rnidan turdi-da, pechkali xonaga kirdi.

– Qatq borma, qatq iching, – dedi Tursunoy guj-guj.

Uni yotqizib, qornini yana sekin paypaslab ko'rar ekan, bir-dan qo'llari tortib oldi-yu, Anziratning yuziga qarab, birpas bez-rayib qoldi. So'ng yugurib katta kadidan yog'och kosaga qatq solib kelib, Anziratga ichirdi.

– Iching, bosadi, iching, – dedi u parvona bo'lib. – Qachondan bir shunday bo'lyapti?

Anzirat hoisiz va yana ayniyotgan ko'nglini bosish uchun hakiyor javob qaytradi:

– Bir oycha bo'lib qoldi, – shunday deb yana o'xchidi.

– Bir oy?

Tursunoyning ko'zlari ola-kula bo'lib ketdi. Anziratni endi ko'rayotgandek, angrayib tikilib qoldi. Keyin unga qatq ichirdi. O'rin solib berdi-da, uning ko'zini yumib, madorsiz yotganini birpas kuzatib, lip etib tashqariga chiqdi. Ayvonga chiqib, nima qilishni bilmay, taraddudlanib turdi, so'ng qishloqning nari-gi chokkasiga qarab shoshib jo'nadi. Tez yurganidan ikki marta qoqilib ketayozdi. Uning yuzida qandaydir tashvish bilan birga beorvatlik aks etmoqda edi. U ichida gap yotmaydigan ayol edi. Shu sababli u o'zi oldin guvohi bo'lgan voqeani kimgadir tezroq aytib yoritilgisi keleari. Uning bundan boshqa niyati ham yo'q edi.

– Tursunoy boybicha, muncha tirjyasiz, otangiz tirilib kel-dima? – dedi yo'lida uchrashib, to'qnashib ketayozgan Alyar chol. – Hali ko'zga qarab yursangiz-chi, tilla topganday hovliqmay.

– Voy, tog'a, ko'rmay qopman, – dedi Tursunoy ishtayib. – Lekin tilla topgandanam kattaroq narsa bor. Hali eshtasiz.

Alyar chol uning gapiga hayron bo'lib, to'xtab izidan qarab turdi. «Sochingdan osilgur, bu hovliqma yana nima mashmasha topdi? – o'yladi chol. – Biydinikiga boryappa? Ha, Biydinikiga. Nima hali? Biydining biron bolasidan xat keep, o'lgani tirik chiqdi-mikan? Shundayga o'xshaydi, bu to'qaladni Sharip qanday qilib solib qip yuribdi ekan, naq tog' echkisining o'zi-yal»

Alyar chol og'ilxona eshigi oldida katta yog'och kurakka su-yangancha ularni kuzatib turardi. «Biydi qurg'ur cho'kib qoldi-da! – o'ylar edi u. – Eh, shunday kampir ikki oyda cho'pday bo'lib qol-di-yo? Xuddi tutday to'kildi!». Alyar chol chuqur xo'rindi-da, so-g'ini quvelik bilan silab qo'ydi. U Biydi momoning uyiga kirib ket-ganini, hoshiga yo'l-yo'l jelak tashlab, Tursunoy guj-guj bilan o'zi-ga qarab kelayotganini va unga yetmasdan, sal naridan burlib,

Normatnikiga qarab o'rlaganini ko'rib turardi. Alyar chol o'rtidan turib, og'itxonaning ustiga chiqdi. U Biydi momoning bunaga tez yurganini ko'rmagandi. Chohning qishloqdagi qiziq bir voqeadan qurug' qolgisi kelmayotgandi. Ikkala ayol Normatning uyiga kirib, ancha yo'q bo'p ketishganini, uyga kirib chiqqan Biydi momoning tizzasiga urib, baqirib-chaqirayotganini, uning baqirishiga odamlar to'planayotganini ko'rib turardi. Qulog'i og'ir edi, eshitmadi. Lekin yuragi yomon bir narsani sezganday g'ash tortdi. U Biydi momoning hayoti o'rtasida cho'loqlanib go'ng tashib yurgan Normatning oldiga borib, nimalardir deb yer tepinib, o'tirib olganiga, yuziga ko'rsatkich barmog'ini tirab, yer mushtalayotiganiga qarab turardi. Normatni uyiga tomon yetaklab jo'naganini, uyiga kirib ketgan Normatning Anziratning sochidan tortib ayvonga chiqar-ganini, buralib tepayotganini ko'rib turardi. Hammasini ko'ra-di-yu, hech narsaga tushunolmasdi. «Bular aqldan ozibdi, – deb o'ylardi chol. – Anovi tuyog'i yo'q, shaytonning urg'ochisi bekor-ga yugurgilab qolmagan ekan-da...» Chol oqsoqlana-oqsoqlana odamlar yig'ila boshlagan Normatning uyiga qarab jo'nadi. Jan-jalga yig'ilganlarning aksariyati bolalar va ayollar edi. Alyar chol qulog'ini ding qip boraverdi. «Odamlar ko'p bekor qolsa, tez-tez shunday aqldan ozib turishadi, – deb g'o'ldirardi chol. – Bu lo'illat yana bir o'yinni boshlashdi». Chol Normatnikiga yetib kelganda tomoshabinlar davrasi ancha kengayib qolgandi. Normat yerda loyga va qonga belanib yotgan Anziratning to'g'ri kelgan yeriga tepardi.

Alyar chol avvaliga hech narsaga tushumadi, tushungach, yuragi dirillab ketdi.

Normat ko'rinishidan ham, harakatidan ham aqldan ozgan edi. Uning ko'z kosalari kattalashib, yuzi qoraya boshlagan edi. Ko'zlari qonga to'lgandi.

U yerda tuproq yalab yotgan Anziratning yoqasidan ushlab,
lip etib ko'tardi-da, qo'lliga sochini o'rab, nafrat va jirkansh bilan
so'radi:

– U kim? Kim, qanjig? Aytnasang, hozir burda-burda qilinman.

Uning tovushni xirillab, bo'g'ilib chiqardi. Anzirat holsizgina ko'zlarini yumib oldi.

– Avtmavdi, buzuvchilik qilishga qilib, endi tilini qisib o'tiradi...

...voy, sharmanda, voy... Butun qishloqni sharmanda

Kim edi? Kim u nokas? Hozir chopib tashlayman! - dedi
Mammad uning bo'yni aralash qamchi solarkan.

Undan gap so'raguncha o'ldir, – deb baqirdi. Biydı momo
"dagı dagı" tirab, – Qishlog'imiz ustidan nega kulpat arimay qoldi-
desam, gap buyoqda ekan-da. Hoy, odamlar, urushga ham mana
shundaylar sabab bo'ladi, mana shundaylarning dastidan urush
bosh chiqadi. Bolalarimiz qon to'kadi, bu esa buzuvchilik qip yuradi.
Tashkent qilinglar uni. Qornida bola bo'lguncha qishlog'imizni
bulg'ab yurgan. Yana eri bilan indamay yashay bergan, bilmaydi
dela o'ylagan...

Yey, o'lay! – deb yubordi Qudurat kampir. – Pismig'ey, hali men bu bilan oldi-berdi qip yuripman, menyam xarom qipti-da. Hafta, yey yulgur!..

Uning hammamini gunohga botirgan, hammamini xos qilingan... Uning gapidan yanayam dadilaniib baqirdi Biydi

«Oldinlari toshbo'ron qilardi bundaylardi!»

Ham ham toshbo'ron qilish kerak! Urug'i ko'paymasdan toshbo'ron qilish kerak...

Hamdlaydirdi deb bir kuni hammamini qora yer yutadi....

Normal Anzitrating sochidan burab, og'ixonaga sudrab

Chaitin, agar aytmasang, osaman!...

U og'likning raviga bir qo'llab chilvir bog'ladi-da, sirtmoq olib tashladi.

Aqlingni yema, Normat! – yugurib borib, qo'lini ushladi Al-
foni chul – Eslangdi yig'!

Ma'rifatiningi – unga o'shaqirdi Normat g'azab bilan. – Ara-

Alvar'cho'l sirtmog'ni ikki qo'llab mahkam ushlab oldi.

Poladningni tirik yetim qilmogchimisan?! Padarla'nati....

Keting! – Itarib yubordi Normat. – Onasi shu bo'lsa, bolalarimam kechidin.

— Enda meni os... — uning qo'lga osilib oldi Alyar chol. — Meni
 bu yolg'iz odamlar Alyar chol bor deb yurmasin... Meni os...

– Hoy, echkisoqol, – unga qarab baqirdi Biydi momo xirilloq tovushda, – aqling yetmagan narsaga aralashib nima qilasan? Undan ko'ra mayib kampingni to'sib ol! Buni toshbo'ron qilish kerak! Qishloqni sasitdi.

Qudurat kampir Biydi momoning gapidan dadilaniib, qor orasini titkilab kattagina toshni Anziratga qaratib otdi. Tosh Anziratning qanshariga tegdi-da, biron iz qoldirmay sirg'alib tushdi.

– Kim tosh otsa, savob qilgan bo'ladi, – baqirdi jinnilardek Biydi momo.

U yerda yotgan qor uyumini changallab to'dalarkan, qalt-qalt titrayotgan qo'llari orasidan qor ezg'ilanib tushib ketdi. Bundan asabiylashgan Biydi momo ko'proq qorni to'dalay boshladi. Mushunday qorni bir amallab otdi. Qor tegmay o'tib ketdi. Yana kimdir ho'l kesak otdi.

– Osaman! – baqirdi Normat Anziratning sochidan tortilib turg'izib. – O'ldiraman sen enag'ardi.

U Anziratning sochini dor qilib, qo'llari qalt-qalt titrayib bo'yniga o'ray boshladi, qo'llari qaltiraganidan sochini hech o'ralib olo'lmas, bundan tobora qahri qo'zib, Anziratning boshini silkilab silkilab tashlayotgan edi.

– Voy, osib qo'yadi! – baqirdi bir ayol oldinga yugurib chiqqan cha. – Tentak bo'p qopsizlar. Nima qilayotganlaringni bilasanlarni? Ayol yugurib borib, Normatning qo'ldan Anziratning sochini silkilab tortdi. U Anzirat tengi, sarg'ish ozg'in, yuzidan kasalmandligi bilinib turgan ayol edi.

– Qoch, Xanipa! – xirilladi Normat. – Qoch, yo'qsa...

Xanifa uning qo'lga osilib oldi-da:

– Meni o'ldir! O'ldir, bo'laqol, – shallaqilik qila boshladi u. Bo'g'aqol, o'ldir, men tug'masni o'ldir, yetti pushti kuyib ketgan men tug'masni o'ldir. Buni o'ldirsang, anavi qorako'zlaring tirik yetim bo'ladi. Yo, ularam buzuqlikdan o'rtirilgami? A'?

Normat seskanib unga qaradi-yu, bir dam turib qoldi. Keyin yana avvalgi holatiga qaytdi.

– Yo'qol! – deb o'shqirdi quturgandek talvasaga tushib. – Meni tiriklay o'ldirdi, o'ldirdi meni!...

U gahr bilan Anziratni bo'g'a boshladi. Lekin uning qo'llariga yopishib olgan Xanifa dod soldi.

Quturgan bo'lsang, meni o'ldir, – Xanifa uning qo'lga tobo'ra og'irini sola boshladi. – Agar shu bugun odam o'ldiraman deb gapirgan bo'lsang, meni o'ldir!

U Normatning qo'lini Anziratning sochidan bo'shatib olgach, qorni Anziratning ustiga tashladi.

Avval meni o'ldir, keyin uni o'ldirasan!

Vig'ilganlar lehdan yana kimdir «Yetar endi», dedi qo'rqa-pirsa. Nima gapligiga hali ham tushunmay o'tirgan Mahamadi kalining bo'rtligidan o'ziga kelib, borib, Normatning qo'ldan tortib, qanchini siltab tortib olib, bir chekkaga uloqtirdi.

Ko'rganlar nima deydi? – dedi u chuchuk tilda. – Chor yetim bo'lgan o'zi qirillashib yotibdi, demaydimi! Nima, jonlaring ortiqcha bo'p qoldimi?

Yana ikki kelinchak davradan chiqib, hushidan ketgan Anziratni quchoqlab turg'izdi-da, suyak uyga kirta boshladi. Ular-ning harakatidan Biydi momo esankirab qoldi, yana zug'umga o'tirdi.

Nima, shorikmislar bunga? Normat, uni urib o'ldir!

Lekin hech kim uning ayganini qilmadi. Normat bir silki-rib, Mahamadi kalining qo'ldan chiqdi-da, kelinlarning oldini to'sib qo'ydi. Biroq Mahamadi kal yana uni mahkam quchoq-lab olib.

– Uyat bo'ladi, tentak! – dedi u kuchanib. – Xotining buzug bo'lsa, ko'chaga chiqib baqirasami?

Nima bo'lyapti bu yerda? – tovush keldi Normatning orga-ndan.

Normat tovushni tanib, jiring'anib qo'ydi.

Nima to'polon, Biydi momo? – deb so'radi yana Sharif ko'sa.

Nega hammam to'dalay olib, qiy-chuv qip o'tiripsizlar?

O'limasdan-da, ko'sa, – dedi Biydi momo unga masxarao-linga qarayib, – qachondan beri shunday savol berib, javob oladigan bo'lding?

Avf o'qchilik qilmang, – dedi Sharif ko'sa tahdid bilan. – Uni biron ho'lib yotganini ko'zingiz bilan ko'rdingizmi? Yo'q? Unda nega qiy-chuv qilipsizlar? – So'ng Normatga qaradi. – Ha, Normat, sizam ko'rdingizmi, silar-chi? Sizlar ko'rganmisizlar, nega halar?

Yo'q!

– Ko'rmaganimiz.

– Kim poylab turibdi buzuqini? Buzuqiga qoravulmizmi?

– Hech kim ko'rmagan? Voy, lo'ililar-ey, yo'q narsaga shuncha

g'ovg'ami? Yo'qol hamrang uy-uyingga!

Bezrayib qolgan Normatga ham hamma eshitsin deb do'q urdi.

– Yana urush ko'rgan odam emish.. Bor, uyingga kir, xotinlarning botiri.

– Kirmaydi, – Normatning oldini to'sdi Biydi momo. – Bu harom uyga kirmaydi. Qachon bu buzuqi bu yerdan ketadi, ana o'shanda... shunda kiradi. Yur, bularning hammasining gapi birga o'xshaydi. Yur, senga o'zim joy beraman, bu harom uyda endi seniyam biron falokat bosadi. O'zingni xor qima.. Bola belingda, Normat bir Sharif ko'saga, bir Biydi momoga qaradi-da, hayron bo'lib turgach, Biydi momoning izidan sudralib jo'nadi.

Ular ketgandan so'ng yig'ilganlar targala boshladi. Faqat bir-ikki ayol Anziratning izidan kirib ketdi. Sharif ko'sa esa mola, xonaga suyak qo'yilgan kurakni oldi-da, o'choq boshida aylanib, uning ko'ziga ko'rinnaslik uchun ikki paqirni olib, daryoga qarab zipilab ketayotgan xotinining izidan ketdi.

IX

U erining jabli chiqqanini juda kam ko'rgandi. Normat ancha bosiq, ayollarning oldida o'zini tuta oladigan, lekin fe'li kelasi, otasini ham ayamaydigan odam edi. U erining oriyati kelganini faqat bir marta, urushdan oldin, Qotning ustida, beda o'rtida ko'rgandi. U paytlari Xolmat endigina yuradigan bo'lgan, Anziratning tashvishi ko'paygan kunlar edi. Xolmat sal ko'zidan pana bo'lishi bilan ariqqa yoki o'raga tushib ketgan, yo bo'lmasa o'choq boshida kul titib turgan bo'lardi. Bu tashvishlarining ustiga qishloqda yana bir tashvish – beda o'rti boshlangandi. Bir kuni ertalab Normat polvon uni ergashtirib Qotning ustiga beda o'rtiga olib chiqdi. Xolmatga katta ro'moldan chayla qilib berishdi. Er-xotin biri cholg'ida o'rdi, ikkinchisi bog'ladi. Tushga yaqin Anzirat choy damlagani buloq boshiga ketganda, uzogdan erining sho'ro raisi – bo'z oti Mirzaqul bilan nimadir tortishayotganiga ko'zi tushdi. Mirzaqulning qattiq-qattiq gaplarini eshitib, ajablanib qarab qo'ydi. Normat polvon esa indamay beda o'rti

atidan, u gaplashishni istamayotgan edi. O'choqqa ovora bo'lgan Anzirat kimningdir chingqirib yuborganidan cho'chib, o'g'irildi-yu, erining cholg'i dastasini sermagani, Mirzaqul ot ustidan uchib tushganini ko'rdi. U sarosimalik bilan eriga qarab yugurdi. Yugurib boribganda Mirzaqul indamay otini yetaklab ketayotgan, eri esa qaytadan o'rtiga tushib ketgandi. U erining oldiga borib yuziga shalab, erining yuzi g'azabdan qip-qizarib ketgan, cholg'ini zarb bilan urardi.

– Mima bo'ladi?!

Normat unga g'azab bilan qaradi.

– Hech narsa? Bor, ishingni qil?!

U erining avzoyi buzuqligini ko'rib, indamay buloq boshiga qaytib, Mirzaqulni nima uchun urganini eri keyin ham aytmedi. Anzirat faqat bir narsani – uning behad achchig'i kelganini bilardi. Bu voqea haqida haqiqatni ancha yillardan keyin – Normat ancha ketgan yili Mirzaqulning o'zidan eshiddi. Qishloq xotinlari bilan o'rtimdan qaytayotganda Mirzaqul uning oldiga kelib, ana va planda bilan tikildi:

– Eringdan xat kelyaptima?

U atidan, Normat polvonning urushga ketganidan, xat kelmayotganidan xursand edi. Yuzida namoyishkorona zafar ifodasi bo'lgan qip-qizil yuzi niqoblab tursa ham, lekin ko'zlari oshkor edi bo'ardi.

Bavlatning bedasi uchun xotiningni soliq qilib berasanmi, deganida o'ldirib qo'yayozgandi, boshimni olib qochmasam, bo'g'atimni uzib tashlardi. Qoni suyuq, sensiz qanday chidayapti ekan?!

Anziratga eri haqida haqorat ohangida gapirish yiqmadi. Erini sog'ingan, uni qo'rsar, shu sababi eri haqidagi har bir gap uning so'zligini keltirar edi.

– Hoy, Mirzaqul, – dedi xotinlarning oldini to'sganidan g'ashi kelgan Qudurat kampir. – Ko'zingga qara, bo'lmasa, kallangda non afrosan. Nega yo'l to'sasan?!

Kuntlar pig-pig kulib, nari ketishdi-yu, birdan xaxolab kulib yabbaribdi.

Anzirat eri o'zining nomini himoya qilaman deb Mirzaqulni urgandan o'sha payt ko'ngli tog'dek ko'tarilgan va eridan qanqabib g'ururlangan bo'lsa, endi shunchalik qo'rqar edi. Mirzaqul

qulfsiz gap qilgan, achchiq ustida shunday degan. Uning tayini yo'q odam ekanini Normat ham bilardi. Bilib turib, qandaydir xotimijoz erkakning o'zini haqoratlashini istamagandi. Oddiy, har kuni sodir bo'lishi mumkin bo'lgan bir tuyqsiz tili tufayli Normat shunchalik qildi, bir kishini o'ldirib qo'yishiga sal qoldi. Anzirat qilgan gunoh esa... Yo'q! Xudoning o'zi asrasini! Hali ham Sharif ko'sa chalg'itdi. Uning o'limi aniq edi.

Hammasi Normat polvon urushga ketganidan bir yil keyin boshlandi. Xolmatni uyga qo'yib, kun bo'yi kolxozchilar bilan birga o'roq o'rgani, boshqoq tergani, qo'sh haydagani, bug'doy yanchigani borar, ular erkaklarning ishlarini qila boshlagan, erkaklar esa qishloqda sanoqligina qolgan edi. Qolganlari qari-qartanglar, mayblar va bolalar edi.

U kun bo'yi tinim bilmasdi-yu, beshikdagi qizchasi va Xolmatning ochlikdan kichrayib borayotgan gavdasiga, ochlikning dahshatli, talvasali qadamiga qarshi turolmasdi. Hamma narsa to'zib bo'lgan, ikkita sigirning bittasini kolxoz olib ketgan, ikkinchisini ilon chaqib, shishib o'ldi. Ular bor-yo'g'i kolxozdan beriladigan bir havuch arpa uniyu uchta oriq echkning suti, ga qarab qolishgan edi. Anzirat ishlar, echkilarga o't olib kelar, yozda molxona suvar, o'tin g'amlar, qishda o'tin terar, molxona kurar, bahorda ham o'z yerida, ham kolxoz uchun qo'sh haydar edi. Hammasiga ulgurar, ulgurishi kerak edi. Kechasi esa ham o'ini qo'nsab, ham charchoqdan toliqqan vujudi qaltirab, tanasini sovuq ko'rpaning ichiga nochorgina tiqib yig'lar, keyin yostig'ini ho'l qilib, uxlab qolar, ertalab yana shu tashvishlar bilan yuturar edi.

Bu yig'lar asta-sekin uni charchatdi. U endi bu mashaqqatlariga yengila boshladi. Odamlarga qo'shilmay qo'ydi. Xolmat bilan ikki yashar Hojarni uradigan, bekordan-bekorga javrayadigan odat chiqardi. Qarg'ishni o'rgandi. Shang'i bo'lib qoldi. Bu holatlar uning suluv chehrasiga mos kelmasdi; o'zi charchagan, asablari charchagan, shu vaqtgacha faqat o'z ishi, ayollik tashvishlari bilan yurgan, shundan boshqasini ko'rmagan, boshqasining tashvishini tortmagan ayolning boshiga birdaniga ikkita vazifa tushgan: u endi ham erkak, ham ayol bo'lib yashashi kerak edi. U yana dunyoda eng og'ir yumushni bajarishi – kutishi kerak edi. U hammasidan ham shu azobga toqat qilolmasdi. O'ziga to'q

bilmasdi – yetti akasi va obro'li ota qaramog'ida tashvish nimaligini bilmay o'tirgan Anziratni bu vazifalar holdan toydirib, dovdiratib qo'ygan edi. Urush boshlanganining uchinchi yili, ayniqsa, unga og'ir bo'ldi. Uning ikkita akasidan qoraxat keldi. Onasi bu qayg'uni ko'rolmadim. U ham yig'laydigan odat chiqardi. Hamma ishni qildi, bolalarni joyiga yotqizardi-da, tuni bilan yig'lab chiqardi. Buning vujud o't bo'lib yonar, qoni tomidan toshib chiqquday bo'lib, a'yo'i-badami taranglashar, vujudida qo'nsash... nimanidir qo'nsash tuyg'usini sezardi. Bu qo'nsash ba'zi kunlari aqldan chiqadigan darajada asabiy qilib qo'yar, avj olar, to'g'ri uning qo'ng'ini, butun tanini kemirardi. U erkak quchoq'ini ko'rmaganiga ham uch yil bo'lgandi... O'sha yilning oxiriga borib, u ko'p narsaga chidamsizlik qila boshladi. Eng katta chidamsizligi esa ke-
gin sodir bo'ldi. O'sha yili u o'sha eridan cholg'i yegan Mirzaqul bilan o'zi bilmagun holda o'rallashib qoldi. Mirzaqul gargar bilan Anziratning uzoq qarindoshligi ham bor edi. Biroq bu qarindoshlik albiyqachon uzilgan, bordi-keldi qilishmasdi. Urushdan oldin Anzirat uni faqat ikki marta: bir marta to'yda, ikkinchi marta Normat bilan Qot ustida janjalda ko'rgandi. Barvasta, kelishgan, masdan jabl yog'ib turadigan, ammo ayollarni o'ziga chorlayadigan ummadir, balkim, yuzidan yog'ilib turgan hirs va surbetlik-
di bor edi. Ana shu uzoq qarindoshi unga alohida e'tibor bera boshlagandan keyin Anziratga kun chiqdi. Avvaliga uning e'tibori erish tuyuldi, balkim erining cholg'isi uchun meni sharmisoz qilmog'chidir, deb o'yladi. Lekin Mirzaqulning ovoizidan hech bir yomon niyat sezilmasdi, rais ko'p narsada unga qayishadigan, muhojir muomala qiladigan bo'ldi. Asta-sekin unga bu muomala-
lar har bir araz tuyula boshladi. Uning yordamini bajonudil qabul qiladigan bo'ldi. U ba'zida Anziratnikiga hozir tillaga ham topib ko'raydigan oppoq bug'doy uni olib kelar, buning uchun haq ham so'ramas, "Quyralib ketibsan, olaqol, bolalaring odam bo'lsa, mening ham hojatimni chiqarishar", – deb jo'nab ketardi. Bu mu-
shababga hayron qolmasa ham bo'lardi; bu yordamlarni qarindosh bilikka olib borib taqash mumkin edi. Buni Anzirat beg'araz qaratib, deb o'ylar, uning oldida o'zini tobora qarzdor his qilib borardi. Uning qanday qilib ko'nglini olishni bilmasdi. Raisning o'ziga qayishishi, ayniqsa, Normat polvondan qoraxat kelgandan keyin ko'paydi. Endi uning bahonasi ko'p edi: «Frontovik oila-

Anzirat qayta-qayta duo qilib, sevinib jo' nab ketdi. Bora solib, tovuqni sho'rva qilib, uch marta ichirdi. Yarim kechasi Hojarning peshonasidan ter chiqib boshladi. Anzirat Xudoga shukrlar qilib, kechasi bilan Mirzaqulni duo qilib chiqdi. Ertasiga qishloqning chekkasidagi Xail otbogarlikiga jo'nadi. Xail otbogar o'rissifat, elga aralashavermaydigan, doim ichib yuradigan, ocharchilik yillari Farg'onami, Andijon tараflardan kelib qolgan, so'qqabosh odam edi. Uning uyda bo'lishidan bo'lmashgi ko'p edi. Anzirat nima uchun Mirzaqul aynan shu joyni tanlaganini xayoliga ham keltirmas, Mirzaqulning imoni butun odam ekaniga ishongan, hech qanday shubhaga bormagandi.

U Xail otbogarining kichkina, xuddi katakka o'shatib qurilgan uyiga yetib borganida uy oldida hech kim ko'rinmasdi. Derazasiga taxta qo'yib mixlab tashlangan, eshigi qiya ochiq edi. U ayvonda turib, "Xail akal", - deb chaqirdi. Hech qanday javob bo'lmagach, sekin eshikdan ichkariga bosh suqdi va pechka yoni da o'rnidan turayotgan Mirzaqulni ko'rdi.

- Kel, kiraver, - dedi u xijolat bo'lgandek. - Men ham Xailni kutib o'tiribman, kelmayapti. Kutib, mizg'ib qopman.

Mirzaqulning yuzida qandaydir xavotirlik va ayolni ko'rgan da g'oliblik nashidolari bor, u nimadandir xursanday edi.

Anzirat ichkari kirdi.

- Kel, o'tir, - dedi Mirzaqul, so'ng uni boshdan-oyoq ko'zdan kechirdi-da, ko'zlari yiltillab ketdi. - Ancha soviq qopli, men pechka yoqay.

- Men yoqa qolay, - dedi Anzirat undan minnatdor, qarzidor ohangda. - O'tin qayerda?

-Yo'g'-ei - dedi Mirzaqul. - Mayli, ana, ayvonning narigi bur chagida, ustiga pichan tashlab qo'yilgan.

Anzirat o'tin keltirib, pechkani yoqdi. Mirzaqul o'tirgan yoni da uni kuzatib turar, nimanidir rejalashtirayotgandek besaran jomlik bor edi yuzida. U g'ilq etib yutini, goh yonboshlar, goh yana qaddini ko'tarib, o'tirardi. Anzirat pechkani yoqqach, eshik oldida turgan xurjundan bog'langan tovuq chiqardi.

- Mana buni opqo'y, - dedi Anziratga uzatib. - Xo'sh, endi ayt chi, yashashing yomonmi?

- Bir navi, - dedi Anzirat. - O'tib turibdi. Ko'pchilik qatorli Elga kelgan to'y.

hali qiyalmaysan, - dedi Mirzaqul to'satdan unga yaqin kelib, molayim-yumshoq ohangda. Uning ovozida mehr bor edi. Kel, yaqinroq o'tir. Nega ostonaga o'tirib olding? Chaqib olmay-man mana, kel, to'shakka o'tir...

Hech turaman, - dedi Anzirat. - Qizimdi bir o'zini tashlab ketgandim.

Tovuq sho'rva ichirgan bo'lsang, qizing uxlab qolgandir? Hech ketaman, ozroq gurgung qil, men ham frontchilarning shisi qanday yashayotganini bilishim kerak... Kel.. yaqinroq o'tir.

Yashayapmiz... - dedi Anzirat. Mirzaqul yomon xayolga bor-magan deb uning qarshisiga, to'shakka cho'kdi. - Qiyalmaganiz bilan doimiyatni kimga aytardik? Elga kelgan to'y, aka.

Hech qiyalmaysilar, - dedi Mirzaqul yuziga yasama kulgu endirib. Anziratning tizzasiga, choponini turtib chiqib turgan siyalari ga bog'laban tiklar ekan. - Men qiynatirib qo'yimyan sizlarni.

Habonat, aka, shusiz ham ko'p yaxshiliklar qildingiz, Xudo jazog'iga, umrlingiz uzun bo'lsin.

Quruq duo bilan ish bitarmidi?... - ishshaydi Mirzaqul unga ko'zidan to'q qilib tikilib.

Anzirat uning tikilishidan xijolat bo'ldi. Gapini o'zicha tushundi. Hech hechoralarning qo'llidan faqat duo kelsa, nima qilaylik, aka qani, biz sizning bir xizmatigizga yarasak... o'zimizdi zo'r'ga qiyaylik.

E, Anzirat, unday dema, sening qo'lingdan ko'p ish keladi. Meniga chirov bilan podshoni og'dirib olasan.

Anzirat qizarib ketdi. Qizarganda qoshlari yanada qoraygan-da, ko'zlari to'rt yildan beri erkak kishidan eshitmagan eng ro'kach so'zni eshitgandek bo'ldi.

Qo'ying, aka, odamdi uyaltirmang. Bu holatimda birov mening chirovimi pishirib yermidi...

Yachirib yeydiganlar topiladi, - Mirzaqul sirli qilib, so'ng otboga egilganiga o'xshadi-yu, Anziratni chap qo'llidan o'ziga sil-lab tortib, bo'yundan qattiq quchoqlab olib, lablaridan ochko'zlik bilan o'pib boshladi.

Voy... voy! - shivirladi qo'rqib ketgan Anzirat. - Voy... aka... mana qilyapmiz... ko'rganlar nima deydi?... Qo'yib yuboring... qo'yib yuboring...

– Bu lahzalarni olti oydan beri kutaman... – dedi hansirab Mirzaqul va Anziratning sochini qoʻliga oʻrab, choponini yecha boshladi. Anzirat uning qoʻllaridan qutulishga harakat qilar, biroq kuchli qoʻllarning oldida u oʻjiz edi.

– Qoʻyib yuboring! – baqirdi u. – Qoʻyib yuboring! Hozir dard layman, sharmanda qilmang, qoʻyib yuboring!

– Yoʻq, endi qoʻyib yubormayman. Qachondan beri kutaman seni... chiroyingni koʻrgandan beri beri seni poylayman. Endi yetishdim deganda, qoʻyib yuboramanni? Senga shuncha xushomad qilganim yetmaydimi? Endi sen ham eri-da. Nimadan qoʻrqasan? Eringdan qoraxat kelgan boʻlsa. Olding ochiq, davringni surmay sammi?!

U Anziratni dast koʻtarib, toʻrdagi toʻshak ustiga olib oʻtdi. Anzirat uning qoʻllarida tipirchilar, yuz-koʻziga ayamay urar, "shar manda qilmang", deb yalinar, Mirzaqulni koʻksidan nariga itarib, biroq, baribir, xalos boʻlolmasdi.

– Bergan narsalaringga kuydirgi chiqsin... – yigʻlab yubordi u Mirzaqulning terlab ketgan bosharasi aralash kuchsizgina shah palloq urib. – Hammasini toʻlayman, faqat qoʻyib yubor.

Mirzaqul uning choponini yechib boʻlgach, koʻylagining yon qasiga qoʻl solib, bir tortishda oxirigacha ayirib tashladi. Oppiq siynalarga hirs va ochkoʻzlik bilan tashlandi.

– Hi-hi... – hansirar va beoʻxshov ishtahar edi u. – Jonim, oʻzim senga uylanaman, xotinimni qoʻyib yuboraman. Seni deb qancha oydan beri tinch uxlolmayman... Sensiz... sensiz...

Anzirat ikki qoʻli bilan siynalarini yashirishga urinar, Mirzaqulni qaragar, sochlaridan tortar edi. Biroq Mirzaqul hech narsaga parvo qilmas, yutoqib tishlar boʻsh qoʻli bilan Anziratning ochiq qornini... silardi... Anzirat koʻp olishdi. Oxiri madori qutib, indamay qoldi...

...Oʻsha kundan keyin anchagacha Anzirat bu voqea qonday sodir boʻlganini angolmay, garangsib yurdi. Oʻz yogʻiga oʻzi qovriladi. Har narsadan choʻchiyverib, tentak boʻlib qolayotdi. Yigirma toʻqqiz yoshida sochiga oq tushdi. Keyin... gunohning kechirilmasligini anglash Mirzaqulning keyingi kelishiga zamin yaratadi. Eridan qoraxat kelgani uni biroz xotirjam qildi: gunoh uncha katta koʻrinmadi. Anglashilgan va sodir boʻlgan gunoh ikkinchi gunohning ostonasidir. Aslida, unga baribir edi. Endi qon

day qutib boʻlsa ham yashasa boʻladi, qiynalmasa boʻladi edi. Qiyinliklar uning yuragini olib qoʻygandi. U bu tuygʻuni tuyishi bilan hech narsaning unga qizigʻi qolmadi. Hammasi tugagandek, endi boshqa birov boʻlib yashayotgandek sezardi oʻzini. U bolalarimning hayotini saqlab qolish uchun shunday qildim, boʻlmasa, ular erit ketardi, ana, shusiz ham qishoqda ochlikdan kasal boʻlib ketganlar oʻzini, deb oʻylardi va yengil tortganga oʻxshardi. Biroq bu yerda yana boshqa birov bor edi. Oʻsha boshqa birov, boshqa bir vujud har kuni Mirzaqulning suyb erkashini, soqoli chiqqan chakagi bilan boʻynini qitqilashini, uch yildan beri erkashini koʻrmagan sochlarini erkak qoʻllari silashini... xullas, erkashini oʻzining dagʻal qilqlarini, ulardan keladigan yuqimli taʼsirni qoʻzgʻaydigan hidni qoʻmsardi. U endi oʻz qismatiga qarshi gapirilmamas, gapirganda ham qismat uning butun aybini oʻziga tashlagan, halok qilgan boʻlard. U vujudidagi oʻsha boshqa birovni boʻlib oʻldirolmas, asta-sekin unga taslim boʻlgan, oʻzining butun inon-ixtiyorini, kelajagini, orzu-umidlarini unga topshirgan, uning quli, uning odami boʻlib qolgan edi.

Biroq qiehnung boshlarida, xuddi momaqaldiroqdek, gum-tashab Normat polvon urushdan qaytib keldi. Uning urushdan qaytib Anziratning hayotida keskin burtulish yasashga majbur boʻlgan U erini suddi avvaligiday kutib olishga, avvaligiday muomala qilishga erindi. Erining bolalari yoniga qaytib kelganini koʻrib, sezindib boʻlib, boʻgʻzida tiqilib yotgan alami tarqaguncha yigʻladi. Lekin kecha ertining ogʻushiga kirayotgandagina bu odam oʻzining endi harom ekanligini, oʻzi uchun endi chinakam har harom ekanini his qildi. Baribir yashash, Normat polvondan qaytib qolish uchun yaxshi tugagan boʻlsa ham u hali bu haromlikni oʻzining boʻrtligi unda yana yashashga ishtiyoq uygʻotdi.

Hammasi uning uchun yaxshi tugagan boʻlsa ham u hali bu haromlikni oʻzining boʻrtligi unda yana yashashga ishtiyoq uygʻotdi. Lekin kecha ertining ogʻushiga kirayotgandagina bu odam oʻzining endi harom ekanini, oʻzi uchun endi chinakam har harom ekanini his qildi. Baribir yashash, Normat polvondan qaytib qolish uchun yaxshi tugagan boʻlsa ham u hali bu haromlikni oʻzining boʻrtligi unda yana yashashga ishtiyoq uygʻotdi.

Hammasi uning uchun yaxshi tugagan boʻlsa ham u hali bu haromlikni oʻzining boʻrtligi unda yana yashashga ishtiyoq uygʻotdi. Lekin kecha ertining ogʻushiga kirayotgandagina bu odam oʻzining endi harom ekanini, oʻzi uchun endi chinakam har harom ekanini his qildi. Baribir yashash, Normat polvondan qaytib qolish uchun yaxshi tugagan boʻlsa ham u hali bu haromlikni oʻzining boʻrtligi unda yana yashashga ishtiyoq uygʻotdi.

o'zi esa so'kilib ketgan xurjunning burchagini yamayotgan edi. Bigizlar to'gimalar orasidan ustalik bilan almashib o'tar, qo'lida chevarlik bilan aylanar, chok joy-joyiga tushar edi. U bunday narx salarining ustasi edi. Kun tushdan oshgan, tashqarida qor yog'ay, uning esa ko'zlari tinib, o'z-o'zidan yuragi to'lib bormoqda, g'ashlik uyg'ommoqda edi.

Shunda oshxona tomondan Normatning tahdididanni yoki quvonchidanni, farqlolmadi:

– Anzirat! – degan o'kiri gi keldi.

U cho'chib tushib, irg'ib turdi-yu, miyasiga lop etib urilgan filkrdan tizzalari qaltirab, o'tirib qoldi. U endi hammasi tamom, erim bir narsani eshitib keldi, o'sha men kutgan lahza sodir bo'ldi, u ana tashqarida turib, hozir meni ko'rib, yanchib tashlaydi, deb o'yladi, najot kutgandek Xolmatga jovdirab boqdi. Xolmat yugurib tashqariga chiqdi: kimningdir chiyillab gapirgan tovushi eshitildi. Saldan keyin eshikdan Xolmat bilan unga juda ham tanish va juda ham muqaddas chehra – otasi Mulla Xidirning nigohi ko'rindi.

– Otajoni! – uning uvishib qolgan tizzalari qarsillab ketdi, almog'ida tanish hidni tuyib, otasining bo'yundan quchoqlaganicha yig'lab yubordi.

Unga hozir bu odam juda zarur, juda kerak edi. Yo'q, u otajonga gunohini aytib, o'zini oglamogchi emasdi. Faqat ko'pdan beri to'lib turgan yuragini bo'shatib, xijilliklarini yoyib olmogchi edi. Otasining bag'rida uzoq yig'ildi. Akalari va onasi o'lgandan keyin otasining gavdasi kichrayib, cho'kib qolgan, ancha keksayganli otasining g'ashlik tushundi.

– Qo'y, qizim, yuragimni ezma... Mana, ering qaytibdi, bolalar ringning baxtiga shukr qil, qizim, Xudo de...

U otasi aytmasa ham Xudo der, shukr qilar, Xudodan xudolig'ini o'zidan qo'rqanday qo'rqar, uni Normat bilan birga yashashga qaytargan kuch ham, uni xatosi uchun doim terga b turadigan kuch ham xuddi shu qo'rqoqligi va ishonchi edi. Biroq unga hech shukr qilishning o'zi yetmas, Xudo deyish unga kamlik qilayotgan, bu shukronalik, bu to'vba unga yordam bermayotgan, shuncha, uni iktisi o'rta qilib, so'roq qilardi – u bu ishga qatnash qo'lyagan kechasidan boshlab ikti kishi bo'lib yashay boshlaganli Mulla Xidir bir kecha yotdi-yu, ertasiga qaytib ketdi.

Endi boshlangan nima o'tgan bo'lsa, unut, – dedi otasi ketish o'zidan unga xuddi ko'nglini ugqanday. – Endi u kunlarni unut. Hama ko'rgan bo'lsang, ko'rnamid de. Urush hammamni yo'ldan eshitib, erting yaxshi odam. Uni hurmat qil, unga mehr qo'y...

Anzirat bu gaplarga chiday olmadi, xo'rtilgi kelganidan va shundan yalnochoq ohangda:

– Otajoni! – dedi-yu, otasining og'zini yopdi. U eri haqida bosh-qo'q eshitishdan, o'zining bu gaplarga bardosh berolmay qo'q boshdan qo'qdi.

Erasi ketgandan keyin u Normatga mehr qo'ygan o'xshab qo'q yu, harbiy, ko'nglini o'sha bir parcha muz sovutib turdi. Hama ayollig'ay goh issiq, goh sovuq yashay boshladi. Asta-sekin shunday mualliq yashashga ko'niki ham.

X

U bolalig'ida katta daryoning quyirog'idagi qishloqlarning qanday yongonini, bolalar va odamlarning qanday osilganli- ni ko'rgan edi. Qishloqlariga daryoning narigi betidan bir to'da qishloq ko'rgan odamlar o'tib kelar, qishloqqa qiy-chuv solar, ertir, betish oldidan yooqib, yana narigi qirg'oqqa o'tib ketishardi. U bolalik tasavvuri bilan qancha kuzatmasin, qishloqdosh- larini o'tir, kulfat, yig'i olib keladigan o'sha odamlar hamisha daryoning narigi qirg'oq'idan o'tib kelar, yana talab, urib, yooqib ko'rgan bolalar. O'sha paytlardan beri Anziratning tasavvuri- ni shu qo'rqoq (u "narigi bet" derdi) juda yomon iz qoldirgan, daryoning ikki betidagi ikki xil hayotni his qilar, biri ter to'kib qo'q, ikkinchisi talab ketar – nazarida, narigi qirg'oq baxtsizlik ko'rgan qirg'oq edi. Endi esa o'zining hozirgi hayotini ham daryoning ikki qirg'oq'iga o'xshatar, hatto bu darajada o'xshash- larda hariton ham qolardi.

Erasi ketgandan keyingi hayoti daryoning shu qirg'oqi – erasi arxarchilik soya solib turgan, allanechuk serkulfat qirg'oq- ni ko'rgan qirg'oq u o'lib ketishi, butun orzu-umidlaridan ayrilishi, bu juda bilan yosh, suluv bo'la turib, beva qolishi (u hammasi- ni hama shu narsadan qo'rqardi) mumkin edi. U o'zining baxtiga erishgan bo'lishni istamasdi. U ham hamma ayollarga o'xshab qo'q yashashni, turmushi farovon bo'lishini, hayotda hech nar- x ko'rgan baxtsizlikni tortmay yashashni istardi. U hamma go'zal

ayollar kabi o'z go'zalligini bilar, bilgani uchun ham o'zining ha
yotda siqilib yashashi mumkin emasday tuyular, orzu-umidi ham
shunga yarasha edi.

Normatga tekkanida u qizlik orzusining amalga oshganini bilgan edi. Normat ham o'zi kabi o't, olov, g'ayratli ichiga sig'magan, qonli qaynoq yigiti edi. U yaxshi dehqon, nomi chiqqan chavandoz edi. Topari ham yaxshi, faqat ko'pkarining o'zidan tushgani bilan katta bir oilani boqsa bo'lardi. Yana kelinlar uchun bitilguvchi qimmat qaynona va qaynola Anziratga ato etmagan, ular sal oldin g'oyilliq birtin-ketin safar qilgan edilar. Normat yolg'iz edi, Anzirat ana shu yolg'izning fayzsiz, farahsiz kulbasiga fayz va chiroq bo'lib ko'rinib keldi. O'zi ortu qilgandek xonadoning malikasi bo'ldi.

gizdan oldin o'zinni ertakdagidek tutar edim, – derdi qiz. Yolgizlarini eslab. – Negadir o'sha sizni ko'rgan buloq boshiga kelib, yo'l surishni yaxshi ko'rardim. Buloq boshiga qandaydir shahzoda otini sug'organi keladi, oti oppoq bo'ladi, u meni o'tiga mingib o't yurtiga olib ketadi, men malika bo'laman, deb o'ylar edim. Bulokulmang, rostdan ham shunday o'ylardim. Kulmang, dedim ko'ngilimda. Ana, kulyapsiz, chindan shunday o'ylardim, menga ishonmaydizmi? Ana, kulyapsiz-ku, men esa to'g'risini aytayapman, siz to'g'ri minib borganingizda sizdan qo'rqib ketganman, xuddi yovvoyi odamga o'xshardingiz, rostdan ham yovvoyi edingiz, hozir ham yovvoyisiz. Nazarimda, o'sha podsho jodugar kampingning jodugar yovvoyisiz. Nazarimda, o'sha podsho jodugar kampingning jodugar hech narsani ko'rmay, ko'p yillar yashayman, bizdan tug'ib o'g'il meni qutqaradi, deb o'ylardim. Qarang, jinniman-a, jinniman-a, jinniman!.. Shundaymi, siz mening ustimdan kulyapsiz, men esa sizga... Ana, ana, kuldingiz". Bular uning eng shirin xotiralari edi. Unga o'sha paytda – serkulfat qirg'oqda yolg'iz qolgan paytda xotira emas, mehr, ayol mehridan, odamlar mehridan o'ziga bo'lgan roq, aniqrog'i, erkak mehri kerak – u shu mehrga tashna edi.

...mehrsiz yashay olmasdi, biroq mehirsiz yashay mumkin, biroq mehirsiz yashay olmasdi,

huning o'zi ham bir umr fagat g'am, qayg'u, tashvishlarning o'zaro ta'sirida yashagandan ko'ra bir kun bo'lsa ham tashvishsizlikdan yiroq, qanday bo'lishidan qat'i nazar, o'sha o'zi axtargan bir yul bo'lg'og'ida yashashni istardi. Buning uchun u o'zining shaxsiyati illosini yechib tashlashi, yangi, hamisha ta'qib etib borgan illosi ham kiyishi kerak edi. U shunday qildi ham. Kemaga o'zining yolg'iz bo'lg'og'iga bordi. U qirg'oqning garchi yig'ili, iztirobli bo'lg'og'ida ham, lekin qiyinchiliklardan, yolg'izlik va tashnalikdan yirtilgan bo'lg'og'ida ham, cho'chib yashay boshladi.

[illegible]

ochish mumkin emas, u sababini surishtirib qolishidan qo'rqardi. U: "Hamma mening Mirzaqul bilan bo'lgan munosabatimni biladi, bilgani uchun ham men bilan avvalgiday, bilintirmay munosabat qiladi, ichida esa kuladi", deb o'ylar, unga odamlarning har bir harakati o'zining gunohiga sha'ma, piching bo'lib tuyular, har bir odamning gapini ko'ngliga olar, o'ksir, odamlarni tobora yomon ko'rib borar edi.

Bir kuni Biydi momo ularnikiga kelib o'tirdi-da, ketish oldidan tomondan tarasha tushganday qo'llarini duoga ochdi va

– Ilohi to'polonga ketganlar omon qaytsin, to'polon boshlaganning o'zi to'polonning ostida qolsin, bu yerda qolib, askarining xotinini buzganlarni ham to'polonli qora yer yutsin, – dedi.

Uning nima uchun shunday deganini na Anzirat, na Normat anglay oldi. Anzirat uning gapini eshitib, seskanib ketdi-yu, ko'zini yerga olib qochdi va endi nima bo'lishini kutdi. Biroq u kutgan hech narsa sodir bo'lmadi. Biydi momo o'rnidan turib, inqillab butelchay gancha, qarib, so'lib qolgan gavadasini zo'rg'a sudragancha ichida inmalardir deb g'ong'illab chiqib ketdi. Saldan keyin uning uyi to'rtadan: «Ha, qora bosgurlar-ey, uyda hech turishmaydi, nuqul erib ketgan bor joyga yugurishadi», – degan javrashi eshitildi. U kelgandan keyin ham Anzirat anchagacha o'sha holatda, dasturxon boshida o'tirib qoldi. So'ng birdan hamma odamni yomon ko'rib ketdi, bu yerlardan ketgisi, odamlarning ko'zidan yiroqroq yashagisi ketdi.

"Mayli, biron choldovor bo'lsa ham bo'lardi, – o'ylardi u. hamma-siga chidayman, och qolishdan qo'rqmayman..." Fagat eri, bolalari yonida bo'lsa bo'ldi, u hamma-siga chidaydi, murab o'lishga, tilanchilik qilishga, hamma-siga rozi, yurak hovuchlab yashamasa bo'ldi, hamma narsaga toqat qiladi, fagat odamlar ning ko'zidan naribroq tursa bo'ldi...

Bu fikrlar unga bir yil kechikib kelayotganiga o'zi ham ajablanardi. Agar bu tuyg'uni oldinroq, aqalli olti oy oldin his qilganida mi, bu voqea sodir bo'lmagan; u ham bu tariqa zili ketib yashagan bo'lardi. Unga hamma-sidan ham erining sokinligi yoqmochi Normat ham deyarli hech nima bo'lmaganday, sezmaganday, u bilan avvalgiday dam qaynoq, dam jiddiy muomala qilar, bolalar ga ko'proq andarmon bo'lar, go'yo ular bilan ovunmoqchide edi. U uch yil urushda yurib, o'zi ham bolaga aylanib qolganide edi. Uning hamma harakatlari xuddi bolanikiday, lekin beo'xshar

Anziratga ataylab shunday qilayotganday tuyular, bolalar bilan o'ynayotganini, uning yelkasidagi Hojarning qiqir-qiqir ketayotganini yoki Xolmatning hayratlanib, eshitgan bo'lsa ham mana o'sha ilohio Boyxun haqidagi ertakni berilib eshtayotganidek, qo'liga kelar, ko'nglining bir chekkasida hasad uyg'onar edi.

Ilahida Normatning va bolalarning kulgisini ko'rib, uning ko'zidagi iftobori biroz yozilar, u ham mana shu shovqinli hayotga boyovga qo'shilib ketishni istar, lekin bu hayotning shodondan hatlab o'tish bilan darrov iziga qaytar, yana shubha erimay, erining rukuti, bu shodonliklari katta sel oldidagi daryo bo'lagi deb o'ylar, yana turli xil gumonlar uni turli tomondan qisib olib, hadburush panjalarida ayamay ezg'ilardi. U hamma narsaga shubha bilan qaraydigan bo'lib qolgandi.

Shu qurbon daryo bo'yida uchratgandan keyin uning ko'zlari qurbon o'chilganday bo'ldi va erining mayib bo'lib kelgani noga-noga tushib qoldi. U Normatning qaytib kelishidan shuncha-cha eritib kelgan ediki, toki Mirzaqul aytmaguncha, shu qo'rquv eritib erining bir oyog bo'lib qaytganiga ham uncha e'tibor bermagan. Mirzaqulning gapidan keyin erining oyogsiz qaytib kelgan qorog'li ko'ngliga chiroq yoqganday bo'ldi: "Axir u qorog'li yonimga kim ham tegardi, u mening gunohimni kechirgan bo'ldi, uni fagat men shunday avaylab-asrayapman, uning ko'ziga fagat men ko'nikib yashayapman, boshqa bo'lganda shundan shu mayib odamni deb qurbon qilib o'tirmagan, shart-shartdan olib ketib yuborgan bo'lardi. Ana, Roziya shunday edi, u ham yashab yuritibdi-ku, menga o'xshab qiynalib ham bo'ldi, u eritirib va soppa-sog' bo'lsa ham, boshi qaltiraydi edi, munavviliq tashlab, hosilotning uyiga borib oldi-ku, odamlar ham shunga ko'nikdi, odamlar o'zi kim – bir to'da fisku fasod bo'lganda o'xshagan ko'ngli bo'shlarnigina g'iybat qilishadi, kim eritirib qaytmasa, o'shanikini ma'qullashadi, ilgari to'g'ri bo'lgan odamlar podaga o'xshaydi, qayvoqqa haydasang, ketadigan bo'lsa, Mirzaqul bilan hozir ham o'ynashib yursam, erim xurmet bilan kerak, uning tumtayishini, g'ururini kim ko'taradi, u eritirib ketdi, endi har kim o'g'rilik, g'arilik qilib bo'lsa ham eritirib qolsam bo'ldi, degan zamon; uning yarimjonligiga fagat eritirib qolsam, uning sassiq oyog'ini kim ham quchoqlab

yotardi, men esa uning isqirtligiga ko'nikib yashayapman", deb o'ylaydigan bo'lib qolgan edi. Bu o'yidan o'zi ham qo'rqar, lekin bu o'y asta-sekin tasalli bera boshlagan, Normatning ba'zi qilingan ensasini qotiradigan bo'lib qolgan, uning ezmaliqlari ko'ngiliga urgan, nazarida eri ko'p bekorchilik bilan shug'ullanayotganday bo'lar, kelganidan beri biron ishning boshini tutmay, uyda ag'anal yotishi joniga tega boshlagan, hamma tashvish o'zining boshiga tushganini, u shu uyni deb o'lib-tirilatganini, aftidan Normat bilmayotganday, bilsa ham bilmaslikka olib, murda o'xshab cho'zilib yotishni odat qilib olganday tuyulardi. Ayulqan eri oyog'ining yaralarini ochganda uning ko'ngli aynir, o'zining yuragida bu yaraga achinish alomatini sezmas, yarani yuvish va bog'lashga zo'rg'a chidar, ba'zan yara ko'nglini ag'darayotganini eridan yashirmas, yara esa cho'tir bo'lib, bita boshlagan bo'lgan ham yiringlab, ilvirab turar, unga har haftada malham qo'yib bog'lab turishi kerak edi.

Ular Sharif ko'sa qayerdandir olib kelib tashlab ketgan bo'lsa shapaloq go'shtni qaynatib, sho'rvasini ichib o'tirishganda xuddi shunday qildi. Dasturxon atrofiga hammaning dimog'i chog' edi. Anzirat ham negadir o'sha kuni juda xursand edi, u bunday paytlarda ochilib-sochilib ketar, shart bo'lmasa ham bolalarini oqlatlar, ularni «sizlar» edi. Hamma o'rta'dagi katta tol kosadagi ovqatni hur-hur ichishar, bolalar biroz sho'xlik qilayotgan bo'lsa ham dasturxon ustida shirin suhbat ketar, u eri bilan bu yilgi bahor, ekin-tikinihri haqida gaplashardi. Ertining oyog'i bilan tegishib, dan iyib ketgan Anzirat: «Qani endi hamisha shunday bo'lsa? Yana qinda urush tugaydi, ko'klam keladi. Yana biz uchun hamishagiday tashvishlar boshlanadi. Oydondaning o'g'li galagov haydaganida qanchalar havas qilgandim. Endi menga xuddi shunday havas qiladiganlar bo'ladi. Biz qo'sh (galagov – qo'sh haydash) haydaymiz. Xo'lnat ho'kizni yetaklab juradi. U ham katta yigit bo'lib qoldi. Tavba, xuddi otasiga o'xshaydi. Xuddi quyib qo'yganday. Qishloqda ham tinch hayot boshlanadi; qani endi men ham bolamning qo'sh haydab yurganini bir ko'rsam. Dunyoda hech armonim qolmasdi», deb o'ylardi.

Xolmat bilan Hojar xuddi chumchuq bolalariga o'xshab chirqillashayotgan edilar. Normat katta lo'labolish qo'yib, yama ma oyog'ini sal ortqaga tortib, yonboshlab o'tirgan edi. Sho'rvadani

matni ham yenggan, uni ko'p javraydigan, fe'li tor odam qilib qo'ygandi. U urush haqida gapirar ekan, Anzirat bir vaqlar o'tolov bo'lgan erining bo'lar-bo'lmasga javraydigan odam bo'lib qolganini sezar, yuragi g'ashlanar edi.

– Bilasanmi, urush degani nima? Bilmaysanmi? Men ham bilmadim, – derdi Normat. – Bizni urushga solayotganda bilmasdim. Keyin bildim. Urush degani – ikkimizning shunday gurgunglashib yotishimizni istamaydi. Urush – biz halol peshona teri bilan non topib yeyishni, qo'sh haydash, ekin ekishimizni istamaydi. Bizni hamisha shu narsalardan judo qilishni istaydi. Urush – xuddi oyog'ing ostidagi ko'chib turgan toshga o'xshaydi, ko'tarsang ham o'lasan, ko'tarmasang ham. Men toki bu yerga kelib, seni ko'rganimcha, nazarimda, sen boshqa birovga tegib ketganga o'xshab tuyulaverding. Nima uchunligini bilmayman, shunday tuyulaverardi. Shunday paytlari, agar Anzirat boshqaga tegib, uyimning chirog'ini o'chirgan bo'lsa, men boraman-u, o'zinni Buxor qoyasining ustidan tashlab, tilka-pora qilaman, bunday nomussizlikka chiday olmayman, deb o'ylandim... Odamlarni otar ekanman, etim hamisha seskanib ketar, Xudoga tavba qilar, iloji boricha tegizmay olishga harakat qilardim. Bug'doyzorlarda odamlarning qoni oqib yotganini ko'rganimda, yig'lagim kelar, shunda qonim qaynab, to'g'ri kelgan har bir kimsani otib tashlagim keldi...

...Butun urush davomida agar urushdan omon qaysam, faqat dehqonchilik qilaman, ko'pkarini tashlayman, bug'doy ekanman, odamlarga qanday ishlash kerakligini, qanday ishlasa, odam urushni esdan chiqarib yuborishini o'rgataman, har bir uyga bug'doy boshqlaridan ilib qo'yib, mana shunga sig'inaveringlar, mana shu dunyoning yakka-yu yagona ne'mati, kim urushga qarshi bo'lsa, shu bug'doy boshog'iga sig'inisin, deb aytardim, o'zimga esa butun dunyoga yetadigan bug'doy ekanman, uni xotinim, bolalarim bilan o'rib, odamlarga tekinga ulashaman va har bir boshog'ga odamlarni totuvlikka chaqirib turadigan qo'ng'iroq osib qo'yaman, deb orzu qilardim...

Anzirat bu so'zlarni erining o'zining mayibligini yashirish uchun qilayotgan xushomadi, deb ham tushunishi mumkin edi. Biroq u Normatning gaplaridagi orzu bilan o'zining ichidagi niyatlarni solishtirib, uyali ketar va yig'lar, ezilar, bu orzular eriga qarshi tuzgan hamma rejalarini o'zgartirib yuborardi. Normatning gaplari

unga juda qattiq ta'sir qilar, "Erim urushda qon kechib yurganda men bu yoqda o'ynash o'ttirib, davrimni surib yurdim, qanday no'don va yengiltak ayolman, Xudo shuning uchun ham mening pechonanmi shu'r qilib yaratgan!", deb xilvat-xilvatda yig'lab olardi.

"Menda nima gunoh?!" – o'ylardi u gohida, – hamma ayb urushda, agar urush bo'lmaganda, erim yonimdan jilmaganda men bunday qilmadim. Butun mehrimni erimga, bolalarimga bergan, undan hushra olgan, ularning quvonchini sevinch, sevinchini sevinch deb bilgan, men ham boshqalardak erimga sodiq ayol bo'lar edim".

Mirzaqul Shiboqliidan – amakisining to'yidan qaytgach, er-talab Olmaga tushib bordi-yu, Normatning bir oyoqdan ayrilib qaytganini va Sharif ko'sa idoradagilarni "askar ko'rishga" aytib berganini eshitdi. Avvaliga u ishonmadi, so'ng kolxoz hosiloti uni langarda, aravada kelayotganini o'zi ko'rganini aytgach, yuragi-ga g'olg'ula tushdi.

– Qizitaloq, arvohga o'xshab qopti, – dedi hosilot achingan hush bo'lib boshini qashlarkan, tilni tanglayiga urib chulpiltadi. Qanday odam edi-ya? Ko'rsa odam qo'rqadi! – So'ng bir zum Mirzaqulga sinovchan ko'z tashlab turdi-da, – lekin sizga qaytmagani tuzuk edi, – dedi siri tovushda. – Sugurday xotini bor deysiz... Ha-ha-ha, urushga ketayotganida komissariyada "Kotim mening yarim polvonligim edi, endi darmon qoldimi jazda", – deb aytgan ekan... Shunday zo'r xotin qayodagi bir yalangoyoqqa tushib qolganini qarang...

Mirzaqul hosilotning kinoyali gapirishidan g'ijiniib qo'ydi. "Tullak, g'irt tullak bu! – o'yladi u alam bilan. – Xotinining yili o'lmagan yoshgina kelinchakni uyiga olib borib o'tiribdi-yu, yana nafsi to'ymaydi..."

U idoradan chiqib, to'g'ri uyiga bordi. «Nima qilish kerak? – deb o'yladi u Normatning omon qaytgan uchun o'zining qo'rqatganini his qilib. – Agar Normat o'sha orkashligida qolgan bo'lsa, xotinidan hamma narsani eshitadi-yu, bu yerga bostirib beradi. Undan sog' qutulish qiyin. Uning avvallari ham sal qoni suyuqligi bor edi, deb eshitaridim, nima ish qilayotganini o'zi ham bilmay qolarkan... Agar eshita, shunday qiladi... Qo'rqaymanmi, ha, qo'rqayman. Tentakdan qo'rqmay bo'ladimi?!"

U rostdan ham qo'rqayotgan edi. Urushdan qaytib kelganlar uning xirsdan g'avdasiga hasad bilan qarab, xo'mrayib, ichlarida nimadandir norozi bo'lib yurishar, bo'ysungilari kelmasdi. Uning mansabi endi ularni cho'chitomasdi, avvalgiday salobati va har narsaga qo'li yetadigan emasdi. Urushdan qaytganlar bilan bi-soblashib gaplashish kerakligini u tushunar, Normatning xuddi shu narsasidan ko'proq tashvishga tushayotgan, qo'li kalta kelib qolishidan cho'chiyotgandi.

Mirzaqul umrida ko'p xotinlarni ko'rgan, biriga xushomad bilan, biriga mansabi va qo'li uzunligi bilan erishgandi. U xotinlarni shunchaki ko'ngillochar toifa deb bilardi.

Sho'rolikka saylangan ikkinchi yili Mirzaqul ovulma-ovul yurib, brigadalarda o'rinning ketishini tekshirib yurar ekan, to'g'lik ovullaridan biriga borganda, o'roq o'rayotgan kelinchaklardan biri, bir paytlar o'zi orzu qilgandek istarasi issiq, lo'p-pigina kelinchak otiga va o'ziga suq bilan tikilib, xumori qilib jilmayib qo'yganini ko'rganda, yuragida qandaydir shirin, rohatbaxsh rejalar uyg'ona boshlagandi.

Bir necha kundan keyin esa jildirab ogayotgan buloq suvining rohatbaxsh tovushini tinglab, tiniq, musaffo yoz osmoniga qaragancha, chakalakzor ichida tojik kelinchagining butun vujudini qitqalaydigan entikishini va o'zbekchani buzib: «Oko Mirzo, siz yomon ekon», – deb erining bo'shangligi haqida bidirlab gapirayotganini eshitib yotardi. Tonggi shabada yoqimli, xushbo'y beda hidini olib kelardi. Mirzaqul bu totli va rohatbaxsh hayotini beda hididay bir lahza emas, bir umr davom etishini istagan edi o'sha sahar. Bu orada urush boshlanib qoldi. Urush Mirzaqulning rizqini eri o'lgan va yengil yashashga o'rganib qolgan uy-larga sochib tashladi. Lekin u usta odam, bu rizqini terib olib, el-yurt qahriga uchramoqchi emasdi. Shu sababli u o'zini tiyib yurdi.

U bir iloj qilib, eski tanishlarini o'rta-ga solib, urushga boshqa bir adashini jo'natib yuborgach, butun bir ayollar armiyasining qo'mondoni bo'lib qoldi.

Ayollarga, ayniqsa, qo'ng'ir-ot ayollariga bosh bo'lish va ularni bir maqsadga bo'ysundirish naqadar qiyin bo'lmasin, bu ish Mirzaqulning qo'lidan keldi. U ishning ko'zini biladigan, xushmuomala, ayollarning yoshiga, ko'ngliga qarab muomala qiladigan rais edi. Front uchun, Leningrad uchun, Moskva uchun g'alla, ki-

rim bosh, pul mablag'i, oziq-ovqat to'plashda u hamma yo'llardan foydalandi. Birovni aldati, birovgacha yalindi, birovgacha do'q urdi va front uchun ishlashda yuqoridagilarning ko'ziga tushdi. Kattalarining ishonchini qozongach, asta-sekin o'z maqsadlari uchun istovat qila boshladi. U eridan qoraxat kelgan ayollarga ko'proq mehribon edi, ko'proq o'shalarga xushmuomala edi.

Urushning uchinchi yili, yoshligida ko'rib, labini tishlab qolgan, choyetmliklardan Normat chavandozga tushgan Anziratning eridan qoraxat kelganini eshitgach, unga shu vaqtgacha bilarmagan qarindoshlik mehrini namoyish qila boshladi.

U Xalil o'zbog'arlikida o'z rejasini amalga oshirgach, birdan sotqam tortdi. Mirzaqul: "Anzirat endi gah desam, qo'limga qo'nsa, uni o'zimta rom qilib qo'ydim", deb o'ylagan edi. Chundagi ayollar shunday bo'lgandi. Biroq Anzirat unday qilma-di keyingi safar uni haydab soldi. Xudoni o'rta-ga qo'ydi, yig'ladigach, yalindi, urishdi, qarg'adi – baribir, ojizlik qildi. "Urush tugasa, olaman, bolalarimga o'zim otalik qilaman", – deganiga ishonib, uni qarg'ab, undan cho'chib, uni haydab, axyri o'zini uning ishtiyoriga topshirdi.

Keyingi borishlarida Mirzaqul dadil harakat qildi, endi u bir adashgan ayol ketma-ket adashaverishini, bir aldanagan ketma-ket aldanaverishini, tog'da ko'chgan bitta tosh hamma toshlarning ko'chishiga olib kelishini ko'p yillik tajribasidan yaxshi bilardi. U Anziratning qalbidagi o'sha bitta toshni ko'chira olgan, endi boshqa toshlarni osongina qulataverishi mumkin edi. Ko'chki ostida qolgan Anziratning qalbiga u eng zaif tomonlardan kirib borar, o'zi ham unga asta-sekin bog'lanib borayotgandi.

Mirzaqul Normatni qaytganidan besh kuncha keyin Yangiboy onasining uyidan ikki kishi bo'lib chiqib kelayotganini ko'rib, bu cho'loq odamga nisbatan yuragida anglab bo'lmagan hasad uyg'ondi. Normat oqarinqiragan, bir oyog'ini siltab bosar, yurishi ushundan beo'xshov ko'rinar, u har oyog' bosganda bir tomonga moyashib ketar, oldidagi – Sharif ko'sa bilan Mirzaqul tanimaydigan telpagi katta odamga u daryoning narigi betida salobat solib ko'rinish turgan gotning ustini, ko'kish tumanli cho'qqilarni ko'rinish nimadir deb qo'yar, Sharif ko'sa bilan telpakli odam u ko'rsatgan tomonlarga qarab, boshlarini qimirlatib, tasdiqlashar edi. Mirzaqul uni ko'rib, bo'g'ilib yotgan ko'ksida alam olovi yonib

ketdi. Shundagina u Anziratdan ko'ngil uzish maholigini his etdi. Suluv bo'lgani uchun emas (qancha suluvlarni qo'llidan o'tkazdi!) Anziratda unga yodadigan yana bir nima boray edi. Bir vaqtlar xotinining yig'lashi qanchalik g'ashini keltirgan, jahlini chiqargan, ko'nglini sovutgan bo'lsa, Anziratning qar'agani va yig'ish shunchalik xush yogar, yig'lash va qar'ash uning chiroyini ochib yuborgandek, bu bilan erkalik qilayotgandek tuyular, uning toshday bo'lib yotgan ko'ngil muzlarini bu erkaligi bilan eritib yuborib, jumbushga solardi. Agar u quvna b kutib olsa, balki, ko'nglim sovi b ketardi, deb o'ylardi u ba zan.

Normat qaytgandan keyin u Anziratning ko'ziga ko'rinnadi. Faqat kechqururlari ularning uyi orqasida oti bilan o'ralashib yurar, Anziratning yoshli ko'zlar, qatq hidi keladigan nam sochlarini qo'msar, u dunyodagi eng shirin ne'matdan ayrilib qolgan day edi. U bunday tengsizlikdan – bir cho'loqqa shunday suluvni qo'shgan taqdir taqiridan g'oyat o'kinar, Anziratni sog'inardi.

Qish boshlarida Tersota atrofiga aylanib yurib, daryo bo'yida muz o'yib, suv olayotgan Anziratni uchratib qoldi. Ogshom endigina cho'kkan, yerda yengilgina qor bor, atro f hali yorug' va sokin edi. Anzirat uni ko'rib qo'rqib ketdi: qo'lladagi paqirini tashlab yuborib, unga vahima bilan tikilib qoldi. Mirzaqul uning holatini tushundi.

– Yaxshimisan, Anzirat, – dedi u muloyim tovushda. – Ering kelib, tinchib qoldingmi?!

Anzirat indamadi. Unga ham hurkib, ham qo'rqib tikilib turaverdi.

– Ancha to'lishib qolbsan, – davom etdi Mirzaqul o'sha ohangda. – Ering bilan turmushing shirin shekili, a? Hech meni ham o'ylaysanmi, Anzirat?!

Anzirat qo'llarini yogasiga olib borib, unga cho'chib tikilgan cha o'tirib qoldi.

– Men esa seni har kuni o'ylayman, har kuni tushimga kirasan, har kuni seni bir ko'ramanmi deb, uying atrofiga o'ralashib yuraman, sen esa qiy o ham boqing kelmaydi...

Anzirat birdan ko'zlarini undan olib qochdi-yu, irg'ib turdi.

– Keting, – dedi u qahr bilan shivirlab, uning yuzi g'azabdan ko'karib ketgandi. – Keting... Odamlar ko'rib qoladi... Keting... Shuncha azob berganingiz ham yetadi...

– Men o'z va'damni unutganim yo'q, – alanglab pishilladi Mirzaqul. – Tashla, uni... tashla, Anzirat, o'zim olaman seni, boshing-gacha zarga ko'mib tashlayman... Anzirat, axir o'zing uylining de-gonding-kul! Men o'ylab ko'rdim... Boshingni ochiq qilib olsang, uylanaman...

– Kerakmas... kerakmas... – ho'ngrab yubordi u. – Meni tinch qo'yling... Erimning o'zi yaxshi... Tinch qo'ying. Xudo xayringizni bersin, tinch qo'ying... Shusiz ham yuzim qora bo'lib qoldi...

Mirzaqul uning yig'isini, tanish gaplarini eshitib, yuragi or-shiqib ketdi. Otdan tushib, uning qarshisiga bordi.

– Nima qilasan o'sha cho'loqni?! – iltijoli so'radi u. – Boshingga urasanmi? O'zingni xor qilishga arzimaydi. U hech narsaga yara-maydi... Umring azobda o'tadi...

– Mayli... – tez, shoshib gapini bo'ldi Anzirat. – Mayli... Ishingiz bo'lmasin... Faqat meni tinch qo'ying, umringizga duo o'qib o'tay, tinch qo'ying.

– Istasang, seni undan tortib olaman... Istasang, eringni yana qaytarib jo'natib yuboraman... o'sha yoqlarga...

Mirzaqul Anziratning qo'lini ushladi. Anzirat cho'chib orqaga chekindi...

– Istasang, ertaga to'y qip olaman. Eshityapsanmi, ertaga... Faqat sen istasang bo'ldi. Ering hech narsa qilolmay qoladi.

– Yo'q, yo'q! – deya Anzirat orqaga tobora ko'prog chekindi. – Uni tinch qo'ying. U sizga nima gunoh qildi... Tinch qo'ying bizdi... Menga hech narsa kerak emas...

U yig'lar ekan, qo'llari galtirar, ko'z yoshlari yuzini yuvib, labi-ni b bir chekkasiga kelib quyilar, paqirni qatq quchoqlab olgan edi.

– Meni ham o'ylasang-chi, men ham odaman... – deb alam-H zorlandi Mirzaqul. – Seni ko'rib huzur-halovatimdan ayrildim, hayotimda ma'ni qolmadi...

– Kerak emas... – eshitishni ham istamay takrorladi Anzirat, paqirni olib, qishloq tomon toyg'ana-toyg'ana chopib ketdi, ellik qulancha borib to'xtab, iziga qaradi. – Bolalarigizning rohatini ko'ring, boshqa kelmang... Boshqa ko'rishmaylik!

So'ng bo'sh chelaklarni daranglatgan cha yugurib ketdi.

– Tinch qo'yamayman! – xo'rliqi kelib, aqidan ozar darajada shivirlab baqirdi izidan Mirzaqul. – Eringni surgun qilaman! Seni tortib olaman! Hali qarab tur, meniki bo'lasan!...

Ayol gapini eshitdimi, eshitmadimi – bilolmadi. U Anzirat toki qishloqqa kirib ketguncha izidan qarab turdi. So'ng otini yetaklagan ko'yi Terakliga jo'nadi.

U bekorga Normatdan qo'rqan edi. Uning Normatsiz ham ishi chatoq edi. Urush oxirlab, oldingidek, faqat quruq gaplarga va rahbarlarning yozma axborotlariga ishonib kelingan zamonlar o'tib, urushdan nafasini rostdab olgan va faqat urush haqida emas, urush orqasi haqida ham o'ylaydigan zamonlar kelib, tekshir-teleshirlar boshlanganda Normatsiz ham uning tagiga suv ketgan edi. Yil boshlarida uning harbiy komissariatdagi eski oshnasini gap-so'zsiz frontning oldingi qatoriga jo'natib yuborishdi va urushga bormay yurgan ko'pgina kishilarning haqiqiy familiyalarini izlab topishdi, ularga ham qaytadan chaqiruv qog'ozi berildi.

Bu ish shu darajada tez yuz berdiki, Mirzaqul tanishlarini oraga sololmay ham qoldi. Oshnasining frontga jo'natilganini eshitib va kolxoz raisining ishdan ketganidan qo'rqib yurgan kunlarida unga ham chaqiruv qog'ozi berildi. Unga urush davrida qilgan katta xizmatlari evazigagina sud bo'lishdan xalos etilib, o'z ixtiyori bilan frontga jo'natilyotganini aytishdi.

Anziratning kaltaklanishi va uning chala tug'ib qo'ygani, Normatning uyini tashlab ketgani, lekin o'ynashi kimligi noma'lum ekanligi, chor yetimliklarning boshqa urug' ichida boshini ko'tara olmay qolishgani, ularning tutantiriqday tutab yotganligi haqidagi mish-mishlar qo'shilib-chatilib, uning qulog'iga yetib kelgach, u daf'atan esankirab qoldi. Lekin Anziratning miq etmagani va o'z nomi sirtligicha qolganini bilgach, ko'ngli sal tinchidi. Anziratning o'lim to'shagida yotganini eshitgach, uning ko'ngli o'zi ham tushumas bir mehrga to'ldi.

Urushga ketishdan oldin u Anziratni ko'p qo'msadi. Agar o'lib ketsam, u meni hamisha qarg'ab o'tadi, yuragimda armon qoladi, deb o'yladi. Oxirgi marta uning qatq hidi keladigan sochini hidlagisi, umrining eng shirin damlarini bir zum qayta his qilgisi keladi: "Agar shunday qilsam, urushga armonsiz ketaman", deb o'yladi. Normatning uyini tashlab, boshqa uyda yashayotgani unga umid bag'ishladi.

Urushga ketish oldidan Anziratni ko'rish istagi uning butun vujudini qamrab oldi va oxiri bu maqsadga, yovvoyi va yana o'sha tiyiqsiz maqsadga aylandi.

XII

¹ Tersotadan boshlangan mish-mishlar jilg'asi asta-sekin uzaytib, juda katta to'liqiga aylandi va tog'u tosh demay bir necha hafta ichida butun qo'ng'iro't elini qamrab oldi. Bu to'liqin shu darajada shiddatli va ohanрабо ediki, uning suviga yuz yuvmagani odam deyarli qolmadi. Mish-mishlar to'liqini ulkan daryoga aylantib, xuddi bahor paytidagidek quturib, qop-qora bo'lib, yo'llarda uchragan to'siqlarni yiqitib, shiddat bilan qishloqma-qishloq boqirib kira boshladi. Tersotadan kichkina jilg'a bo'lib chiqqan bu daryo tezda Hisor tizmalaridagi qishloqlarning yarmini bosib olgan bahaybat ko'lga aylandi. Bu ko'l o'z chegarasini asta-sekin ko'ngaytira borardi.

Har kim bu mish-mishlar sharini kuchi boricha puflab, shaharlashga harakat qililar, urushdan charchagan odamlarga bu shahar juda qulay ermak edi. Voqealar putagi shu darajada semirib ketdiki, oxir-oqibatda odamlar bu voqea qaysi qishloqda, qay mahall, qay tarzda sodir bo'lganini ham esdan chiqarib, quruq voqeaning o'zini hikoya qila boshladilar. Falon qishloqda, falon kishi urushdan uyiga qaytib kelsa, xotini o'ynashi bilan yotgan emish, u alaminan o'zini osib qo'yibdi... Yoki falon kishi urushdan qaytsa, xotini o'ynashidan bola orttirib o'tirganmish, u bola-sola bilan xotinini uyiga qo'shib, yoqib yuboribdi... Falon kishi urushdan kelsa, xotini boshqa bironvga tegib ketibdi, bechora nomusga chiday olmay yana urushga qaytib ketibdi va hokazo...

Biroq Normatning o'zigina yuz bergan hodisaga ishongisi kelmas va bu voqeadan o'ziga kelolmasdi. U buning hammasini qandaydir yomon tush va men tush ko'ryapman, tezda uyg'onib ketaman, hammasi birato'la tugaydi, deb o'ylardi. Ammo bu tush uzoq va so'ngsiz tushga o'xshardi, uni azoblar, o'zini o'ngarib olishga imkon bermasdi. U o'sha kuni nimalar qilganini eslay olmas, Anziratni bo'g'dimi yoki urdimi, hammasi alang-jalang esida qolgan, boshidagi jarohat qo'zib, xotirasini zaiflashtirib qo'ygan edi. Uning aldangan ko'nglida xilma-xil rejalalar kezar, bular ham aldangan va xo'rlangan kishining rejalari edi. Bu sharmandalik-ho chiday olmay, qayyoqadir bosh olib kelgisi kelardi. Uning xayolida dam-badam "Bu nomussizliklarni ko'rguncha, nega o'sha yoqlarda o'lib ketmadim, nega men qabrini Xudo ham unutgan kishilarning biri bo'lmadim", degan afsus va nadomat kezar edi. U:

"Elim-yurtim, bolam-chaqam deb, qirg'inlardan omon qaytdim, boshqalarday begona xotinlarga ko'z olaytirmadim, xotinimni o'yladim, uni eng vafodor, deb bildim, unga xiyonat qilmadim, uni deb yetib kelisam-u, men sig'ingan el meni mana bunday kutib oldi!", deb o'ylar, o'kinar, o'ksinar edi. Shunday paytlar oyog'ini kesgan vrachni, uning daldalarini, urallik soldatni va doimo "Sizlar bu yerdan turib o'z yerlaringni, bola-chaqalaringni himoya qilyapsizlar, g'olib bo'lsangiz, ellaring sizlarni poyondoz to'shab kutib oladi, mag'lub bo'lsalaring, sizlarni quvib haydaydi", deb tashviq qiladigan zampoltni eslar ekan, ularning hammasi uni aldagandek va gaplari ham bema'ni, keraksiz narsaga, o'zining ustidan kulish uchun ataylab to'qilgan matalarga o'xshab qolgan edi. "Meni, avvalo, urushga bor, deb aldashgan, keyin urushda aldashgan, xotinimni yo'ldan urish uchun meni urushga yuborishgan - urushda ishlarni bitkazish uchun aldashgan, meni hamma aldagani, ko'rgan har bir kishi aldagani, kelgan birinchi kunlarimdayoq aldashgan, yo'llarda aldashgan, gospitalda aldashgan, mana shu mash'um voqeani ko'rsatish uchun uyimga qaytarishgan, so'ng ustimdan kulib yurishgan, meni hamisha aldashgan", deb o'ylar edi. Kelgan kunlari odamlarning jilmayishlari ham, harakatlari - hamma-hammasi mana shu narsadan darak bo'lgan. U esa ularning masxaraomuz, jilmayishlariga ko'r-ko'rona qo'shilib, jilmayib yuravergan.

Yuragi tub-tubidan og'irirdi. Bu og'riq asablarini ezib tashlayotgan va boshidagi yara ham og'riy boshlagandi. Nimadir ignaga o'xshash narsalar uning yuragiga kelib urlar, ichi, bo'g'zi yonib, quruqshab, achishib borar, boshidagi og'riq tobora kuchayayotgan edi. Kimdir uning miyasini tinmay changallar - ezg'ilar edi.

U qaytgan kunlari Anziratda allanechuk begonasitirash sezgan, lekin buni urushga va ko'rishmagan to'rt yilga yo'yg'an edi. U Anziratga xos bo'lgan ko'ngilchanlik va o'ziga yarashadigan nozili ishvaridan endi qandaydir yengiltaklik topganday, u butun umr bir buzug' xotin bilan o'zini bulg'ab kelganday, qo'ymida ilonmi saqlab yurganday bo'lardi. Anziratning avvallari unga yopadigan barcha kelinlik odatlari endi unga o'sha buzug'likdan darakchidek tuyulardi. Uning o'ljiz va begaror qalbi yana urushda yurgan kunlaridagidek tushkun holatga qaytgan, ishonchsizlik va qayg'uga to'lgan edi.

U bog' to'ridagi uch yildan beri qarovsiz yotgan Biydi momoning kenja o'g'lining uyida yashay boshlagach, boshqa hech qayoqqa chiqmay qo'ydi. Uning bosh ko'tarib yurishga qurbi yetmas edi. Uni kam kishilar yo'qlab kelardi. Ba'zida issiq-sovuq'dan xabar olgani Biydi momo yoki katta kelini va Sharif ko'sa kelardi. Biydi momo unga javrab-javrab ketardi. Keyingi kunlarda Normatning shu ammasidan bo'lak yaqin kishisi qolmagani uchun u ammasidan ko'proq minnator bo'lardi. U bog'ning o'rtasidagi bu uyda xuddi bevaftan darvishlarga o'xshab kun kechirdi. Biydi momo unga uylanishni va shunda xotini kuyib qolishini, ayol zoti azaldan kuyinchak bo'lib yaratilganini, uylansa bo'ldi, Anziratdan muhosib o'ch olgan bo'lishini aytib, Normatni holi joniga qo'ymasdi. Normat esa boshqa uylanishni xayoliga ham keltirmasdi. U shunday paytlari yolg'izlikni istardi. U yerga kigiz, po'stak to'shab tashlangan keng xonada yolg'iz yotar ekan, ichi soviq borayotganini, ko'ksida qandaydir muz paydo bo'lganini, unga hammasidan ham shu muz ko'p azob berishini his qilardi, muz esa tobora kattalashib borardi. Xonaning chirog'ini ham yuqmay yotar kan, muzlab yotgan vujudida qandaydir o'limtik his kezayotganini sezardi, o'zini dunyodagi eng baxtsiz kishi deb hisoblardi.

Ba'zi-ba'zida uni Sharif ko'sa yo'qlab kelardi, eski gapdan og'iz ochilib, oshnasining ko'ngliga ozor bergisi kelmay, uning oldida soatlab o'tirib ketardi. Normat uni ko'rib g'ijimib o'tirardi, gaplarini tinmay eshitardi, xo'mrayib olardi, o'zining ojizligini ko'rsatmaslik uchun shunday qilardi. U hali ham o'zini bechora, taqdirga tan bergan kishi qilib ko'rsatishni istamasdi.

- Bu yil sherikchilikka ekamizmi? - so'rardi oradagi sovuqlikni yumshatish uchun Sharif ko'sa. - Yer rosa tobga kelyapti-da. Jonivor qor izma-iz yog'di-yal - shunday deya Normatga o'g'rincha nazar tashlardi.

- Men o'zim ekmog'chiman, - dedi Normat uning hafsalasini piri qilib.

- Qayerga? Hamishagi joyingami?!

- Ha.

- No'xat ekasammi, no'xat bozorda qimmat deysihadi. [Bir torozisiga bir echki berayotgan emish. Yoki zig'ir ekasammi?..

- Hal - baqirib berardi o'rnidan dast ko'tarilib Normat. - No'xat ham ekaman, qovun-tarvuz ham... Hammasini ekaman,

tinch qo'lasanmi, yo'qmi? Nega menga kanaga o'xshab yopishib olding?

– Nega bagirasani – Sharif ko'saniki ham tutib ketardi. – Nega menga bagirasani? Nima, otangni men o'ldirdimi? Senma faqat... shunday bo'lgan? Odamlarning bolasi, otasi o'lib kelyapti! Ular senga o'xshab tarkiduno qilib olgani yo'q, etkamisan o'zi, bunday bo'vuringdi ko'tari!.. Yotishingni qara... He, menga desa o'lib ketmaysanmi?

Sharif ko'sa xafa bo'lganday chiqib ketar, baribir, yana gunohkordek: «Ha, yotibsanmi, ota uli», – deb kirib kelardi.

– Balki, hammasi bo'lmag'ur gapdir, a, Normat? – dedi bir kuni o'tirib-o'tirib Sharif ko'sa. – Balki, shunchaki ayollarning vahimasidir. Hech kim birona bilan ko'rmagan-ku.

Normat unga hafsasizlik bilan qaradi. U ham bir necha kundan beri shunday shubhaga borar, biroq uni o'zi oldin yuzaga chiqarishga qo'rqardi.

– Kim aytdi bu gapni? – deb so'radi jahl bilan.

– Hamma, butun qishloq aytaypti.

– Xotiningam shunday deyaptima?

Sharif ko'sa ensasi qotgandek qo'l silkidi:

– Xotinlarning hammasi shunday, vahimachi bo'ladi. Ayollar nima, sigir nima, mish-mishni kavsh qaytarib turmasa, yeganlari hazm bo'lmaydi.

Shunday paytlarda Normatning qorong'i va zulmat bosgan ichida xira bir chiroq yonganday bo'lardi. Ichi yorisha boshlardi. Bu nur hali kuchsiz va zaif bo'lsa ham vujudi allanechuk isirdi.

XIII

Anzirat qorlar erib, kunlar isiy boshlagachgina zo'rg'a turib yuradigan, tashqariga o'zi chiqib kiradigan bo'ldi. U ozib ketgan, avvalgi chiroyidan asar ham yo'q, sochi birdan oqarib, qarib qolgandi. Homilasi tushganidan keyin ko'p qon yo'qotaverib, sarak-sarak kasali boshlangandi. Boshini tik tutib yurolmas, doim mushtipar tiklar, yuzida qoni yo'qligidan oppoq yuzi murdanikidek sovuq edi. Ko'zlari cho'kib kirtaygan, kosasi qorayib ketgan, atrofga ma'nisiz va iltijoli ko'z yugurtirar, boshi qaltirayvergandan uning qayerga va nima uchun tiklayotganini bilib bo'lmastdi. Uning o'zi ham bir narsani yaxshilab ko'rib olish

uchun uzoq tikilib turgandan so'nggina anglar edi. Xuddi bir narsadan uyalayotganday, bir kafi bilan tez-tez yuzini yashirib, kaftlari orasidan nozlanayotganga o'xshab qarar, sekin, zaif to'vushda, voy, men o'lay, deb qo'yardi. Uning bu qiligi yarashmasdigina emas, kishida qandaydir achinish tuyg'usini tug'dirar edi. Uni avval ko'rgan kishilar bu o'sha Anzirat ekaniga dafatan sira ishongillari kelmasdi. Uning ko'zlari shu darajada beparvo yillilardiki, go'yo ikkita chuqur g'orda nochorgina yonib turgan moychiroqlarga o'xshardi. Hatto Xolmat bilan Hojarni ham zo'rg'a, ancha tikilib turgandan so'nggina tanirdi. Yurganda ham xuddi surinib ketishdan qo'rqqan yoki suv to'la idish ko'tarib bo'layotgan-u, suvning to'kilishidan qo'rqib, ataylab sekin va ehtiyot bo'lib yurayotgandek qadam tashlardi.

Ikki oydan beri boshida o'tirib chiqqan Xanifa ham unga qarab boshini chayqar va labini qattiq tishlab, yig'lab yubormaslik uchun ko'zlarini tizzasiga bosardi. Ko'rgani kelgan kelinchaklar unga ko'zlari tushishi bilan tashqariga yugurib chiqib ketar, tom orqasiga o'tib, yig'lashar, qishloqdoshlari uning ikki oyda bunchalik qarib va cho'p-ustuxon bo'lib qolganiga ajablanishar, biroq hech kim biron narsa deya olmasdi. Mulla Xidir ham qizining kimdandir bola orttirganini, Normatning uyini tashlab chiqib ketganini eshitgach, kelmay turibqo: «Mening unday qizim yo'q, oq qildim», – deb ovoza qildi. Otasining oq qilgani Anziratga, ayniqsa, qattiq ta'sir qildi, U bir hafta hech narsa yemay, hech kimga gapirmay shiftga tikilib yotdi. Bir haftadan keyin boshini ko'tarib, «Otam kelmadimi?» – deb so'radi. Kelmagani eshitgach, nihoyat, so'nggi bir oy ichida ko'ziga yosh olib: «Men otam keldi, deb, ko'zimni ochibman», – dedi-yu, yig'lab yubordi. U o'rnidan turib yura boshlagach ham madorsiz edi. Hal narsaga yiqilib tushay der, oyog'ini sal ioto'g'ri bossa ham dovdirlab ketar, yurganda qo'llarini oldinga cho'zib, xuddi hech narsa ko'rmayotganday lapanglab, zo'rg'a yurardi. Qo'llari ham tinimsiz qaltirab turar, doim nimanidir izlayotganday yoki kimnidir ko'rishni istaganday atrofiga ham qo'rquv, ham umid bilan tikilardi.

Qo'lliga tekkan narsani sekin ko'tarib ko'rar, so'ng hafsalasi pir bo'lib tashlar va yana nimanidir izlay boshlardi. «Nimani izlayapmiz?» – degan savolga javob ham bermas, timirskilay-timirskilay,

qo'llari tolgaqch, horib, qo'llarini ko'rpa ostiga tiqar, ko'zini yumar, shu holatda uzoq yotar, so'ng yana nimanidir izlab, qo'llari timirskilanar edi.

– Nimani izlayapsiz? – so'radi Xanifa uning juda bezovta bo'layotganini sezib.

– Yo'q-yo'q... hech narsa... – derdi u va qo'llarini ko'rpaqa yashirar, Xanifaga sinovchan ko'z tashlar, unga uzoq tikilgach, xuddi to'satdan tanib qolganidek: – Tumoring qani?... – derdi zaif tovushda. – Ko'k tumorim... Otam Bogoxon eshonbobodan oiberib edi... qizginamga... qizginamga deb, oiberib edi... otajonginam...

Xanifa nima qilishini bilmas, lablarini qonatguday bo'lib tishlar, xonaga ko'z yugurtirib:

– Men uni olib qo'ydim... yo'qolib qolmasin deb olib qo'ydim, – derdi o'ylab topgan gapidan xursand bo'lib ketib. – Sal madorga kirsangiz, taqib yurasiz.

– Otam, bu seni balo-qazolardan asraydi, deb obbergandi. Sen mening yolg'iz qizimsan, shuni taqib yursang, hamma ko'rgilik sendan nari yuradi, deb, obbergandi...

– Otangiz ko'p yaxshi odam... – Xanifa iloji boricha uning ko'nglini qoldirgisi kelmasdi. – Hali sizga ko'p tumorlar obberadi, siz hech narsani ko'rmaganday bo'p ketasiz...

– Enam... meni ko'rgani ham kemaysan, dermish tushimda... Men yaqinda ko'rgali boraman, enajon, faqat tumorimni topib olay, dermishman. Taqib yurmasam, otam xafa bo'ladi, depman... – Yaxshilikka bo'lsin, iloyo, yaxshilikka bo'lsin! – Xanifa ko'zlaridagi yoshni artardi.

– Siz yig'layapsizmi?... – so'rardi birdan avzoyini o'zgartirib Anzirat. – Menga achinib yig'layapsizmi?... Peshonam sho'r ekan, nima qilay, opajon... – birdan ko'zidan yosh quyilib kelardi. – Meni Xudo urgan ekan azaldan... opajon... Sizdan yaxshiliklar ko'rdim... Agar men dumalab ketsam, Xolmat bilan Hojar hovar*da (asli tekislik, lekin shevada "tashlandiq", "kimsasiz" degani) qolmasin, opajon...

– Voy, unday demang, aylanay, hali bu daridlardi ko'rmaganday bo'p ketasiz.

– Bilaman... opa, kunim kalta... har kecha enam tezroq kel-sang-chi, sochim bitlab ketdi deb, boshini titib turadi... Kunim kaltaligini bilaman, opajon.

– Yomon xayol qilmang, aylanay. Hali bolalaringizning rohatini ko'rasiz.

– Men ham umrim bo'yi shuni orzu qilardim. Nima qilay, ni-yatimga yetmaydiganiga o'xshayman...

– Yetasiz, hali bu kunlardi ko'rmaganday bo'p ketasiz...

Anziratga hech kim Normat haqida gapirmasdi. Undan hol so'ragani kelganlar faqat o'z tashvishlarini gapirib, Anziratning ko'nglini ovlagan bo'lishardi-da, shu bilan burchlarini bajargan bo'lib, iziga qaytishardi. Kelinchaklarning hammasi Anziratning oldida quvnoq bo'lishga, uni oz bo'lsa ham nimadandir quvontirishga harakat qilishardi.

Biroq u kundan-kunga ozib, madorsizlanib, holdan toyib bo-
rardi. Ikki oy ichida uning tanasi cho'pga ko'ylak kiygizib qo'yil-ganday qurib qoldi. Ko'kish tusga kirgan sochlari juda tez ogar-moqda edi. Uni birinchi ko'rgan kishi elliklarga borib qolgan bo'lsa kerak deb gumon qilardi.

O'rindan turib yura boshlagandan bir haftalar keyin un-ing kasali qayta o'ringa yotqizib qo'ydi. Endi uning butun tana-si ko'kara boshlagandi. Dastlab chakka tomirlar ko'kardi. So'ng tirnoqlarga o'tdi. Shu hafta ichida ko'rgali kelgan Sora degan tengdosh kelinchak unga ko'zi tushar-tushmas, serrayib qotib qoldi va yugurib ayvonga chiqib, yig'lab yubordi.

– Avollarining sho'ri qurisini! – yig'lar edi u devor mushtlab. – Avollarining boshiga sho'r bo'lib tushgan urushning nomi o'chisini! Uni o'ylab topganlarning hammasini qora yer yutsin, iloyim! Ey, Xudo, biz senga nima gunoh qib edik, bizga buncha azob yuklay-sin!.. Xudoyim, bu nimasi? Tirik mudaning o'zi-ku!.. Shuncha-yam azob bo'ladimi?!

Anzirat uni ko'rgani kelgan no'g'ay feldsher dorilar tashlab ketgach, yana qayta yura boshladi.

Otasining opasini urib, yana ularni tashlab ketib, o'zi Biydi momonlikda yurganiga hech tushunolmagan Xolmat juda mu-tohazali bola bo'lib qolgan edi. Opasi kasal bo'lganidan beri u bolalar bilan o'ynamas, Hojarni ovutar, onasiga issiq suv qay-matib, choy ichirar, pechka yoqar, uy supurar, molxona tozalar, o'tin yorardi. Kechalari opasining boshida o'tirib, shu holatda ushlab qolar, opasining yotib qolgani uni birdan katta odam qilib qo'ygan edi.

– Bolam, sen ham tashqariga chiqib, o'ynab kelsang-chi, – derdi Anzirat bolasining yolg'iz o'ynab o'tirganidan ezilib.

– Bormayman, – derdi Xolmat xo'mrayib. – Bolalar masxara qiladi...

Anzirat uning gaplaridan uyaliib ketar, shosha-pisha o'zini ko'rpa ichiga tortar va yig'lab yuboradi.

– Hali sizlarga ham azob beryapmanni?! – deb Xolmatga tikilib, uzoq yig'lardi. – Iloyo, bu kundan onang o'lsin, o'g'lim, silarni sharmanda qilmay, opang o'lsin... o'lim til! Onangga o'lim tilanglar!..

– Siz buzuq emassiz, shundaymi? – derdi Xolmat uning yig'layotganidan o'zining ham yig'lagisi kelib. – Men bilaman!

– Yo'q, buzuq emasman, – yig'lardi ona Xolmatni quchib. – Sen ishonsang... buzuq emasman.

– Ona, hammasini anavi yalmog'iz qilgan. Bilaman, bizdan otamni tortib olish uchun shunday qilgan. Men bilaman. O'shaning nabirasi birinchi boshladi «onasi buzuq bilan o'ynamayman», deb.

– Ularga qulog solma, – o'pkasini bosolmasdi Anzirat. – Menga ishonsang bo'ldi. Buzuq emasman, ularning o'zlari buzuq.

– Ular bilan hech o'ynamayman, ular meni yetimcha ham de-yishadi, yana aytishadiki...

– Qo'y, bolam, qo'y, aytna...

Anzirat Xolmatni quchganicha o'kirib yig'lar, hozir o'g'li o'zining boshqa bir aybini aytib yuborishidan qo'rqib, uniig og'zini yopardi. U qilgan xato faqat o'zini emas, bolalarini ham, otasini va butun qishloqning tilini qisiq, sharmanda qilganini anglar va bunday no-musga chiday olmay o'ziga o'lim tilardi. Yolg'iz o'lim... Bolalarining tashqariga chiqmay qo'ygani, ularning sigilib o'tirganini ko'rgan sayin ezilib, yig'lab, azob va nomus uni tobora yeb, uning butun madorini sug'urib borar, uni yana to'shakka mixlab tashlardi.

U endi o'rnidan turib yura boshlagan paytlarda bir kuni Xolmat uyga yugurib kirib keldi. Uning ust-boshi ho'l, yuzi qizarib ketgan, xuddi bir ayb qilib qo'yganday ko'zlari bejo chaqnat, tashqariga qarab-qarab qo'yardi.

– Nima bo'ldi, o'g'lim? – so'radi qo'rqib ketgan Anzirat uning vajohatini ko'rib.

– Urdim, – dedi hansirab Xolmat.

U gapirib bo'lmasdan eshikdan Ne'mat sirrining uzun, burni tojik boshara xotini ko'rindi. U qo'lga tol xivich ko'tarib olgan, qarg'amb kelardi. U eshikdan kira solib: «Hali quturib qoldingmi sen yetimcha?», – deb, xivich bilan Xolmatning yuzi aralash tushirdi. Xolmat chiyillab yig'lagancha Anziratning orqasiga o'tib yashirindi.

– Nega bironing bolasini urasiz?! – birdan tutaqib baqirdi Anzirat. Uning kela solib, yuz-ko'zi demay, o'g'lini savalab qolgani, xuddi u yo'qday, xuddi u o'lganday, bolalari ko'chada qolganday qilib savlagani alam qilib ketdi. – Nega urasiz?! – yana baqirdi bo'g'ilib va tuyqus yo'tali tutib qoldi. – Nega urasiz?! Uhu, uhu-hu-hu, nima? Uhu, uhu... men hali shunday oyog ostida qoldimmi? Uhu, uhu, nima qildi sizga?..

– Nima gunoh qilganini o'zidan so'rang, kelin, – dedi ayol sakharl va kinoyali tovushda. – Bolaoningizdan so'rang, qonga bo'yab tashlabdi-ku, yana nima qilishi kerak?

– O'zi «onang buzuq», dedi, masxara qildi, – dedi Xolmat onasining ortidan yig'lab... – Shunday degach, uraman-da!..

Voy, o'rgildim sizday enasining himoyachisidan! – shang'iltadi Ne'mat sirrining xotini. – Nima, enangning buzuqligi yolg'on-ma? Ana, enangdan so'ra yolg'on bo'lsa, buzuqni buzuq deydi, ko'rol ko'r, karni kar deydi-da! Ham g'arlik, ham shang'ilik degani shu-da. Ana, yolg'on bo'lsa, opangdan so'ra, juvonnarg ketgur...

Yashiringan joyidan chiqib Xolmat onasiga qaradi. U onasining buzuq emasligini manavi raqibning onasiga ko'rsatib qo'yishni, buzuq emasligini isbotlashni istardi. Anzirat dovdirab qoldi. Ne'mat sirrining xotinidan ko'zlarini olib qochdi. O'g'lining boshini quchoqlab olib, qaltiroq tovushda:

– Unday demang! – dedi u zaif va alamli tovushda. – Unday deb bolani buzman. Hali tirik ekanman, hech kimga urishga yo'l qo'ymayman, eshityapsizmi?! Yo'l qo'ymayman... Hech kimga haddaklatib ham qo'ymayman... Men o'lganimdan keyin urasiz bolarni...

– Ohol – dedi Ne'mat sirrining xotini butun qishloq eshitsin deganday qo'llarini beliga qo'yib, gavdasini ilkillatib, battar shang'ilay boshladi. – Oh, hali men oppoqman ham dersiz, hali bolani ham sen tug'ding, dersiz? Yo'q, nega ham g'arlik qilib, ham bolani kelasan... – U birdan sensitray boshladi. – Bolani men emas,

sen tug'gansan, buzuqlikni sen qilgansan, yana bolangni ham busasan, birovlarini ur, deb o'rgatasan!.. O'ynash o'rtirib, qishloqni sharmanda qilganing yetmaganday, bolangni ham bosmachilikka o'rgatasan, senga kim qo'yibdi gapirishni? Oldin etagingdagi dog'ni yuvib ol. Keyin gapirasan. Oldin bolaringni tiyb yur, katta bo'lsa, bularniyam o'ynashlikka o'rgatasan...

– Bas qiling!.. – telbalarday o'kirib o'rindan turdi Anzirat. Unga oxirgi gap juda o'tib ketgan, u dag'-dag' titrar edi. Ko'zlaridan yosh quyilib oqar, lekin artishni xayoliga ham keltirmasdi. – Bas qiling hozz-zir chopib tashlayman! – U pechkaning oldida turgan boltaga tashlandi. – Chopib tashlayman... jonimdan to'yib ketdim. – Boltani ko'tarib oldinga yugurdi. – Tinch qo'yasanmi, yo'qmi? Nega meni uyimga bostirib kirib, ayg'oqchilik qilasan... Nega bolalarimga kun bermaysilar? Men senlarga nima gunoh qildim, nima ayb qildim... senlarga... arpalaringni xom o'rdimmi? Eringni o'ynash qildimmi? Nega hammang menga osilasani? – Uning vajohati qo'rqinchli edi. Ko'zlari quturganday qizarib ketgan, ro'moli tushib, oqish sochlari to'zib ketgandi. Lablari g'azabdan titrar, qo'llari qaltirar edi. – Hammang meni gap qilasan, hammang alamingni mendan olasan! Nima, o'zlaring oppoqmi? O'zlaring hech ayb qilmaganimisanlar? Aybimni bilmaydi deb o'ylaysizlarmi? Hammaningni o'ldiraman... o'ldiraman!..

U setrayib qolgan Ne'mat sirining xotininga qarab boltani ko'tardi. Ne'mat sirining xotini uning avzoyini ko'rib, qo'rqib ketdi va orqaga chekina boshladi...

– Voy, odamlar, o'ldirib qo'yadi! Jinni bo'p qopit! – degancha tashqariga yugurib chiqib ketdi. – O'ldirib qo'yadi... qutqaringlar... voydod, odamlar!..

U tashqarida to'plangan uch-to'rt odamning orasiga o'zini urdi va baland ovoza shang'illay boshladi:

– Bu qishloqda turib bo'lmay qoldi, bu buzuq hammani sharmanda qildi! O'ynash o'rtirib, endi zo'ravonlik qilyapti. Ishtonini boshiga kiyib olgan bu. Bolasini ham buzuqlikka o'rgatyapti... Bu bilan bir qishloqda yashab bo'lmay qoldi. Yo u tursin bu yerda, yo biz turaylik, bu nima sharmandalik?..

Anzirat u chiqib ketgach, eshkning ichidan tamberadida, boltani chetga ulog'itirib, o'zini pechkaning yonidagi po'stacka tashlab, ho'ng'rab yubordi, og'ir va baland tovushda taqdirini, qis-

matini qarq'ab, uzog' yig'ladi. U xo'rlangan, haqorat etilgan, dunyodan umid uzgan, orzu-umidlari parchinlangan, zabun, keraksiz hush bo'lib qolgan alfozda, toki hushidan ketguncha, o'zini bosolmay, ho'ng'rab-ho'ng'rab yig'ladi.

Hushidan ketib qolgach, uni ovuta olmay o'tirgan Xolmat tashqariga yugurib chiqdi-da: «Onam o'lib qoldi», deb baqirgan-cha yig'lab, Xanifanikiga qarab jonholatda yugurib ketdi...

Kunlar illy boshlagach, Anzirat kasaldan tez tuzala boshladi. Ho'ng'ay feldsher tashlab ketgan dorilar unga kor qildi. Qishloq ke-hachaklari uni yolg'iz qoldirmay navbatma-navbat kelib turishdi. Ular o'zlarining sho'x va samimiy kulglari bilan Anziratning o'ntishini oz bo'lsa ham unutib, hayotga havas bilan qarashga majbur qilishdi.

XIV

Normatning keyingi kunlarda qishloqda turgisi kelmay qoldi. U o'zining hayotidan xabardor bo'lgan kishilarni ko'rgisi, ularning hamdardona yoki masxaraomuz tiriyishlariga chidab, ko'nglini buzgisi kelmas edi. Ov miltig'ini olib, qorato'shda qishloqqa-qishloq kezib yurar, yuragini shunday qilib biroz yozgan bo'lardi. Tog'lar esa uni goh tumanli, goh ochilib, goh xo'mrayib ko'rib olar, uning ko'ngliga mos ravishda gung va soqov edi. Og'ri-yotgan erkak qalbi kinga yorilsin? Tog'u toshlarga? Yo'llarga-mi yoki asrly, bunaqa dardlarni ko'raverib, afti ham, peshonasi ham titrilib ketgan archalarigami? Ular og'riq nima ekanini qayerdan bilsin? Erkak qalbini qayerdan tushunsin? Qayerdan ang-lasho'ri?

Normat deyarti ov qilmasdi. Faqat oldidan chiqib qolganda yoki zavqi kelgandagina ov qilari, nomigagina miltiq yelkasida yurardi. U hatlab qishloqqa kelmas, tog'dan-tog'ga o'tib, tanish qishloqlarda yoki eski g'orlarda tunab yurardi. Hamma joydan u ko'chib ketib, kutilmaganda paydo bo'lib qolardi.

Asla-sekin u boshiga tushgan kulfatni biroz unutgan, shunday so'qabosh yashashga ko'nika boshlagan bo'lsa ham, Xolmat bilan Hojarni sog'inardi. Shu sababli achishgan yuragiga maham kelar, biroz dunyoda unday malham yo'q edi. Aslida, qishloqqa u bolalarini uzog'dan bo'lsa ham bir ko'rish uchungina kelar, ularni sog' salomat ko'rgach, yana ovga chiqib ketardi.

Qishning o'rtalarida u qishloqda bir haftacha turdi-yu, o'yning oxirlarida yana ovga jo' nab ketdi. U bu gal Boshchorbog' tomonlardagi adirlarga jo'nadi. Kechga yaqin o'zi ham nomini bilmaydigan to'rt-besh ta uyning chirog'i yonib turgan kichkina qishloqqa kirib bordi. Uning qorni juda ochgan, qorato'sh ham charchab surina boshlagan edi. Bugun shu qishloqda dam olmoqchi bo'ldi va daraga tutash yalangda joylashgan, hayoti kattagina, ko'proq terak ekilgan bog'i bor, eski bir uyga o'tini burdi. Uyga yetmasdan uni katta olapar it butun darani larzaga solib, hurib kutib oldi. Itning ko'rinishiyog vahimali edi: junlari uzun va hurpaygan, o'zi naq eshakday keladigan, tovushi dag'al, odamga tikka tashlanadigan orlon kuchuk edi. U Normatni o'ziga qarashli mulkda ko'rgach, qorni sachratib yugurib keldi. Uning sharpasidan qorato'sh hurkitib, quloqlarini ding qildi va to'xtab qoldi. It kela solib, o'tning dumiga tashlandi-yu, o'ziga o'girilgan miltiqni ko'rgach, irillab, pichog tishlarini ko'rsatib, orqaga tislandi. Qorato'shning oldini to'sdi.

– Olapar, mah-mah, jim bo'l, – dedi Normat uning tusiga qarab, tavakkaliga. – Kim, he... harom qotgur, tanimayapsanmi?!

It uning tovushini eshitib, battar vovillay boshladi. It qayoqqa o'tsa, Normat o'sha yoqqa miltiqni burardi. It aylana turib, birdan o'tning tumshug'iga tashlandi: qo'rqib ketgan ot o'zini birdan orqaga olib, oldingi oyog'larini tikka ko'tardi-da, kishnab yubordi, sal bo'lmasa Normat egardan uchib ketayozdi.

– Olapar... To'rtko'z... kim bor?!... – dedi u jonholarda itning nomini topishga harakat qilib. – Ko'r bo'lgur, jim bo'l!..

Pastakkina uyning eshigi ochilib, bir kishining qorasi ko'rin-di. Izidan xiragina fonus chiqdi. Uy egasi fonusni bo'yi barobar ko'tarib:

– Kim u? – deb so'radi ingichka tovushda.

Normat itning o'zini joyidan qimirlatmay qo'ygandan boshi qotib turar edi, tovushni eshitib, xursand bo'ldi:

– Qarindosh, itingizni chaqirib oling, toza ovora qildi-ku.

It esa egasining tovushini eshitishi bilan dadillanib, qayta hujunga o'tgan, o'tni aylanib battar hurra boshlagan edi.

– Sirtlon, mah-mah, tur, joyingga bor. He, o'l, bor!..

It dumini likillatib bir-ikki hurdi-da, otga yo'l berdi, bog' devorning bir chetiga borib, kuzatib turdi.

– Mehmon kerak emasmi? – so'radi Normat yengil tortib, eshikning oldidagi supada otdan tushar ekan, fonus ko'targan kishining siyrak soqol, oriqgina kishi ekanini ko'rdi.

– Qaysi o'zbek mehmonni quvlabdiki, biz quvlasak, – dedi quruvog va muloyim tovushda fonus ko'targan kishi. – Qani, o'tin-qani berling, siz ichkariga kiravering... Eshmat! – deb chaqirdi ichkariga qarab. – Qani, chiq, mehmonni uyga boshla... – uy egasi fonusni chap qo'lida ko'tarib, o'tni bog'ning etagida qorayib ko'ri-nayotgan molxona tarafga yetaklab ketdi. Ichkaridan chiqqan o'n bir yasharlardagi bola avval unga hayron bo'lib qarab turdi-da, so'ng uyallinqirab salom berdi va Normatni uyga boshladi. Uy ayvonida, birinchi eshikdan dahlizga kirilar, dahlizning ikki tomonida ikki eshigi bor edi. Bola dahlizda katta, ichi kigiz etigi-ni yechib-da, Normatning oyog'iga bir qarab, o'ng tomondagi eshikni itardi. Normat yasama oyog'idagi etigini zo'rg'a yechib, ichkariga, torgina, lekin shifti baland, kiraverishiga tunuka pechka o'rnatilgan xonaga kirdi. Xonada ikkita bola va bir qiz bor edi: bolalar sakkiz va besh yoshlarda, qiz esa o'n uchlar atrofida edi. Bolalarning kattasi bilan qiz pechka oldida, besh yoshlardagisi esa uyning o'rtasida katta yog'och kosaga qatiq solib, ichib o'tirardi. Qiz bilan bola Normat kirishi bilan pechka atrofini unga to'xtatib berishdi. Normat oldiga qatiq qo'yib o'tirgan bolaga ko'z qisadi va beso'nay holatda yasama oyog'ini sal egib, pechka oldidagi po'stakka cho'kdi. Bola qatig'ni oyog'larining orasiga olib, yog'och qoshig'ida xo'rillatib ichdi-da, Normatga bir qarab, uni ob-dan ko'zdan kechirgach, yana qatig'ini icha boshladi. Qizil bax-mol do'ppi kiygan, ozg'ingina qiz sharaqlab qaynagan qumg'orni pechka ustidan olar ekan, Normatning oyog'iga ajablanib qaradi, so'ng uyaltib ko'zlarini olib qochdi.

Xonaning to'rtiga ko'rpa-yostiq taxlangan, yakkayu yagona darazaga ayol kishining choponi ilinib, sovuqdan to'silgan, ko'rpa taxmoni oldida katta yog'och sandiq turar, sandiq yuzidagi taxmonni bola chizgani o'xshovsizroq gullaridan ko'rinib turar, unga katta qulf osilgan, devorlarga kashtalar ilib tashlangan, yer-ga bag'ir ustidan namatlar to'shalgan, qatiq ichib o'tirgan bolaning oldida kori chiqib ketgan dasturxon yozilgan edi. Pechka ustida qop-qopra idishda yovg'on qaynar, yovg'onga qurt solingan bo'lsa kerak, hiddi xonani tutgandi. Pechka oldidagi cholma*ni (qotirtil-gan terak) aytmasa, xona ancha shinam va toza edi.

– Adashib qoldingizmi? – so‘radi undan boyadan beri oyog‘idan ko‘z uzmay o‘tirgan, otasi “Eshmat” deb chaqirgan bola.

– Qayerdan bilding?

– Bu yerlarda ko‘p adashishadi, – dedi bola katta odamlardek. – Boshchorbog‘ bozoridan qaytayotganlar adashib, bizning qishloqqa kelib qolishadi. Sizni itimiz qanday o‘tkazib yubordi? U hatdan beriga hech kimni o‘tkazmaydi...

– Bilmay qolgan bo‘lsa kerak, – dedi Normat. – Bog‘ga kirganimda ko‘rib qoldi.

– Itimiz bo‘ri tutdi, – dedi boyadan beri Normatdan cho‘chib yotganday begonasirab o‘tirgan sakkiz yoshlardagi, otasidek sarg‘ish bola.

– Bo‘rini itimiz tutgani yo‘q, – dedi Eshmat unga “jim o‘tir” deganday qarab. – Bo‘rining o‘zi muzlab qopti. Kimdir oyog‘idan o‘tgan ekan. Qishlog‘imizgacha sudralib kelibdi.

– Itlaring zo‘r ekan-da, – dedi Normat Eshmatning gapiga e‘tibor ham bermay sariq bolaga qarab. Bolaning qayeridir Xolmatni eslatardi. Normat bolalarini eslab yuragi orzidi. – It senikimi?

Bola Eshmatga bir qarab oldi-da:

– Ha, – dedi ishonchsizroq qilib, yana Eshmatga qaradi.

– Aldayapti, aldayapti! – dedi Eshmat. – It meniki, men uni o‘zim yo‘ldan topib olgan edim.

– E, chatog‘-ku, – dedi Normat sarg‘imtir bolaga qarab. – Sening hech narsang yo‘q, shekilli?

Bola xafa bo‘lganday boshini egdi-yu, xo‘mrayib oldi.

– Toyxori bor, – dedi uning o‘rniga Eshmat. – Otam shu bu yil olib berdi.

– Zo‘rakam toyxoring bo‘lsa, – dedi Normat qitmirlik bilan bo‘lani ko‘nglini ko‘tarib. – Hangimi?..

– Urg‘ochi, urg‘ochi! – chiyiladi Eshmat qiqirlab kulib.

– Urg‘ochi bo‘lsa, yanayam zo‘r, – dedi Normat Eshmatga ko‘z qisib. Sarg‘ish bola iktoviga xavfsirab qaradi. – Yigittiki urg‘ochi bo‘lishi kerak...

Eshmat kulib yubordi. Uning kulgisi beg‘ubor va samimiy edi. Bu samimiylik Normatning ham qalbiga o‘tdi. U ham so‘nggi oylarda birinchi marta yayrab jilmayib qo‘ydi.

Ozgingina qiz o‘rtaga choyini keltirib, suvi qochgan iktadan non qo‘ygach, eshikdan fonus ko‘tarib uy egasi kirib keldi. Tutab

tutgan qorachiroq nurida Normat uning o‘rta bo‘y, siyrak soqol, qo‘llariga yaqinlashib qolgan kishi ekanini ko‘rdi.

– E, mehnon-ey, shuni aytadi-da chaqirilmagan mehnon asla, debol! – dedi u fonusning piligini pasaytirib, bir chekkaga qo‘yar ekan. – Buni qarang, bugun o‘zimdano‘zim oq sho‘rva qil, deb tayinlagandim. Qadamingiz xosiyati ekan...

Uy egasi kir choponini yechib, pechka ustidagi qoziqqa ilib qo‘ydi va Normatni dasturxonga taklif qildi.

– Xo‘sh, mehnon, yo‘l bo‘lsin, asl qayerliksiz? – deb so‘radi u o‘tiribgach.

Normat qayerlik ekanini aytdi.

Qarindosh ekannimiz-da, – dedi uy egasi unga muloyim ko‘z tashlab. – Shuni aytadilar-da bilmasan uchratmas, deb. Biz ham ilgari ko‘kabuloqda o‘tirardik. Qani, qizim, keltirchi ovqatingni. Mehnon, kimlardan bo‘lasiz?

– Mamat merganning o‘g‘liman.

– O‘troqi Mamat merganningmi?

– Ha.

– Ko‘rmagannman-u, lekin zap odam o‘tgan deyishadi. Qani, o‘ngidan oling, qurutni o‘zim qo‘lim bilan qilgannan.

O‘ngidan keyin bolalar pechka atrofiga o‘tib uxlab qolishdi. Normat uy egasi o‘zi bilan to‘rga, yuk taxminining oldiga joy qoldi. Uy egasi ancha sarishtali odam ekan. Tiniib-tinchimasligi, ko‘ngli ochiqligi og‘in, ko‘sa yuzidanog‘ bilini turardi. Gapirganda doimo bironing ko‘ngliga ozor berishdan qo‘rqandek muhojir va yumsuhoq qilib gapirardi. Uning harakatidan, gaplaridan odam ajratmaslik, begonasiramaslik odati borligi bilini turardi. Ko‘rinmagan kuyinchak odamga o‘xshardi.

– Hoyay yangam ko‘rinmaydi deb so‘radingiz, – dedi yotganlarni uy egasi. – Yangangiz bechora qazo qildilar. Bir yildan oshdi. O‘zini yeb qo‘ydi bechora. Nomusiga chiday olmadi... qayg‘u olib ketdi. Hammasiga mana shu la‘nati urush sababchi. Siz oyoqdan ajrab qaytibsiz, odamlarga ko‘ringali uyalapman, deyapsiz, qaytib olinmalar qilmadi? Uning keltirgan kulfatini sanab bo‘ladimi? Mana o‘zingiz aytang, biz dehqonlarning odam o‘ldirish tushimimiz bo‘lmadi? Majbur qildirishdi – o‘ldirdiki! Hozir o‘ldirgan odamlarim tushimdayam tinch qo‘ymaydi. Kechasi bilan bo‘g‘ib oltirgach! Hali aytdim, asli ko‘kabuloqdamiz, deb. Agar Mullat Tur-

di deganni eshitgan bo'lsangiz, o'sha kishining jiyaniman, yetim o'sganimiz.

– Mulla Turdining? – ajabladi Normat. – Unda bizga ham jiyani bo'larkansiz-da. Sizni Ko'kabuloqda ko'rmagan ekanman.

– Ocharchilik yillarida bu yerlarga kelib qolgandik. Ko'kabuloqqa faqat mehmon bo'lib borganman. Avval cho'pon, keyin qishloq sho'rosida aravakash bo'ldim.

– Buni qarang, sizni hech to'ylarda ham ko'rmagan ekanman. Aytganday, bu qo'lingiz urushda mayib bo'lganmi?

Mezbon bosh chayqadi. U gapdon va negadir, ichidagini bi-rato'la aytgisi kelayotgan odamga o'xshardi. Bu Normatga erish tuyuldi. Lekin mezbon ichida gap yotmaydigan oqko'ngil edi. Normat buni sezib, jilmayib qo'ydi. Bunaga odamlar bilan zerik-maysan. Hammasini o'zlari aytib beradi.

– To'qqiz yil arava haydadim. Dehqonobod, Shahrizabz, Kibtob yo'llari menga besh qo'liday tanish... Urush boshlanar yill-nima bo'ldi-yu, Langarota dovonidan arava ag'darilib, besh qop bug'doy daryoga tushib ketdi. Daryo quturgan payt edi, hech narsa qillolmadim. Borib raisga aytdim. U menga do'q urdi. Qamata-man, dedi, o'sha besh qop bug'doyni bo'yinga yukladi. O'zingiz o'ylang, o'zim aravakash bo'lsam, besh qop bug'doyni kimdan olaman? Meni rosa tergashdi, idorama-idora sudrashdi. Keyin to'satdan urush boshlanib qoldi-yu, meni urushga jo'natib yuborishdi. Orgamda yangangiz to'rt bolasi bilan chirqillab qolaverdi. Uch yil urush kezdin. Qancha odam o'ldirdim, bilmayman, sanab o'tiradigan payt emasdi. Oxiri o'zimni ham yarador qilishdi. Chap qo'lim ishlamay qoldi. Do'xtirlar, asta-sekin ishlab ketadi, deb uyga javob berishdi.

Mezbon negadir xomush bo'lib qoldi va uflab qo'ydi.

– Yanga urushdaligingizda qazo qilibdimi? – so'radi Normat uning xomush bo'lib qolganidan ta'sirlanib.

Mezbon bosh chayqadi. Keyin yana o'sha ochiq-sochiqligiga qaytib, uflaganicha gapini davom ettirdi.

– Uydin uch yildan beri xat olganim yo'q deng, savod yo'q edi. Uyga kelsam, nimani ko'rdim deng, huvillab yotgan uyimni! Hech kim yo'q. Qo'shnilardan so'rasam, seni o'ldi deb eshitdik, og'irchilik xotiningni ezib qo'ydi. Noiloj bir hisobchiga tegib ket-di, deyishdi. Rosa g'azabim qaynadi. Xotinimni borib o'ldirmoq-

chi bo'ldim ham. E, bor-e, deb o'rus shaharlariga qaytib ketmoq-chi ham bo'ldim. Lekin ko'nglim bo'lmadi. Xotinimni-ku ko'rarga ko'zim yo'q, axir u meni sharmanda qildi-da, ammo bolalarim hech xayolimdan ketmadi. Kechalari tushlarimga kirib chiqadi.

Avniqsa, kenjam!.. Men ketayotganda endi «atta-atta» deysini o'rgatgandi. Uxlasam ham uni ko'raman, yursam ham. Tushimda ham u «atta-atta» deyayotganday bo'ladi. Oxiri bo'lmadi. «Mal-laboy, sen shuncha qonni kim uchun kechding, xotining uchun-mi yoki bolalarining uchunmi, xotiningga o'chakshib bolalarining tirik yetim qilmog'chimsan, o'rgildim senday nomusi odamdan», deb o'yladim-u, shartta Yontog'iga jo'ndim. Idoraga kirib, rais-ga shunday-shunday, hisobchining mening xotinimni yo'ldan urib, uyiga keltirib olibdi, agar yaxshilikcha ko'rsa ko'nsin, bo'lmasa, vovonkomatga borib aytaman, dedim. Rais qo'rqib ketdi. Meni hisobchining uyiga o'zi boshlab bordi. O'sha yerda xotinimni ko'rdim: bechora ozib-to'zib, bir holatda bo'p qopti, ustida o'choq bo'yak, kasalmand, zo'rg'a oyog'da yuribdi. Hisobchi uni ikkin-chi xotin qilib olgan ekan. Meni ko'rib, setrayib qoldi: arvoyim-ni ko'rdim, deb o'ylagan ekan. Qizim ham molxonada ekan, meni ko'ra solib yugurib keldi. «O'tajon, o'tajon», – deya bo'yinga o'zi-ni tashladi. Uydin Eshmat ulim ham yugurib chiqdi. U ham kela-solib, menga o'zini otdi. Ularning quvongani ko'rib, xotinimga bo'lgan g'azabim ham o'z-o'zidan o'chib qoldi. Faqat ikki ulim tovuqxonaning oldida menga hayron bo'lib qarab turardi. Hisob-chiga bir narsa demay, bolalarimni oldin-u, xotinimning qo'ldan yetaklab jo'nadim. Yugurib chiqqan hisobchi nimadir dedi, men eshitmadim, eshitish holatida emasdim. Rais uni urishib berdi. Shunday qilib xotinimni, bolalarimni uyga qaytarib keldim. Xo-tinim bechora ko'p yig'ladi, ko'p azob chekdi. Doim: «Uyingizning ehtiro'lini o'chirdim», – deb yig'lardi. Men biron marta ham aybi-ni yuziga solmadim. Avval g'anday bo'lsam, o'zimni shunday tut-dim. Bolalarim qaytib kelib, bag'rim to'ldi, ko'nglimdan dardlar aradi. Ular menga hayot berdi. Men endi shular uchun yashashim kerakligini tushundim. O'zingiz o'ylang, bizdan bu dunyoda nima qoladi? Shular-da! Bularning oldida har qanday gunohini kechir-sa bo'ladi, qolgan hamma narsa o'tkinchi. Xotinim olti oy ham bir-va yashamadim. O'lgan qishda yotib qoldi-yu, qaytib turnadi. Bun-day o'ylab qarasangiz, ulargayam qiyin bo'lgan: nima bo'lsayam

Xudoning o'jizalari-da, urush ularniyam shunday qilishga majbur qilgan. Biz erkaklar biroz shoshib hukm chiqaramiz. Men hozir xotinimning o'limiga men sababchi bo'ldim, deb o'ylayman. Agar men kengre' bo'lib, uning ko'ngliga shubha solmaganida, u tuzalib ketarmidi? Endi o'z yog'inga o'zim qovrilaman. Yaxshiyam bolalarim bor. Bo'lmasa, allaqachon bu yerlardan bosh olib ketgan bo'lardim. Endi mana shu sakkiz juft qorako'zni birovning qo'lga qaratmay o'stirsam, shu mening umrim, deb o'ylayman...

Uy egasi jim bo'ldi. Keyin o'rnidan turib tashqariga chiqib ketdi. Normat bu odamning gaplaridan keyin birdan o'zidan uyaldi. Mallaboy unga shuncha kunlar ikkilanib yurgan va yuragini tirmayotgan savollarga xuddi uning kelishini bilganday, o'zining taqdiri bilan birpasda javob topib bergan edi.

Mallaboy qaytib kirdi. Normat u bilan ortiq gaplashgisi yo'q edi. Agar yana gaplashsa, o'zining nimalaridir fosh bo'lib qolishidan qo'rqib, ko'zlarini yumib yotdi. Mallaboy uni uxlagan deb o'ylab, ustiga choponini oldi-da, pishillagancha dam u yoqqa, dam bu yoqqa o'girilib yotdi.

Normat ko'z yumib, uning qiyalib nafas olishini eshitib turardi. O'zining ham uyqusi kelmadi, o'zini kimga o'xshab ketadigan bu odamning qismatida negadir u o'z taqdirini ko'rdi. Bu o'xshash tuyg'u bolalarni ko'rganday boshlangan, endi ko'ksini loyillatib kuydirmoqda edi. Mallaboyning o'zidek soddada, ko'rimisiz, muloyim hukmi uning balandparvoz xayollarini parchalab tashlagandi. Bu hukm garchi boshqa bir paytda qaror topgan taomil mezoniga muvofiq kelmasa-da, shu tobdad adolati va insonparvar edi. Ana shu insonparvarligi Normatning shu vaqtgacha sig'inib kelgan nomus, oriyat, sha'n va g'urur degan tushunchalaridan ustunroq edi.

Ertasiga Mallaboy bilan xayrlashmay ham tong qorong'isida chiqib ketdi. Qishloqqa qaytdi-yu, martning adog'igacha ovga chiqmadi.

O'n besh kunlar o'tigandan keyin kechga yaqin Biydi momonlarga kiga o'zi kirib bordi. U hammasini o'ylab, taroziga solib ko'rgan va qat'iy qarorga kelgan edi. Uning aziyati va xasta qalbi urushdan oldingi oriyatli Normat polvonini sindirib tashlagan, oddiy, urush kulfaflari ezib tashlagan, unga taslim bo'lgan, ko'nikkan, taqdirlarga tan bergan edi. U mana shu qarorni, mana shu oddiy haqiqatga

tan bergan edi. U mana shu qarorni, mana shu oddiy haqiqatga

tan bergan edi. U mana shu qarorni, mana shu oddiy haqiqatga

tan bergan edi. U mana shu qarorni, mana shu oddiy haqiqatga

tan bergan edi. U mana shu qarorni, mana shu oddiy haqiqatga

tan bergan edi. U mana shu qarorni, mana shu oddiy haqiqatga

tan bergan edi. U mana shu qarorni, mana shu oddiy haqiqatga

tan bergan edi. U mana shu qarorni, mana shu oddiy haqiqatga

tan bergan edi. U mana shu qarorni, mana shu oddiy haqiqatga

ko'tardi-da, uni ko'rib tumshayib oldi. Indamay oldidagi junlarni yig'ishtira boshladi.

– Mana, yana bittasi keldi, – to'ng'illadi u o'ziga o'zi gapirayotgandek. – Hammasi boshiga g'am tushganda Biydini eslashadi, boshqa vaqti esigayam kelmaydi.

– Ha, amma, – dedi Normat o'zini xursand ko'rsatib, oradagi noquylilikdan chiqish uchun. – To'ningizdi teskari kiyib opsisiz, nima balo, jezda'm (pochcha demogchi) tushingizga kirdimi?..

– Eh, avvali o'sha Buxor polvon qurib ketsin, – javray boshladi Biydi momo. – Menga shuncha yetimchani qoldirdi, o'zi jo'na-di-bordi. Endi esa uning yetimlari, bolalariniyam menga qoldirib ketmogchi. Go'yo Biydining butun umriga qora mehnat yozilgan day... Sen nima qip turipsan?! – dedi piq-piq yig'layotgan keliniga qarab. – Mehmonga choy-poy qo'y, keyin qilasan nozimoyishing-ni.

Kichik kelin burnini tortib, ko'zidan yoshini ham artmay, tokchadagi dasturxonni olib, pechkaning oldiga yozdi. So'ng Normatga qayrilib ham qaramay katta, ko'ksh, siri ko'chgan choynakka pechkaning ustida shaqillab qaynayotgan qung'orni ag'dardi.

– Ko'zingning yoshini art, – dedi Biydi momo unga g'ijimib qarab. – Hozir choynakka oqib tushadi.

Kichik kelin boshini chetga burdi-da, yana piq-piq yig'lay boshladi.

– Menda nima gunoh? – dedi u yig'lay turib, alamli tovushda. – To'rt yil kutdim ulingizni... To'rt yil... Odamlarga o'xshab, bir oy ham bunday kelin bo'lib yashaganim yo'q. Kelganimdan beri qora mehnatdan boshim chiqmaydi. Odamlarday aqalli bir oy kelin bo'lsam ham mayli edi. Bir oy ham bo'lmadim. Peshonam sho'rligidan... Endi qarib, so'lib qolganimda kimga kerak bo'la-man... o'ldirib bo'ldi-ku meni bu uy...

– Ko'zingga qara, choy to'kilyapti, – dedi tahdid bilan Biydi momo unga. – Bo'lmasa, eringni besh-olti oy qo'yningda yashirib yot edi-da, shunda odamlarday eringning isiga to'yarding...

Kichik kelin choyni dasturxonga keltirib qo'yib, boyagi joyigab borib, izillab yig'lab yubordi.

– Bo'ldi, bo'ldi! – dedi qaynonasi jerkiib. – Uйда mehmondan uyalmaydi-ya bu, tavba!

Normat etigini yechmay, yasama oyog'ini sal bukib, po'stak

ning ustiga yonboshladi-da, nima deyarini bilmay, Biydi momo ushagan choyni ho'play boshladi. Oraga yana jimlik cho'kdi. Kichik kelin hamon izillab yig'lardi. Pechkaning orqasida yotgan mushuk non isini sezib, o'rnidan turib kerishdi, miyovlab, Normatning atrofini aylana boshladi. Biydi momo o'rnidan turib, yuh taxmoniga bordi va nimanidir «tir» etib yuritib, so'ng qo'lliga bog'lab, qaytib, Normatning qarshisiga o'tirdi.

– Pish-ei! – dedi zarda bilan oyog'iga borib suykalayotgan mushukning qulog'iga urib.

Mushuk tarsaki yegan qulog'ini bir silkidi-da, Normatning oldiga o'tib, uning og'ziga qarab «miyov», dedi. Normat mushukning boshini silagan bo'lib, iktita ushoq olib burchakka tashladi. Mushuk yugurib borib ushoqlarning birini og'ziga soldi. Sharoq etib ochilgan eshikka cho'chib qaradi-da, xotirjam ikkinchi ushoqni chaynay boshladi. Eshikda katta kelin ko'rindi. U sarig' satin choponi ustidan eski, yenglari titilib ketgan, beli chilvir bilan bog'langan erkakcha yo'l-yo'l yaktak, balchiqqa belangan katta kirza etik kiygan, qizg'ish ro'molini boshidan sigib o'rab olgan. Uning zarf va mushtday gavdasiga etik juda xunuk ko'rinar, ushqidan botqoqqa botib borayotganga o'xshardi. U eshikni yopib, bilan issiq xonaga go'ng hidi gup etib urildi. Yaktakka ham, uning yuziga ham loy tekkan, loy sovuqdan qizagan yuzida xuddi solday ko'rinar. Normatni ko'rib u uyalganday bo'ldi. Uyatчан va qizargan ko'zlari bilan Normatga iliq termilib qo'ydi. Uning yuz og'zidan, old tishidan bittasi yarim singan, sochlari palapatish to'mol ichiga tiqib qo'yilgan edi.

– Molxonani kurab bo'ldim, – dedi u o'qrayib qaragan qaynonasiga izoh berganday. – Shunday shilta bo'p keitibdi, yana bir loydan chakka tomyapti. Biram sovuqki, ayoz qattiq bo'ladi, she-kib, hattdan yer muzlab qoldi. Qo'lim qotib ketdi...

– Sarig'ling turdimi? – dedi Biydi momo xo'mrayib.

Qayerda? Dumidan ko'tardim, qulog'idan tortdim. Kuchim yemadi, yemish qancha bersa, indamay yeydi. Ko'taram bo'p qotib.

Yog'li atala qip bersa, madorga kirardi, – dedi Biydi momo mushuk ovozida. – Yog'ni otlq topolmaydi, biz gayerdan topamiz.

– Amma, – dedi katta kelin qaynonasining yumshaganidan shirind bo'lib, – Ertaga chuvoqqa chiqarsakmikan, harna issiq

da... Agar akam uyda bo'lsa, yoram berardi, – deb Normatga savol nazari bilan qaradi.

– Bilganingni qil, – dedi Biydi momo. – Bitta inak*ni (sigir demogchi) eplay olmadinglar, endi xumrlaringga pishirib yenglar. Bir vaqtlari o'n beshtalab inakka o'zim qaragich edim, yana osmonday-osmonday oqquloq inaklar edi... E, nimasini aytaman!..

Katta kelin qaynonasining avzoyi buzilganini ko'rib, etigini ham quritmay:

– Mayli, men o'tin chopayin, – dedi-da, katta etigini to'q-to'q etkizib chiqib ketdi.

Kichik kelin uning izidan jirg'anib qarab qoldi.

– E, xudoyin-ey! – ko'zlarini yumib pichirtiadi Biydi momo.

– Biz senga nima yomonlik qildik, hammasini bizga tashlaysan... Nuqul bizni ko'rasan, kasofat qilg'onlarga, o'g'rilarga, imonsizlarga bersang bo'lmaydimi, Xudoyini!

Oraga noqulay jimlik cho'kdi. Normat aytmoqchi bo'p kelgan gapini endi aytib bo'lmasiligini anglab o'rnidan turdi.

– Nega turding? – dedi Biydi momo unga savolchan qarab. – O'tir, manavilar biron yovg'on qilar...

Normat o'zining nima uchun kelganini aytmoqchi edi, biroq g'ururi yo'l bermadi, eshikdan chiqaverishda o'ylanib turib qoldi.

– Menda gaping bormi? – deb so'radi Biydi momo uning ostonada qaqqayib turganini ko'rib.

Normat Biydi momoga qayrilib qaradi va uning yuzida ancha yumshash alomatini ko'rib, sekin iziga qaytdi, tezak solingan tog'orani to'ikarib yasama oyog'ini kerib o'tirdi.

– Ha, nima bo'ldi? – deb so'radi Biydi momo ajabsinib. – Buncha eri urgan xotingga o'xshab shumshayib olding?

Normat battar boshini egdi:

– Amma, – dedi siniq ovoza boshini ko'tarmay, – men... men uyga gaytsammi, deb edim. Bo'lar ish bo'ldi. Endi nima foyda... shunga bizni oraga tushib yarashtirib qo'ysangiz.

– A? – Biydi momo qulog'iga ishonmaganay qaytib so'radi. – Qaytasan? O'sha buzuqning oldiga-ya? Oriyat bormi sen-da... Erakmisan o'zi?

– Amma! – unga iltijoli tikildi Normat. – Men bolalarimning tirik yetim bo'p qolishini istamayman... O'sha yoqlardan ham shu qora ko'zlardi deb qaytdim. Endi ularning xor bo'lib yur-

ishini istamayman. Qo'ying eski gaplarni. Keliningiz adashgan bo'lsa, o'zidan ko'rsini! Xudodan topsin, biroq bolalarda nima ayb? Kecha Hojar Xurram choling xotinidan qatq tilanib yuribdi, ko'rib yuragim ezilib ketdi. Hamma ularga xuddi yetimga qaraganday qaraydi, xuddi otasi o'lganday, amma! – Normat yig'lamsirab, ko'zidagi yoshni zo'r'ga yutdi. – Men ularni chiqqillatib qo'ya olmayman... Nima bo'lsa bo'ldi, Xudodan bo'rdim.

– To'g'risini aylavermaysammi, Normat, – unga birdan jag'llab yopishdi Biydi momo. – Xotinsiradim, deyavermaysammi? To'g'risini ayt, nozimoyin, xotinsiradingmi, a? Mana senga sotim! – Biydi momo igr'ib o'rnidan turib, kichik kelinning oldiga tortib, sochidan sudrab keldi. – Mana xotin... Bu ersiragan, sen xotinsiragan, boringlar, ikkovning er-xotinsizlar, olib bor, bor! Nega angarayapsan, meni hazillashyapti deypasammi? Otang bechora senting shu gapingni eshitgandami, o'zini zov*dan (qoyadan demogchi) tashlardi... Bolalarin, deysan... buzuqning bolasi buzuq bo'ladi, boshqa go'r bo'ladingmi? Seni obigar* (sarson qiladi demogchi) qip o'ldiradi. Xotin, mana, Mulla Sogini hozir aytib ketib, nikohlatib qo'yanan...

– Amma! – baqirib yubordi Normat garangsib o'rnidan turar ekan. – Meni... meni nima deb o'ylayapsiz, men axir bu... amma, sentingizdi yig'ing!..

Normat dovdirab qoldi. U Biydi momoning achchig'i buncha-bor olavtob bo'lib turganini bilmay, uni yoqib yuborgandi. Kichik kelin o'zini qaynonasining qo'lidan bo'shatib, o'tirgan yerida orqaga tislana-tislana, bir Normatga, bir Biydi momoga ilinj bilan qarab, yig'llab yubordi.

– Ha! – bor ovozi bilan shang'lladi Biydi momo. – Men shunday o'yladim. Buzuqni quchoqlaguncha, buni quchoqlash savob bo'ladi! Sharmanda erkak bo'lgandan xotinboz bo'lgan ming mar-ta yaxshisi!

Biydi momo aqldan ozgandek deysinib, yerga mushtladi, uning yuzi ko'karib, ko'zi namiqqan, og'zidan tupuk sachray boshlagandi. Unga shu tobda qarash qo'rqinchli edi. Yuzidagi qizilgacha qizarib, dirillab ketdi.

– Men, baribir, uyga qaytaman, – dedi Normat unga o'cha-boshlaganday qilib. – Bolalarimni birovlarga xor qip qo'ymayman...

Bu gaplarni u xuddi Normatning ustidan kulayotganday, yarim tantana, yarim masxara bilan aytdi. Normat qo'ldagi miltiqni siqib ushlarkan, to'satdan paydo bo'lgan bu xabardan qalqib ketib:

– Yolg'on?! – deb vishilladi.

Uning ko'zlari kattarib, yuziga qon qo'pchidi. Yuragida tog'dagi tuyg'ulardan asar ham qolmay, o'rini og'riq, juda ulkan og'riq egalladi.

– Yolg'on?! – dedi Biydi momo ko'zlari olayib, birdan kulib yubordi. – Ha-ha-ha... yolg'o-o-on!.. Hali men yolg'onchi bo'p qolib, xotining toza bo'p qoldimi? Ha-ha, bor, o'zing ko'ri! Yolg'on bo'lsa, bor, o'sha buzuqning yana o'ynashi bilan qanday topishib olganini ko'ri. Men rosa yetmish uch kun poyladim. Yo'lini poyladim. Baribir, kelishini bilardim. Har kuni poyladim. Sovuqlarda muzlab bo'lsayam poyladim. Nihoyat, shubham to'g'ri chiqdi. Bilasammi, u kim... Aytmayman!.. O'zing borib ko'ri... Agar erkak bo'lsang, o'ldir ikkoviniyam, chavaqlab tashla! Bolalamay yo'qol, ko'kragingda ozgina erkaklik g'ururi bo'lsa, o'ldiri!

– O'ldiraman! – o'kirdi Normat Biydi momoning yuqasidan shappa ushlab olib, bo'g'a boshladi. – Qari shayton... o'ldiraman!.. – Menga do'q qilguncha borib xotiningdi etagini yop! – xirillab shang'illay boshladi Biydi momo. – O'sha xotining qishloqqa kashofat keltirdi. Hamma baloga u sababchi. Agar shu holatda qo'yasa, yaqinda butun qishloqni yer tortib ketadi.

– Yolg'on! – Normat kuch bilan Biydi momoning og'zini yopib o'shgirdi. Birdan miyasida og'riq turib, terlay boshladi. – Agar shu martayam o'shak surgan bo'lsang, kelib sen yalmog'izni otaman!.. Biydi momoni itarib tashlab, talpanglab chiqib ketdi. Biydi momo zarb bilan borib devorga urildi, yiqilib tushdi. U yotgan yerida gurs-gurs etib tashlanayotgan ikki xil qadam tovushini eshitib yotarikan, jonholatda boshini ko'tarib, eshikka qarab baqirdi:

– O'ldir, o'ldir ularni, urug'ini yo'qot bu dunyodan! So'ng ko'lib, meni ot, mayli... men bechora... bir qarovsiz kampirni ot, mayliga... Ohu-uhu-u hu! – yo'talib, yig'lab yubordi-da, madorisizlanib, o'ngani bilan g'ilamning ustiga yotib qoldi.

Ancha vaqtdan keyin qaltirog'i bosilgach, nimanidir eila g'anday irg'ib o'rindan turdi-da, yalangbosh holatda: «Voy, o'lay!

o'ldirib qo'yadi bu ahmoq cho'lloq», degancha Normatning izidan pularib ketdi. U dovditirib chopar, ko'zi hech narsani ko'rmasdi. U faqat tezroq yurishini o'ylardi. Biroq o'zining hayotidan chiqarishidagi toshga qoqilib, ko'kragi bilan yiqilib tushdi-yu, boshi toshga tegdi, ko'zidan o't chagnadi, boshini ikki qo'li bilan qisib ushlagan holda hushidan ketdi.

XVI

Anzirat bolalarini uxlatib, pechka yoqdi. Katta paqirga suv qo'ydi. Tashqariga chiqib, tog'orani olib kirdi. O'ziga ham o'rin to'shlab, pishillab uxlab yotgan Hojarning peshonasidan o'pdi-da, chakragiga sekin shapatlab erkalab qo'ydi. Hojar burni qurillab, sal jilmayib uxlardi. Uning qoshlari, ingichka iyagi va cho'ziq ko'klari yuzi Anziratga o'xshar, qolgan joylari – badqovog'ligi va bo'pog'ligi Normatning opasiga – Anzirat kelin bo'lib tushganda momotum kasallikdan o'lgan opasiga o'xshardi.

Qachon eslarining kiradi sizlarning, – dedi u erka ohangda, turayotib Xolmatning peshonasidan o'parkan. – Peshonamga sizlardan boshqa suyanchiq yozilmagan, shekilli...

Bo'ng choponini o'ringa tashlab, boshidagi qora shol ro'molini Hojarning ustiga yopdi-da, ochiq qoldirgan eshikni yopish uchun o'rindan turdi-yu, ostonada xuddi gunohkorday xijolati jilmayib turgan, qo'lida to'qima qamchi ushlagan, yuzi sal-pal ingiragan, biroz ozgan, qovoqlari xalta bo'lib qolgan, qorako'l tel-pak, uzun po'stin kiyib olgan Mirzaqulni ko'rib, turgan joyida qotib qoldi.

– Mana, men keldim, – dedi Mirzaqul pishillab, nima uchun belgani o'zi ham bilmayotgandek gunohkor ohangda. – Mana, ketdim, Anzirat.

Anziratning oyog'ida darmon qurib, o'tirib qoldi va Mirzaqulga cho'chib, xuddi mushuk changalida qolgan qush bolasiday iltijohi terilib turdi.

Sening xayolingga boshqa narsa kelmasin, Anzirat, – dedi Mirzaqul tepragini boshidan olib. – Sen bilan xo'shlagali keldim. Men ham u yoqqa ketayapman. Meni qadrlashmadi. Anzirat, qadrlangga yetishmadi... Ishlatib, ishlatib... Endi kerak bo'lmay qolganmida jo'natishyapti. Sening oldingdan o'tgani keldim... Kim biladi, turk qaynamami, yo'qmi? Mendan rozi bo'l, endi...

– Nega keldingiz? – vahimali shivirladi Anzirat, uning til-
zalari dirillay boshlagandi. – Nega keldingiz?.. Sizni deb chekkan
shuncha azoblarim yetmasmidi! Boshingiz ortgan shuncha sav-
dolaringiz yetmasmidi?..

Mirzaqul yerga qaradi va boshiga telpagini qaytadan kiydi.
So'ng nimanidir aytmoqchi bo'lib taraddudlandi-yu, lekin ayt-
may, indamay qoldi. Uning hozirgi turishida ilgariqi savlatidan
asarlari ham yo'q, avvalgi gerdayish, o'ziga zeb berib gapirish va dol-
mo o'zining mansabini eslatib turadigan salobati qolmagan edi.
Uning ko'zlari cho'kkan, soqollari ham avvalgidek qirtirib olin-
magan, o'siq, palapartish kiyingan edi.

– Men ko'p o'yladim, – dedi u mungli va mushtipar tovushda
xirillab, Anziratga qaramasdan. – Ko'p o'yladim... Xotin zotini er-
mak deb o'ylardim oldin. Xoti zoti ermakta ermak uchun yarall-
gan, deb o'ylar edim. Umrimda hamisha shunday qilib keldim,
Anzirat, seni ko'rguncha shunday deb o'ylardim. Seni ko'rgan
birinchi oylari ham shunday deb o'ylardim... Dunyoda hamma
narsa ermak, qo'lingda puling, ostingda oting bo'lsa, malikant-
yam qo'yningga olishing mumkin, deb o'ylardim. Seni ko'rdim-u,
hamma o'ylarim chil-chil sindi. Oldinlari xotin zotini alamdandim,
o'chakishib ermak qilardim... Sen men ko'rgan xotinlarning ichi-
da bo'lakhasan, Anzirat. Sen hammadan bo'lakhasan, Anzirat,
sen hammadan ustun turasan. Agar rozi bo'lganingda, sen-
ga o'sha paytdayoq uylangan, seni buytib xor qip qo'yman
bo'lardim.

Anzirat o'zini yo'ldan urib, xo'rlatib va haqoratlatib, endi
esa uning oldiga bo'yin egib kelgani va o'zini hammadan ustun
qo'yayotgani uchun ko'ngli to'lib borar, alam, xo'rlik uning
bo'g'zini kuydirmoqda edi.

– Keting, – dedi Anzirat va devorga boshini tirab, yig'lab
yubordi. – Keting... Meni tinch qo'ying, Xudo yorlaqasin sizni.
Odamlar ko'rib qolsa, nima deydi... Aqalli bolalarimni o'ylantir-
ilarni tirik yetim qilmang...

– Agar urushdan omon qaytsam, seni hech kinga xo'rlatib
qo'yman. Meni deb chekkan azoblarim uchun seni boshimda
ko'tarib yuraman, Anzirat. Meni deb hech kim sanchalik azob chek-
magan... Hamma menga oldimda tirjayib, izimdan qarg'agan, xotin-
lar biron narsa undirsam, deb qiyshanglagan, mendan ko'proq nar-

sa olishni o'ylashgan... Sen esa... Agar urushda o'lib-po'lib ket-
sam, hamma darrov esdan chiqarib yuboradi. Faqat sen eslaysan, faqat
sen azob chekasan, bilaman. Sening ko'ngling shunday. Meni faqat
sen eslaysan... – tez-tez gapira boshladi Mirzaqul.

– Keting! – shivirladi Anzirat. – Keting...

U Mirzaqulga qaramay, ho'nglab yig'lab yubordi. Bu xo'rlik va
gina yig'isi edi. Qilgan gunohi uchun doimo kishilardan turki yeb
kelgan, haqoratlangan, xo'rlangan qalb shu bir og'iz shirin gap-
ni eslatishi bilan erib ketgandi. Uning shu odam tufayli chekkan
azoblaridan, iztiroblaridan xo'rliqi kelar, o'pkasi to'lib borar, o'zi-
dan beri birinchi marta chin ko'ngildan erkalik bilan yig'lamoqda
edi.

Yig'lama, – dedi Mirzaqul va uning avvalgiday sochini silash
va o'vutish uchun oldiga bordi. – Yig'lama... – Anziratning qar-
shisiga tiz cho'kdi. U hozir hamma narsaga tayyor edi. – Yig'lama...
Yig'lama, bironamiz ham sening ko'z yoshingga arzimaymiz.
Seni ko'rganlar yig'lasin, men yig'layin, sen yig'lama. Mening
o'pkamni to'ldirna, urushga ko'nglim g'ash bo'p ketmayin. Kulib
so'chash... Anzirat... yig'lama...

Anzirat bu yumshoq tovushni eshitib, Mirzaqulning yuziga
qaradi. Mirzaqulning ko'zlarida xijolat va boshqa odamlarnikidan
farqida, o'zi uchun atalgan mehr ko'rib, birdan ko'ngli yumshab
kendi. Ko'ziga Mirzaqul juda mushtipar bo'lib ko'rindi. Undan
boragan barcha azoblarini unuti va yig'lagan ko'yi:

Keting, men sizdan roziman, keting... Xudo xayringizni ber-
sin, tezroq keting... – dedi va devorga suyanib, yig'lay boshladi.

Mirzaqul serrayib qarab turdi-yu, birdan o'zini uning oyoq-
lariga tashladi.

Meni kechiringmi? Meni-ya! – dedi u Anziratning oyog'ini
qochqonlab olib. – Nega kechiring? Nega? Nega boshqalarga
qochib jar solmayasan? Nega meni qarg'amaysan, nega mening
ahmaddamni chiqarmaysan? Nega mening go'ringa g'isht qa-
lamaysan? Nega? Shunda men, balki, yengil tortgan, yuragim
bunday g'ash bo'lmagan bo'lardi...

Voy, bu nimasi, – qo'rqib orqaga tislandi Anzirat. – Bu ni-
masi? Keting, keting deyapman sizga, bunday qilmang! Sizdan
tashlan, dedim-ku... Keting, oh, keting...

– Xo'p, xo'p, – dedi Mirzaqul uning oyog'ini qo'yib yuborib, yerda yotgan telpagini qo'lga oldi. – Xo'sh... Ket desang, ketaman... O'l desang, o'laman... Mayli, xo'sh qol... Men o'lib ketaman, qar'ab yurma, rozi bo'l... rozi...

U shartta iziga burildi va bir qadam ham yurar-yurmas eshik zarb bilan ochildi-yu, qo'lida miltiq tutgan, eski, kiri chiqib ketgan paxtaligining yoqasi osilib, ichki ko'ylaklari ko'rini b turgan, ko'kish askariy telpagining bir quloqchini shalpaygan, uzog yurgan otdak hansirab, ko'zlari qizarib ketgan Normat kirib keldi. Uni ko'rib, Mirzaqul orqaga chekindi va Anzirat bilan yonma-yon turib qolib, unga qo'rquv hamda vahima bilan tikildi.

Normat sochlari to'zib, bir holatda bo'lib yotgan, yolg'iz chit ko'ylakda devorga qapishib turgan Anziratni ko'rgach, hammasiga tushundi.

– Hali sen edingmi?! – dedi u g'azabdan ovozi bo'g'ilgudek xirillab. – Hali sen edingmi mening hayotimni bulg'agan, meni bolalarimdan judo qilgan!.. Hali sen edingmi... hezalak!..

Mirzaqul indamay boshini egdi. Uning yuzida hech qanday ifoda yo'q edi.

– Sen shuning uchun ham bizlarni urushga jo'natgan ekan-san-da?! – dedi yana yovvoyi tovushda. Uning ko'zlari qizarib borardi, vujudida qaltiroq turgan edi. – Bizni urushga jo'natib, xotinlarni buzib, maishat qilmoqchi ekan-san-da, ayg'ir!..

Mirzaqul o'zini olib qochishga ulgurmad. Miltiq qo'ndog'i chap biqiniga zarb bilan tegdi-yu, u biqimini ushlaganicha Anziratning oyog'i ostiga yiqildi.

Anzirat Normatga qo'rquv bilan tikilib, orqaga tislandi. Biroq Normatning ko'zidagi yovvoyi bir nazarni anglab, birdan taqdiriga tan berdi, ko'zini yerga qadagancha o'tirib qoldi.

Normat uning oldiga borib, loy va balchiqqa belangan qo'lli bilan uning iyagidan ko'tardi.

– Seni yana kechirmoqchi ham bo'pman-al! – dedi u alam bilan bosh saraklatib, quturgan ohangda. – Ha, mayli, depman-al Mayli, adashibdi, deb kechirmoqchi bo'pman-al.. Meni mana bu harom tomoq hezalakla almashtirmoqchi ekan-san-da!

Anzirat ho'ngragancha devorga yopishib qoldi. Normat port tizanlar bilan bir qishloqni qutargandagi vogeani: bir vovot fashistlar erini bog'lab qo'yib, ko'z oldida xotinini zo'rlab o'ldir-

ganini, serosqol dehqonning nomusdan jinni bo'lib qolganini eshik ko'ziga qon to'ldi... Butun vujudida qaltiroq turdi. U nafrat va jirkantash aralash to'rt yildan beri butun vujudini bulg'ab yotgan mankur so'zni aytdi.

– Fashist! – dedi yarim xirillab va bu so'z tigr' kabi ko'ksini titilab tushladi. – Fashist... sizlar fashistsizlari! – Alam aralash shi-
virladi.

Yana nimalardir degisi, yuragini to'ldirib turgan xo'rlik va nafratni yana boshqa tubanroq so'z bilan ifodalagisi keldi. Biroq ilgari so'zlarining ichidan u bundan ham qabih so'z topa olmadi.

– Fashistlari! – dedi u horg'in, lekin keskin va xirqiroq tovush-
da.

Bo'ng miyasida chaqnagan o'tdan seskanib ketib, ko'zi tiniy tushladi. Ko'z oldida tuman paydo bo'ldi. Tuman tarqab, u o'zini o'tmoqchi bo'lib kelayotgan sonsiz fashist askarlarini ko'rdi, qabog'i ostida yana o'q ovozlari, portlashlar eshitila boshladi. Jirkantagan qalbida jirkantash tuydi, labining ikki chekkasida ko'pik izlari ko'rindi. U sog' oyog'ining ustiga qo'yib miltiqni o'rnatdi. Uning bu harakatini ko'rgan Mirzaqul o'rnidan irg'ib turgan bo'lg'aning zo'ridan chap biqinini ushlaganicha, yuzi bujmayib, eshik qoldi va boshini sal ko'tarib:

Normat, esingni yig', – dedi alahsiragan holatda.

Normat uning tovushini olisdan, ming yillar naridan eshitilgandek bo'ldi. U allaqachon o'ylash qobiliyatini yo'qotgan edi. Uning ko'z oldida yenglarini shinarib olgan, uni otish, uni o'ldirish, hayotini so'ldirish uchun kelayotgan, u uch yil urushgan dehqon askarlari turar, miyasida boshlangan portlash va o'q to'shaklari tomirilarini kengaytirib yuborgan, ko'z oldi chang-to'zonga to'lgan edi.

Varanglab otilgan o'qdan Anzirat cho'chib tushib, unga dahshat aralash ko'zlari kosasidan chiqqudek, baqrayib qaradi.

Normat Mirzaqulning jon talvasasida ixrab, tipirchilashib o'tib bosharkan, ko'nglining bir chekkasida yovvoyi xushnudlik uyg'onib, miltiqni mahkam qisgancha, ko'zlari qizarib, uzog yurgan, birdan to'xtagan bo'ri kabi hansiray boshladi, shu turishi eshikni tilka-pora qilib tashlagan va yana tilka-pora qilishga tayyor turgan o'zining million yillar oldingi yovvoyi ajdodlariga o'xshash edi. Avzoyni vahimali tusga kirgan, chakka tomirilari

bo'rtib chiqqan, og'zining ikki chekkasida sarg'ish, quyuq ko'pili ko'pirayotgan edi. Saldan keyin uning ko'zi na miltiq ovozlardan uyg'onib, yuk taxmoni orqasida qo'rqib yig'layotgan Xolmat bilan Hojarni, na ko'zlari allaqachon so'nib bo'lgan Mirzaqulni, na o'ziga qo'rquv bilan g'ujanak bo'lib tikilib turgan xotinini ko'radi. U allaqachon o'zini urushdaman deb hisoblar va faqat qanday o'tishnigina o'ylar, butun vujudi qalt-qalt titray boshlagandi. U xotiniga qo'zichoqni ko'rgan och bo'ridek yirtqich nazar bilan qaradi-da, qah-qah urib kulib yubordi. To'xtab-to'xtab uzoz kuldi. Uning bu kulgisi sog'lom odamning kulgisi emasdi, vahshiyona yirtqichning bo'kirishiga o'xshardi. Saldan keyin qishloq sukuna-tini buzib ikkinchi o'q otildi. Keyin jimib qoldi. O'q ovozlardan bezovta bo'lgan qishloq itlari hurishgancha u yoqdan-bu yoqqa yugura boshlashdi.

Biydi momning otkonasi eshigiga bog'langan qorato'sh cho'zib-cho'zib, g'alati kishnab qo'ydi. Itlarning akillashlari anchagacha, tong qip-qizil shohi pardasini osmon darchasiga tut-guncha tinmadi... O'q ovozlardan o'ziga kelgan Biydi momo o'rindan irtgib turdi-da, turtina-surtina Normatning uyiga qarab yugura ketdi. Peshonasidan oqayotgan qon yuzlari orqali sekin ko'ylak-gini ichiga sizib o'ta boshladi. Biroq hozir u hech narsani sezma-t va anglamas edi. Uning izidan uch-to'rt it hurib chopa boshladi. Biydi momo ayvonga kiraverishda yana bir yiqilib tushdi-yu-qayeridir qirsillab ketdi. Jonholatda o'rindan turib, eshiklarcha bordi. Xonada qonga belanib yotgan Anzirat bilan Mirzaqulni, qo'rqib ketib, bir-birini quchoqlab yig'layotgan Xolmat bilan Ho-jarni ko'rib, ayvonga yugurib chiqdi-da, o'zini devorga urib bot-ovozi bilan xir-xirlab, baqira boshladi:

– Odamlar! Qiyomat qoyim bo'ldi! Normat xotinini olib qo'ydi! Odamlar!..

Uning ovozi oqara boshlagan tong qo'yniga singib ketdi. Uch kundani keyin qishloqqa kelgan miltisonerlar butun o'troq qo'ng'iro't urug'idan Normat polvonni axtara boshlashdi. Normat polvonga yaqin bo'lgan hammaning uyi tintib chiqildi. Faqat bir haftadan keyingina Buxor qoyalari ostidan bo'rt-lar g'ajib tashlagan, peshonasi yorilgan, qo'llari sinib, panjalari musht bo'lib tugilgan jasadini topdilar.

Alfioyat qo'ng'iro't eliga bahor kiritib keldi. U ming xil noz, ming xil karashma bilan urush zahmatlari ezib tashlagan urush adamlarining yuragiga yashash va yashnash ishqini soldi. Ular-ini ekanladi, sochlarini siladi, adirlarni qip-qizil lolalarga to'ldir-di, butun boriqqa go'zallik gilamini yoydi. Qirlarni baxt tillari -mayasalar qoplad. Janjal-kash, asabiy bo'lib qolgan odamlarning aling'ini ekanladi, ularni qirlarga yetaklab chiqdi, ko'zlaridan o'padi.

Yomg'ir bu yil xosiyatli kelishidan darak berib, toshlarni, da-riylarni alamidan chiqquncha savaladi, jilg'alarga sho'xlik qilib, bo'rtib burallib oqdi.

Bahor qarovsiz qolgan Normatning uyini ham esdan chiqar-madi, uning tomlig'a mayasalar undirdi, ayvoniga qizg'aldoqlar ekdi, daraxtlarni gulga ko'mdi, arig'ida azoblanib, loyqalanib oqdi. Biydil kelayozgan o'choq boshida ikki boychechak o'sib chiqdi. Ular hech kim eshitmas qilib, «Baxt, baxt, baxt», deya qo'ng'iroq chashlar, yomg'ir derzasiga urilib-urilib yig'ladi, shamol ayvon-ga yig'ilib qolgan xas-xuslarni uchirib, uzoz-uzoqlarga olib ketdi...

Odamon yuzini ikki marta qora bulut qoplasa ham mayborot-ing oqirlariga borib kunlar isib ketdi. Katta daryodan loyqa suv ketmay qo'ydi. Daraxtlarning gullari to'kilib bo'ldi. Yengil va ilim-lik cho'chada esa boshladi.

Batamning boshlarida, o'rik dovuchchalari sarg'aya boshla-ganda, ko'zlari ojiz bo'lib qolgan Biydi momning katta kelinidan biyiga tersotalliklar Qotning ustiga ko'chib chiqishdi. Biydi mo-mning katta kelini qaynonasini yolg'iz tashlamaslik va uyning chi-rog'ini o'chirmaslik uchun bu yil qishloqda qoldi. Kichik kelin ba-horning oxirlarida qamashlik bir muallim bola bilan qochib ketdi.

Katta kelin Buxor polvonning avlodini yolg'iz o'zi davom et-tirishga ahd qildi va erining olishlarda kiyadigan qora yaktagini kuyib, kelini mahkam bog'lab, sakkiz yashar o'g'li bilan uy suvash, erin terish va somon to'dalashga kirishib ketdi.

Qotning ustidagi bug'doylar sarg'aydi. Ular to'rt yillik horg'in sukmagini buzib, quvnoq shovulladilar. Baxt va ezgulik, muhab-bat va hayot, mehr va oqibat haqida shivirlashib, dunyodagi eng muqaddas kuyini oltin qo'ng'iroqlari bilan chala boshladilar.

Tamom.

FARISHTA

1

Asragan ko'zga cho'p tushar, deganday, qo'yarga joy topmay, yeru-ko'kka ishonmay yurgan kelinidan tug'ilgan mushuk bo'laliday bir hovuch bo'lib yotgan nabirasiga mulla Rahmon katta umidlar bilan qo'yg'an tupp-tuzuk "Boyqul" ismi o'rniiga teng to'shi uyli-joyli bo'lib ketisa ham to'qayda yosh bolalar bilan "zovilloq" o'ynab yurgan, "yigit" deyishsa, ona suti og'zidan ketmagan go'dakka, "bola" deyishsa, bir ro'zg'orga qora bo'ladigan yoshga yetgan, qoqsuyak yuzi, hozir yig'lab yuboradiganday hamisha yoshga to'lib turadigan ko'zlari, chala tug'ilganini haligacha ko'z-ko'z qilayotgan sunu-sumbatida noqislik seziladigan, Xudo aqldan ham, bo'ydan ham, bu paytda do'rillay boshlashi kerak bo'lgan ovozdan ham qisgan qishloqdoshlariga Panji muallim topib bergan "Sancho" ismi butun qishloqdagi yoshu-qarining qulog'iga og'ir xarsangday singib qoldi-ki, bu laqabni keyinchalik xotini ham, izma-iz tug'ilib, qishloqning old yigitlariga aylangan o'g'illari ham, tojikcha shirin talafuzi bilan butun qishloqni og'ziga qarab o'tiradigan kaltalik kelini ham Tersotadan surib chiqargan rolmadi: ming istihola va ming andisha bilan, har qalay, ma'noli noma'lum "Sancho"ga qaraganda o'ziga va boshqalarga yaqin bo'lgan "Bolabova" deb chaqirishi Boyqulga har jihatdan mos kelisa-da, tersotaliklarning orlari ustunlik qilib, turish-turmushi bilan o'zlarini boshqa qishloqliklar oldida tez-tez izza bo'lishga, boshini egishiga sababchi bo'lgan, mo'yi-mo'rti chiqsa ham aqli kirmagan, devona bo'lib devonaga, aqli noqis bo'lib, jinnga o'xshamaydigan, nafaqat bo'yi, aqli ham bolaligicha qolib ketgan bir mitti qishloqdoshlarining mayna qilishga o'xshab jarganlaydigan "Sancho" laqabini qayoqdagi kelgindi kelinining he yo'q, bo yo'q o'zgartirib yuborishiga yo'l qo'yishmadi – oqibatda mulla Rahmondan so'ng kelinning qaynotasiga qo'yg'an topilmasi qishloqda ommalashmadi: shunday qilib barcha laqablarni topilmalar, hatto "Boyqul" degan ismning o'zi ham isqotga qoldi. Aslida, mulla la Rahmon bir paytlar beliga ursa, ho'kizning belini sindiradigan xirmoncho'michday kaftida bir parcha et bo'lib yotgan nabirasiga katta umidlar bilan qo'yg'an ismi unutib yuborish oldida kelining laqabini qabul qilmaslik chikora edi. Ammo kelin ham o'lar

chig'it butun qishloq bir tomon, uning o'zi bir tomon bo'lib, qaynatilgan mayna qilishdan qutqarish uchun o'ylab topgan laqabidan voz kechmadi – butun qishloq eshitishi uchun atayin to'rtinchi boland ko'tarib chaqiradigan bo'ldi. Boyqulga o'zini nima deb chaqirishlarining zar'racha qizig'i yo'q edi: muhimini, bu ism bolalarhop bo'lsa, uni bolalar bilan birlashtirib tursa bo'ldi edi. U shu kim deb chaqirishmasin, maqlov eshitgan ovsardek tirjalek qo'yar, har qanday mahal kattalarning mazaxi anqib turadigan yangi laqablarga o'zini tez moslashtira olardi. "Sancho" ismi jinngi anglatishini unga shu nomi topib bergan Panji muallimidan boshqa hech kim bilmasdi, zotan, tersotaliklarga bu so'zning ma'nosini bilishning qizig'i ham yo'q, o'zlari uchun bu noma'lum so'z "sancho"ni xohlaganicha mayna qilishga, ustidan kulishga, tortishga, kamastishga yoki, hech qursa, aqli ham, farosati ham, turish-turmushi ham o'zlariga o'xshamasligini eslatib turishga imkon berar, shuning uchun ham "Sancho" deb chaqiradigan sari yoshi o'tib borayotgan bir jimit ko'zlariga yanayam ko'proq bola, yanayam ko'proq noshud, dovdir, esi past bo'lib berar, shu ism aytilgani sayin Boyqulning o'zi ham yanayam ko'proq bolaga aylanar, bola qiliqlari va har bir narsaga bolacha bo'lgan bo'lgan o'zlaricha or talashib yuradigan qo'shni qishloqlar oldida nomusga qo'yadigan pallalarda paydo bo'ladigan shovqin, izzat-nafsini bu laqabni qayta-qayta aytib aytib berib bo'lishardi. Bolalar ham to'g'ridan-to'g'ri "Sancho" deb chaqirishsa, bundan kattalar bir qop semirishar, "Hoy, bobong negini shunday deb chaqirasami?!" deb tanbeh berish hech kimga xavoliga kelmas, zero soch-soqoli oqarib qolgan bo'lsa-da butun qishloq, eng avvalo, uning o'zi o'zini hali ham bola deb bilardi. Vaholanki, yoshi yetmishni qoralab qolgandi. U tengilar shag'yon nabirali-chevarali bo'lib, yelkalarini yostiqdan ko'tarib o'ynatib to'rini bermay, o'zlari chiqargan hidni o'zlari hidlab chiqargan sarsiq chollarga aylanishgandi. "Sancho" esa hamon o'zida o'tirmish yillar avval o'zlari bilan oqsuyak o'ynagan, o'zlari bilan qo'shilib qargigan xotinalarining olis go'shalarida bir chelak suvni ko'tarishga ham qurbi yetmagan mishiqligicha qolgan, uning laqab ko'rinishi, yuzi qarigan, peshonasida xuddi o'zlariniki kabi altilar paydo bo'lgan, ammo fe'l-atvori, gap-so'zi, muomala va qarorlari o'sha o'n yoshligidan bir qadam ham siljimagandi:

bir paytlar o'zlari bilan tengdosh-bo'yinsa bo'lib o'ynagan Sancho endi qishloq ko'chalarida ularning nabiralari bilan to'p tepshib, ko'cha changitib yurardi.

Chala tug'ilgan nabirasidan chavondozi ham, polvon ham, mulla ham chiqmasligiga ko'zi yetgach, mulla Rahmon bir uyur echkini oldiga solib berdi: shundan beri Sancho har kuni erta lab eshagini egarlardi-yu, beliga ikkita non tugib, bir qulog'i yoniga tushgan tepagini boshiga bostirgancha echkilarini oldiga solib, daryo bo'yidagi to'qayga jo'nardi: uni erta bahordan toki tog'u toshlarni qor-qirov bosguncha shu yerda, Soli Boyimning shoirtabiat o'g'li ta'rifi bilan aytganda, "Bolalik orolida", hali kat-talar dunyosiga qo'shilib ulgurmagan, hali kattalar zabt etolma-gan, zavqu-shavqlari atroflarini o'rab turgan tog'lardan ham ba-gan, faqat bolalik xayollari yet-a oladigan yuksaklikda ot qo'yib, land, faqat bolalik xayollari yet-a oladigan yuksaklikda ot qo'yib, bir-birlari bilan turtkilashib, tepkilashib yuradigan xayolparast mishiqilar orasida uchratish mumkin edi. Uning bolalardan qo-lishmay, bolalardan biriga aylanib, ularning bittasi bo'lib, ular bilan talashib-tortishib o'ynab yurishlariga yillar o'tishi bilan tersotaliklar ko'nikib bo'lishgandi. Tanimaganlar uning yuzini yaqindan ko'rmasa, yoshi yetmishga borgan cholligiga ishon-masdi: ogargan sochi, ajin bosgan yonoqlarining yakka-dala kam joylarida bo'y ko'rsatgan, soqol bo'lib soqolga, mo'y bo'lib mo'yga o'xshamagan, fasllar almashgani sari sohibining uning daftarini fosh qilib, ogarib borayotgan, ammo hali ham bolalikka xos kulgiqlar bilan to'lib-toshgan aftu angorda o'sib chiqqanla-ridan o'zlari ham uyalgandek bo'yinlarini egib olgan, suvsiz qida o'sgan bo'talardak siyrak tuklarni aytmasa, uning jussasi ham, bo'yi ham, hatti-harakati ham, o'zini tutishi ham boladan farq qilmas, aslida ham u ko'ngli va fe'l-atvori bilan shu bolalarning bittasi edi.

Nima bo'lganda ham u bolalarning ermagi, kattalar qiyofasidagi tengdosh-to'shdoshi edi. Bolalar, ayniqsa, uning eshagini minishga ishqiboz, zero, eshagi naq ayg'irday kelar, salamon biyaday chopar, qir-qiya demasdan yo'rg'alab ketaverar, uning hech bir fazilati-yu turush-turmushiga havas qilmaydigan ter-sotaliklar uning aynan eshagiga hasad qilishar, "Sichqonlar gavdasiga filday eshak minib nima qilar ekan?", – deysihardi ta-sodga berilib. Bolalari birin-kekin tashlab ketib, yolg'iz qolgan

Sancho eshagiga alohida mehr bergandi: tersotaliklar eshakla-ri bilan mushkur bilan boqishardi, u esa arpa bilan siylar, sigir-u echkilariga nima yemish bersa, eshagiga ham shuni ravo ko'rar, shuning uchun ham Sanchooning "mingisi" qirgqa kirgan yig'itday qochiblab turar, nafaqat bolalar, kattalar ham uning eshagini bir minib payida yurishar, keyin "O'zi bu azaldan xotindan ham eshakni afzal bilardi," deb g'iybat qilishardi. Ularning g'iybatla-rida jon bor edi: Shukur polvon opasidan qolgan o'n sakkizga kir-gan ham hali aqli, sunu-sumbati, bo'yi basti 10 yashar bolanikiday bo'lib qolgan jiyani uylantiraman deb, oshnasi Norsafar qizilni bir iloj qilib ko'ndirib turganda, u paytlari hali "Boyqu" bo'lgan Sancho Tersotalga kelgan Abdulla baxshining izidan qochib ketib, uch yildan so'ng hozir minib yurgan eshaging momakatonini minib kiritib kelgandi.

Boli Boyimning uyiga qo'ngan Abdulla baxshi butun qishloq-qon mullarning ayvoniga yig'ib, uch kecha "Yodgor" dostonini aytdi. Boygul uch kun ham baxshining yonidan ketmay choy damlab turdi. Aslida, u choy damlash bilan birga baxshichilikka ko'nglini ham berib bo'lgan ekan: bir oydan so'ng bo'ladigan to'yiga ham baxshiy deb qo'l siltab, Abdullaning izidan qochib ketdi. Shu izdan uch yil badar ketdi. U uch yil baxshining xizmatini qildi: o'zining do'mbirasini, muxlislar bergan sovg'a-salomini, xo'rjunini ko'rsatib, salfalk qilib yurdi: baxshi o'tda, Boygul esa qaysidir bax-shiyar va cho'pon sovg'a qilgan eshakda qishloqma-qishloq kezi-cha. Boygul hali bolaligini yo'qotmagan tasavvurini Boychiboru o'zining jidan yetaklab, ko'z ko'rib, quloq eshitmagan xayollar dunyosiga hojrlab borar, goh Alpomisini yetti yillik zindondan qutqurar, goh Go'ro'g'lini go'rdan olib chiqib, xuddi o'zi kabi uni ham yomon ko'radigan, "zotsiz" deb mayna qiladigan dunyoga berib qo'yib yuborar, adolat uchun, or uchun, toptalgan sha'n uchun Alpomislu Go'ro'g'lini qiyofasida jangu-jadallarda ishtirok etar, so'ng bu azaliy urushda yaralang'an, zadalangan qalbini to'xtatgan ha gulxan atrofi-da Abdulla baxshini butun vujudlari bi-ri bo'liblab o'tirgan o'zi kabi ozurda, o'zi kabi umidbaxsh, o'zi kabi bolalar maklumi bo'lgan olomon orasiga qaytib kelardi.

Shayxobodning Ko'kqiyasida – keyingi qishloqqa doston ayta, mo'radlarini terish uchun ketayotganda, maorif bo'limi-da qaydovotgan Panji muallim baxshining do'mbirasini nayza

kabi tik ushlagancha yalovbardorday qaddini g'oz tutib ketayotgan Boyqul bilan qadimgi alparga o'xshab, ikki yuzi meshday shishib ketgan shirakayf baxshini uchratib qoldi: Boyqul muallim bilan quyuq ko'rishadi, tog'asiga sog'omonligini yetkazishni ta'vini berib, keyin ular so'rashib-surishib bo'lguncha ancha ildamlab yinlaydi, keyin ular so'rashib-surishib bo'lguncha ancha ildamlab ketgan baxshining izidan eshagini yo'rtdirib ketadi. Ikkinchining yonma-yon ketayotganiga qarab turib, Panji muallim, baribir, keyin muallimning ketishiga o'zining ham ko'zi yetmay, aqalli nabrasi yashab ketishiga o'zining ham ko'zi yetmay, aqalli boylarga o'xshab yursin deb katta umidlar bilan qo'ygan tupa-tuzuk "Boyqul" degan ismning zavol pallasini boshlab berdi – muallim qishloqqa kelib, o'zi yoqtirmaydigan mulla Rahmon aymog'i ustidan kulgan bo'ldi/ "Ikkinchi Don Kixot va Sancho Pansoga o'xshab, shamol tegirmoni bilan urush qilishga ketishga yotgan ekan! Xavotir olmanglar, hurliqo Dulstseniyani izlab to'pishgach, malikayi muhtarana bilan qishloqqa qaytib kelarmish", dedi mayna ohangida. Shu bilan bira to'la ham "Boyqul" degan ismning kafanini bichdi, ham qishloqda o'zi bilan nasi-nasab, ot-tashib yuradigan mulla Rahmon aymog'i ustidan boplab kelgan bo'ldi. Tersotaliklar "Don Kixot"ning kimligini bilishmasdi, shuningdek, "shamol tegirmoni" haqida tasavvurlari ham yo'q edi, shu sababli lamanchilik xayolparast rit-sarining ismini davrov unutib yuborishdi, ammo "Dulstseniya"ni Panji muallim "Niso" ohangida talaffuz qildiki, xotinalarga suyaqi yo'q baxshining yoniga bo'z yigitni olib, qandaydir tul ayolni izlab yurganiga faqat tog'asi emas, butun tersotaliklar shubha qilishmadi. Tog'a ori qo'zidi, Boyqul tug'ilmasdan avvalroq otdan yiqilib, jon tashlab qilgan chavandoz pochchasining qo'lini qilib, baxshining va daydi jiyaning izidan ot qo'yimochi ham bo'ldi, ammo Panji muallim uni to'xtatib qoldi. "Baxshini, baribir, ushlab bo'lmaydi, qishloqdan qishloqqa o'tib yuraveradi, qaysi qishloqqa borishi yo'lga Xudoga ayon, baxshining xurmachasi, Boyqulning xo'rjuni to'la uyiga qaytadi", – dedi-ki, tog'ada baxshining xurmachasi to'la ni kutishdan boshqa chora qolmadi. Panji muallimning gapidan so'ng tersotaliklarga ermak topildi: yoshi ulg'aysa ham ayil ulg'aymagan, boshqa qishloqliklar oldida noqis-u norastaligi bilan nomusga qo'yadigan "Boyqul" ismi "Sancho"ga aylandi-qoldi "Tulniso"ni topishdimi-yo'qmi, xo'rjuni to'ldimi-to'lmadimi, bu

munam, lekin Panji muallim bashorat qilgandek, oradan uch yil o'tgach, poyu-piyoda ketgan Sancho qishloqqa eshak minib qaytib bo'lsa, har qalay, obro' edi. "Yayov kengandi, eshak minib qaytib", – dedi mulla Rahmon aymog'i o'z shaharlarini gap-so'zdan qutqarib uchun.

Abdulla baxshi uch yil xizmatini qildirgandan so'ng aqli ham, ovozi ham norasoligicha qolgan "xalfasi"dan, baribir, baxshi chiqmashligiga ko'zi yetgan, chamasi, bitta eshak bilan siniq do'nbirani tutqazib, kovushini Tersotaga tomon to'g'irlab qo'ygandi. Uch yil yo'qolib ketga ham na bo'yda, na aqlda, na kelatgan, na gap-so'zida o'zgarish bo'lmagandi: Rajab cho'pon o'z qo'liga ko'rib, qarindoshlik qoni qo'zidi – o'zib-to'zib, jussasi-yu kuyi yurgan juldur kiyim-kechagi yetim bolaga o'xshab qolgan baxshiga rahmi kelib ketdi va unga uchinchi ismini topib berdi – u bol qoyadan uchib tushib, til-tortmay o'lguncha, ya'ni umrining barchasini "Bolatpaqir" deb chaqirib yurdi. Ammo tersotaliklar haqritosh odamlar edi, ular uning juldur kiyimiga ham, bolatpaqir baxshining xurjunini ko'tarib yuraverib, bir qarch bo'lib qo'lganiga ham achinib o'tirishmadi, aytishidayoq mazax uftirib borgan "Sancho" laqabini unga qahramonlik nishoniday taqib qo'yibdi.

Bo'lg'ini aytganda, eshakni hisobga olmasa, sinig do'mbilar bilan uch yeyilib ketgan xalacho'p'dan boshqa hech narsasiz qolgan Boyqulga bu laqab juda quyib-qo'yganday mos tushgan. Bolatpaqir cho'pon unga achingan bo'lsa-da, ammo "Sancho" minib borgan eshakka uning ham havasi keldi: ortda qolsa, adashib boshidan xavotir olgan baxshi oti bilan baravar yursin deb unga to'g'ini eng yo'rg'a hangisini tortiq qilgandi. Tersotaliklar g'ayritabir bo'lib, Sancho'ning hozirgi eshagi baxshiga "yalovbardorlik" qo'ygangan paytlarida belboyillik cho'pon bergan o'sha eshakning nabirasi, chevarasimi, har qalay, o'sha yo'rg'a hangidan topilgan deyishardi.

To'g'ayda bolalar aynan Sancho'ning eshagi bilan poyga qilib borgan. Aqlartepadan daryoga qarab yo'rtdirishganda hamisha baxshining eshagi birinchi bo'lib yetib kelar, Sancho esa bundan oldin yosh boladai quvonar, eshagining buridan o'pib qo'yar, keyin hamisha xo'rjunda olib yuradigan arpadan bir hovuch olib, eshakda turguncha eshagiga yedirar, eshakni o'zining bo'yinsasi-

day ko'rar, u bilan gaplashar, ba'zan arazlashib ham qolishardi toki uylanguncha eshak uning hamdani, sirdoshi va suyanchisi edi - eshakka minganda u Boychiborga yoki G'irotda minganday bo'lar, shu sababi o'zi yemasa ham eshagini hech qachon och qoldirmasdi.

Sancho baxshining uch yillik xizmatidan so'ng ham, baribir, ulg'aymadi: yillar faqat uning rangi o'zgarib borayotgan mo'yilarga, tobora o'zlarining mavjudligini bildirib borayotgan ajinlariga, bu dunyoni va o'zining sohibiga istehzo bilan munosabatda va muomalada bo'ladigan, odamlarni ko'rishdan bezib, tobora kichrayib borayotgan ko'z kosalariga ta'sir qilard, bu a'zolari odamning peshonasiga yozgan azal-abad qonunlarining qozoni da qovurar, lekin ko'ngli, ko'zlari, gap-yu o'zini tutishi bolaligicha qolgandi.

2

Shukur polvon, baribir, aytganini qildi: esi pastligi tufayli itini ravo ko'rmaydigan tersotaliklarga ko'z-ko'z qilib ijyanti ni uylantirib qo'ydi. Panji muallimning ta'bi bilan aytganda, Norsafar qizilning qizi "sadoqati chiqib qolgandi": garchi to'yni qoldirib, qochib ketgan bo'lsa-da, "qiz qochqo kuyovni sabr bilan o'z uyida shahzodasini kutgan malika kabi kutgandi". Muallimning bu ta'rif-tavsiflariga tersotaliklar, baribir, ichqoralik bilan fikr bildirishdi: "Norsafar muallimga qarindosh bo'ladi, shuning uchun shunday deyapti, qizi shusiz ham erkakshodaligi tufayli uyda o'tirib qolgandi, Sanchodan boshqa er chiqmagani uchun rozni bo'lgan", - deyishdi. Nima bo'lganda ham qiz Sanchoning peshonasiga yozilgan ekan: u tersotalik qizlarga o'xshab kuyovdan qusur izlab o'tirmadi, sharta tegdi-qo'ydi. Vaholanki, u kuyovni to'ydan oldin ko'rgandi: Sancho "qaliliq ko'rish"ga borganda yann gasining uyida pechkaga o'tin tashlab o'tirgan norastani ko'rgan qiz Sancho "Qochqo akangiz kelishga uyaldimmi? Shuncha kutganimiz yetmaganday endi tol xivichni ot qilib minib yuradigan ukasini jo'natdimmi?", - deb ta'na qilgan ekan. Sancho esa o'zidan ikki baravar daroz, ovozi xuddi polvon otasinikeyday yo'g'on qizni ko'rdi-yu, tili kalimaga kelmay qoldi. Keyinchalik o'zi yosh bo'la deb o'ylagan yigit kuyovi ekanini bilgach, otasi bilan oralarida nima gap-so'z o'tgani tersotaliklarga qorong'i, ammo kelbati ko-

rinidan ikkita keladigan qiz, baribir, Tersotaga kelin bo'lib keldi va o'zi bilan birga onasi o'lgandan buyon huvillab yotgan Sancho-ni uyiga tayz ham olib kirdi. Kelin eriga favqulodda mehribon bo'lib, uni ikki yilgacha boshqa kuyovlarning havasini, kelinlar-niing hasadini keltirib, xuddi sunnat qilingan boladay yasantirib, boshiga qati buzilmagan do'ppi, egniga oppoq ko'yilak, baxmal shapka kiydirib olib yurdi. Kelin bolalar bilan o'ynab kir qilgan bo'yilak va chopponi ertalabgacha yuvib, dazmol bosib qo'yardi. Kelining oldida Sancho o'smir boladay ko'rinar, lekin kelin uy-da boshqarilga chiqdimi, hamisha erining izidan yurar, undan bir so'z ham o'ldinga o'tmas, garchi ko'rinishi bola bo'lsa-da, erlik borasiz tazatini saqlar, biron og'iz ortiqcha gap qilmas, talashib-mechashmas, o'llarga daxldor biron masala paydo bo'lsa, hammaga "Aha, uy egasidan so'ranglar!", - deb obro'sini joyiga qo'yar, San-choning qatorl qanday bo'lmasin, baribir, unga bo'ysunar, ter-sotalik qiybanchi xotinlarning g'ashini battar olovlantirib, daroz kelin bolamijoz eri bilan ahil-inoq yashashardi. Tersotaliklar ham Sanchoing bunday erga o'xshab, xotinini so'lkani, urishganini ko'rgan emas, qanchalar ajablanarli bo'lmasin, xotini ham unga erin, kerakli paytlarda ona edi: u erini xuddi bolasiday ehtiyot qilar, bolasiday ko'ngliga qarar, bolasiday xarxashasini ko'tarar, bolasiday mehribonlik qilardi. Aslida, Sancho ham kelinga far-sanday bo'lib qolgandi: daryoning narigi betidagi otasi, inilari mehmoniga chaqirishganda, Olmadagi ko'priikka borib o'tirmay, daryodag Tersota to'g'risidan daryoni kechib o'tishayotganini ter-sotaliklar ko'p ko'rgan: kelin lippasini tirib olib, daryodan oldin bolalarini, keyin Sanchoni yelkasiga ko'tarib olib o'tkazib qo'yar-di. Harbiy yig'ishtirib olish paytlari kelin Sanchoga qaraganda ikki baravar og'ir to'g'orani boshida ko'tarib kelayotgan bo'lardi. "San-cho" nomi xotiniga ham ma'qul keldi, zotan udum erining ismini eriniga tan bermas, "Sancho" esa erining haqiqiy ismi emasdi. Sancho esa o'sha-o'sha edi: o'zini nima deb chaqirishning farqi yo'q, u uylangandan so'ng og'zi qulog'ida yurar, uyi bolalar bilan hamisha biq to'la edi: ular oshiq, to'piq, oqsuyak o'ynashar, kelin esa bir echerda erining boladay qilqlaridan zavqlanib, ba'zida eri-ga bolalarining yashiringan joyini ko'zi bilan imo qilib, zimdan o'zi ham o'yiniga qo'shilib o'tirardi. Bolalar kech tushgach ham ket-gan kelmasdi, kelin ularni aldab-suldb uylariga jo'natar, ammo

tong oqarishi bilan uyi oldi yana echki yoki poda haydab, Sancho ni chorlayotgan bolalarga to'lib ketardi. Kelin erining belbog'iga yemaklarni tugib, bolalarga qo'shib, molning izidan to'qayga jo'natardi. Kuyovlik chillasi chiqmagan paytlarda ham Sancho ni kelindan ko'ra bolalarning yonida ko'proq ko'rishardi. Erilar xotinalariga Sanchoing xotini ni ibrat qilishganda tersotalik ayollar "Siz ham Sancho day bola bo'sangiz, men ham uning xotiniday bo'laman" — deb uzib olishardi.

qo'shilib, charchashni ham, folisimni ham unhasht
Eriga xuddi farzandiday mehribon bo'lgani va ko'p kuyin-
gani tutaylimi yoki boshqa sababmi, kelin Sancho dan tez qariti-
yillar o'tib, kelinning yuzida vaqtning beshafqat muhrlari pay-
do bo'lganda Sancho haqiqatan ham uning to'ng'ich farzandiga
o'xshab qolgandi. Uzun qish kechalari ularning uyi bolalar bilan
liq to'lar, kelin ham urchuq yigirganча, Sancho ning cho'pchak-
larini, naqlarini, termalarini, turli dostonlardan parchalarni bo-
lalarga qo'shilib eshitib o'tirar. qahramonlarning taqdiridan to'-
sirlanib, yig'lab ham olardi. Kelinning gavdasi beso'naqay bo'la-
da, ko'ngli yumshoq edi: erining cho'pchaklarini, Ultontoz ibn
bermay xo'rlaganda Yodgorning "ota" deb yig'lashlarini eshitib

- Shunday qilib, - deb gap dosimani xatiriga o'xshab bayon qilarkan dan eshitib eslab qolganiini baxshiga o'xshab bayon qilarkan
- Alpomish badar ketdi. Qaldirg'och cho'ri, Boybo'rixon so'qir Barchinoy talosh bo'ladi. Bir umr Boybo'rining xizmatini qilgan lar Yodgorini bir ilikka arzitishmadi. Yodgorning ko'ngli buzildi Yodgor xo'rlandi, Yodgor "Orajon, qaydasiz?!", - deb yig'ladi. Al pomish zindonda bu yig'ini eshitib, sekanib uyg'ondi. Qanday uning ahvoliiga butun osmon yig'layotgan ekan. Yetti kun yomg'ir yog'di, zindon suvga g'araq bo'ladi. Yetti kun Yodgor yig'ladi.

Sanchoning xotini yig'itilma yne i baxt - o'z

112

[illegible]

bolalarning qadami uzilmas, er-xotin topgani ular bilan o'rtada edi. Er-xotin yozda tayyorlagan o'rik, olma qoqilari qishda doston eshitishga kelgan bolalarning og'iz ernagiga aylanardi, kelin tayyorlagan sho'rtak qurtlarning dovruqi esa qo'shni qishloq kampirlarining ham havasini keltirardi. Nima bo'lgan taqdirda ham Norsafar qizilning erkakshoda qizi Sancho bilan baxti-taxti umr kechirdi-ki, to'g'risi, tersotaliklar buni kutmagan edi, aynan shuning uchun ham ular kishi bilmas tarzda bu bola bo'lib hola, katta bo'lib katta bo'lmagan Xudo aqldan qisgan bandasiga zimdan hasad ham qilishardi.

Bu paytda tersotaliklar "Boyqul" ismini deyarli unitib yuborishgan, endi bu ismini xuddi o'lib ketganiga ko'p zamonlar bo'lgan qishloqdoshlarining ismiday zo'rg'a eslashar, endi hech narsa "Sancho" ismini bu qishloqdan surib chiqarishga qodir emas edi.

3

Kechki payt va dalaga mol haydab bo'lmaydigan seyyovlar kunlari bobosi ola-tasir zamonlarda Jodugar boydan nazr evaziga olgan eski qo'rg'omni eslatuvchi, qariyb oltinsh-yetmish yildan beri devorlariga suvoq tegmagan Sanchoning uyi tersotalik bolalar bilan liq to'lardi: o'sha olis zamonlarda otlig mehnomlarga mo'ljallab qurilgan hayhotday qo'nalg'axonaning o'rtasida mo'ribor edi. Qadim zamonlarda qish paytlari o'rtadagi o'choqqa olov yoqib, chavandozlar yotib turishgan, haligacha ot abzallarining va chavandozlarning ter hidi o'tirib qolgan bu mehmonxona Sanchodan "Alpomish" u naqlar eshitishga kelgan bolalar bilan gavjum bo'lardi: ular xuddi qadim chavandozlar kabi o'choqqa qurgan zarang bilan Sanchoning xotini yoz bo'yi hafsala bilan qiy aralashirib guvalagan tezakni tashlab qo'yib, shunday h gizing o'ziga yonboshlab olishar, Sanchoning goh do'mbira, goh sibizg'a aralashgan muqomlarini eshitib, xush-xursand o'tirishardi, aslida, ham qahraton qishni Sanchoning "Alpomish" i latiti eritib yuborar, bolalar bu doston ta'sirida na ayoزدan, na qo'ko'chklariidan hayiqishar, aksincha, tashqari tulfasa, muzga aylnadigan bir pallada ular tasavvurlari otiga mingancha Alpomish va Go'ro'g'li bilan birga sehrli va sirli jazirama diyorlarni ko'rib yurishar, shu yo'l bilan qish ayozlarini tanalariga yaqin yo'laltirib masdi.

Go'ro'g'li go'rdada tug'ildi, uning tug'ilganini bilib, Ahmad sar-don musar teshliklarini suvab tashladi, tashqariga chiqmasin dedi. Go'ro'g'li onasini emb, mozor ichida o'ynab yurdi. Yeti yoshga yetganda sudda devday yigit bo'ldi, qaddini bir ko'tarib, mozor tepasini yelkasidan irtig'ib tashladi. Uni ko'rganlar dev tirlidi, deb o'yladi. Shunday qilib, Go'ro'g'li yer yuziga chiqdi, - derdi u. Uning ko'zlariga qarab turib, o'zi aytayotgan cho'pchaklarga eri ichonib o'tirganini sezish qiyin emasdi. Shuning uchun ham bolalar ham uni jon qulog'i bilan eshitir, xasis Abdulla baxshi baxsh narsaga yaramay qolgach, hadya qilgan eski do'mbirani olib, mozi va faxr bilan sozlar, dostonni hamisha baxshilar udumini g'ayb usuzuliga bag'ishlov bilan boshlardi: aslida, u bu bilan ustozlari boshlagan ushalmagan orzusini bayon qilgan bo'lardi.

Ha, hovurim-a, - derdi u Abdulla baxshiga monand ko'zlatilgan yungan holda. - Musht urganda qoya ko'chgan Alpomishim, eng ko'p yig'lay ko'zdan qolgan Boybo'rim, bir ilkni ko'p ko'rishgan Yodgorim-a. Go'rdada tug'ilib, mayit emgan Go'ro'g'lim-a...

Uning o'zi qarisa ham keksarmagan ovozi uyga sir va ma-habab bag'itlab turgan yuz yillik ustunlardan tortib, bir asrdan keyin bu sonadonda sodir bo'lgan vogealarga guvoh bo'lgan bolalarni ravlarda, norasta ovozdand bir tebranib qo'yadigan o'zlash g'ohorlari yotgan tokchalarda o'ziga xos aks-sado berar, bolalar nazrida xuddi Tersotaning o'zi kabi keksa va eski uy ham son boqqa qo'shilib, o'tmishdan, ularga sir bo'lgan azal-abaddan bolalarimdir so'zlab berayotgandek tuyulardi.

Astori olganda, bolalarning xayolidagina shunday tuyulmas-da yuz yillar Sancho tug'ilgandan beri xijolat va nomuslariga shahid bo'lib, yilma-yil yangilanib, bo'yanib, yasharib, zamonga moslashib borayotgan boshqa uylar oldida bolalar orasida tur-gan muhtallab qolgan choledek bo'lib qolgan bu uyning o'zi ham bu paytlar butun o'ranning faxri va g'ururi bo'lgan mulla Rahmon va shu chavandozlarni bilmay o'sgan avlod uchun qadim bir sir va eshi etakning o'zi edi, va tabiiyki, Sanchoning o'zi o'sha qadim erakning davomi edi: Sancho otasi va bobolari bilan bolalarcha baxshardi, shu sababi do'mbira olganda hamisha "mulla bo-bonimning rufi qo'llasin!" deb boshlar, shu jumlati aytganda, rost-dan ham uning tanasiga nimadir kirganday ovozi chiyilloq bo'lsa-da, ravon va g'amgin tus olardi.

Ehtimol, shuning uchun bo'lsa kerak, katta o'g'li otasini olib ketishga qanchalik urinmasin, Sancho ota uyini tashlab ketmadi, puturdan ketgan hayotday uy va Tersota bolalari bilan qoldi. U tong saharda to'qayga borar, toki bolalar maktabdan kelguncha ulkanligi va kattaligidan qishloqdoshlari "Qora qo'rg'on" deb atashadigan siypantosh ustiga chiqib olib, to'qay va tog'larning qadim ohangini chalayotganday do'mbrasini ting'irib, o'zicha baxshimonand xirgoyi qilib o'tirar, uning ana shu xirgoyi hamon qarimagan, hali ham Abdulla baxshining etagini tutib yurgan davrlardagidek navqiron bir shijoat to'la edi:

*Qalmoq deya safar ketgan Alpomish,
Safar emas, badar ketgan Alpomish.*

*Yodgorini yetim qilib, xor qilib,
O'ldi deya xabar ketgan Alpomish...*

Yodgor haqida xirgoyi qilarkan, hamisha o'zining yetim bo'lganligi ko'z oldiga kelar, yonidan oqib o'tayotgan daryo kabi ko'z yoshlari uning yuzidan quyilib kelar, yig'lagani sayin yana yig'lagisi kelar, xirgoyisi bo'ri bolasining uvlashiga o'xshab musall bo'lib qolardi. Bu paytda u doston voqealari ichiga butkul kirib ketgan bo'lardi: kim biladi, arzimas zakotni deb yuz ko'rmas bo'lib ketayotgan aka-uka orasini bolacha tasavvurlari bilan yarashtirmoqchi bo'larmidi yoki xuddi o'zini eshitib turgan bolalar orasida Boysunning qirlarida o'ynab yurgan Hakimbek va Barchinoy, go'rda tug'ilgan, go'rda esini tanigan Go'ro'g'li bilan xuddi sa-yol qirlarida o'ynab yurarmidi yoki "yetim" deb ko'ngli yarlantirilgan Yodgorning sitamlarida o'zining otasiz o'tgan taqdirini ko'rarmidi, bu yog'i o'ziga va Yaratganga ayon, uning xayoli doston aytayotgan palla bu to'qayda, yildan-yilga yiriklashib, yiriklashgani sayin odamlari maydalashib borayotgan Tersotada – hayot o'yinida bir-birini aldashga, yamlashga tayyorlanayotgan qishloqdoshlari orasida, bu to'qlarda, bu vaqt o'lchamida bo'lmasdi. Buni bolalar ham his qilishar, shuning uchun bironasi churq etmay, butun vujudi bilan Sancho-Boyqul chiqib chiqib, tersotalik bolalarga Alpomish va Go'ro'g'lini maktab muallimlaridan ko'ra ko'proq tanitgan ham Sancho-Boyqul chiqib chiqib bolalar Alpomish va Go'ro'g'li ta'sirida katta bo'lishdi, so'ngi o'zlarida

Sancho ham Alpomish va Go'ro'g'lini izlab ketishdi. Payti ketishda, o'tar bu dunyoda Alpomish va Go'ro'g'li yo'qligini anglab qolib, bolalar dunyoda uylar Sancho yoqitirmaydigan, o'zini olib qochib qolib ketgan kattalar dunyosiga borib qo'shilishdi. Fagat oz sonli bolalar ko'rgan bolalar Sancho cho'pchaklaridan qutulib ketmagan, ular hali hamuz umr so'qmoqlarida Alpomish va Go'ro'g'lini izlab qolib, Sancho esa Alpomishu Go'ro'g'li hayotda borligiga ishonqulagagina ertaklarini ravo ko'rardi: Abdulla baxshini eslayib, yod olganlarga o'zidan qo'shib-chatib, to'qir ekan, aslida, o'zining ko'ngli dunyosini, orzu-armonlarini bayon qilardi. Uning cho'pchaklarida hamisha ezgulik, adolat, to'g'rilik, halollik, mardlik, qalbiya qozonardi, uning qahramonlari hamisha o'zlariga, yod olganlarga, zulum ko'rganlarga madadga yetib kelar, ularni adolatli va ko'ravonlik changalidan qutqarardi. Uning ertaklarida bironsa yomon jazolanmasdan qolmasdi – aynan shuning uchun ham bolalar uning cho'pchaklarini yaxshi ko'rishar, uning atrofidagi g'aribchalik bo'lishar, aslida, Sancho ham topgan-tutgani sa'ibonlari shu bolalar edi. U kattalardan ko'rmani shu bo'lib, bolalar o'layotganday edi.

U go'yo kattalar orasida o'ziga o'rin yo'qligini anglab, kattalar orasida kelgi va masxaraga sabab bo'lgan orzu-o'ylari, xatiralar, kechinma-tuyg'ulari hamda kattalarning aqlu idrokleri bilan hech qachon bo'ylasha olmagan tasavvuri bo'lib, dunyosiga olib kelib yashirgandek, o'zini qabul qilolmagan, orzu o'rin bermagan, o'zini mazax qilgan kattalar dunyosidan qochib, bir umr bola bo'lib yashashga ahd qilgandek, kattalar dunyosidan bolalar o'chakshayotgandek yoshi o'tgan va tanasi yillarining qaynash tepkilarida kichrayib borgan sari u o'zini bolalar orasiga ko'proq olib qochardi: havoning ro'yishi qanday bo'lmasin – qish-qish, yozning jazirasi yoki bahorning serjala faslimi, agar qaynash kattalarning avzoyi-yu tushunchalari, qarashlari-yu, hammasini o'zlariga moslashtirmoqchi bo'lgan qistovlaridan bolalar oldilariga solib haydab chiqadigan echki-ulov, siyohi bo'zning kavshiga tushadigan nimadir topilishiga imkon bo'lsa, Sancho cholini ham hamisha shu yerda – bolalar orasida, bolalar bilan biriday, o'zi ham xuddi boladay ular bilan goh shahar o'ynagan, goh to'p tepgan, gohida yoshiga yarashtirmagan, gohida ona suti og'zidan ketmagan jipirig'lar bilan kim o'ziga

chopqilashib yurgan yoki tabiat hukmi bilan kurasha-kurasha ayoz chekinganini, qishning ado bo'lganini qishloqqa, ham odamzotga isbotlab berishmoqchiday, qor ostidan boychechak izlayotgan, ko'klamda esa qirni to'ldirib, xuddi orzu-umidlarni uchirma qilayotgandek varrak uchirayotgan bolalar orasida uchratish mumkin edi.

4

Abdulla baxshidan ajrashgandan buyon oradan qirq yillik oshiq vaqt o'tgan bo'lsa-da, Sancho do'mbrani va eshakeni ko'p qorachig'iday asrab keldirdi. Bu orada uning xotini o'lib ketdi: hali ham aqli bola bo'lib qolgan, hali ham kattalar orasiga qo'shilib magan erining taqdiridan bolasi yetim qolayotgan onadov xavotir olib jon berdi. Sancho ham xotini qabri ustida xuddi onasi o'lgan boladay ho'ng-ho'ng yig'laganini tersotaliklar ko'p zamonlar eslab yurishdi: yig'layverib holdan toygach, katta o'g'li qurib-qovjirab qolgan bir o'ram bedani ortmoqlagandek yelkani da ko'tarib olib qaytgandi.

Xotining kutilmaganda o'limi hammasidan ham ikki yashab kenjasiga qattiq ta'sir qildi: u hali ham onasini emardi. Ustaga-ustak onasi yotib qolgani uchun parvarishsiz qolib ketib, ko'kyo'tal orttirib olgandi. Uning ona ko'kragi xumorini boshlab uchun qavmi-qarindoshlarning ona suti og'ziga keldi: onani ni emib o'rgangan bolani sudan ajratib olishga shu paytacha eng sutparast go'daklarda ham ish bergan hech bir tajriba, hech bir amaliyot, qariya-yu keksalarning ming yillik maslahatlari ham kor qilmadi – chaqalog'ini olti oyligidayoq ajratib tashlab, bir hovli jujuqlarni katta qilgan mana-nan degan onalarning u ko'pni ko'rgan, ko'pni bilgan kampirialarning bilgan-kechirganlari yaroqsiz bo'lib qoldi. Yarim kechami, tongmi yoki qoq tush, kenja o'g'li ona ko'kragi xumor qilib, bir yig'lasa, butun Tersotada oyoqqa turardi: xuddi shun taqdirning aks-sadosiday eshitiladigan go'dak yig'isi sal bo'lmasa narigi qirdagi Chit qishlog'iga gachayetib borar, atrofini o'rab turgan tog' u toshlardan qishloqqa noxush aks-sado bo'lib qaytardi. Ham yig'lab, ham yo'tali tutib, ko'karib qolayotgan bolaga qarab turib, uning yashab ketishiga hech kim ishonmas, shu sababli hamma qaddi birdan chetlab qolgan Sancho emas, "go'dakka jabr bo'ldi", deb achinishardi.

teshlab tersotalilik tog'alar bolani olib ketmoqchi bo'ldi, ammo uning kasalmandligini, ustiga-ustak tez-tez shaytonlab turishini bilibqolib, fikrlaridan qaytishdi: azroil shundoq boshida o'tirgan bolani olib ketib, keyin tersotaliklardan bir umr nadomatga qashni tashlamadi. Dastavval maslahat beruvchilar ham, mehribonlar ham ko'p bo'lgan esa-da, oxir-oqibat bor og'irlik hali o'zi bosh bo'lgan, hammaning nazarida, norasta va noqis Sanchoining kasaliga tushdi: bu yillarda nafaqat Tersotaning, balki o'radagi barcha qishloqlardagi do'stu dushmanining bor e'tibori, diqqati uning oshiqiga qaratildi. Hamma ich-ichida bu aqli qusur otaning bolani nohud qilishiga va shunday xabar butun o'rani yana bir qatqashiga zararcha shubha qilishmas, ayni paytda bolaning ayroqib ko'rib, aralashgisi, shusiz ham joni qilda osilib turgan go'dakka foydasiz mehribonchiliklari bilan azob bergisi kelmas, aslida bahmonni va uning bir paytlar dovrug'i bilan Amir Olimning ham tiliga tushgan ajdod-avlodini tanigan borki, ayanchlik ishonisiz va muqarrar taqdir izmini kutishardi. Biroq Sancho hammani hayratga solib, kattalar uchun hamisha qusur bo'lib kelgan bolacha aqli bilan ilojisiz tuyulgan muammoga osongina chora topdi – o'g'lini qisqa muddatda "yetimlikka" ham, boshqa ko'krak ha ham ko'niktra oldi – ona ko'kragi xumor qilganda bolachiga echki emishni o'rgatdi. Ko'nikishi, o'rganishi va sho'xli muammasidan qo'rqmasligi uchun o'zi emib ko'rsatdi. Avvaliga "jundar" va "suzong'ich ona"dan cho'chib turadigan bola bir haftalar-dan so'ng emgisi kelganda o'zi biron echkining oyoqlari orasiga tash olib, emib chiqadigan bo'ldi: yelini to'lib turgan echkini qashqab emayotganda bolaning ko'zlarida hayot shavqi paydo bo'lar, u bunday paytda kasalmand bolaga emas, ko'proq o'lasini eslay olib, g'ajayotgan bo'rivachchaga o'xshab ketardi. Sancho bolani yelkasiga mindirib to'qayda olib yurar, qorni ochganda biron echkini ushlab turib, emizar, keyin bolasi bilan o'zi toshlar orasida har xil o'yinlar o'ynardi: aslida ham u go'dakka go'dak, esa yasharga o'n yashar bo'la olar, muhimi, ularning xohishlari, ayroqib, kechimmasi-yu ko'ngil dunyosi o'zining ham dunyosi edi. U bolalarini o'yin o'ynab katta qildi. Kenja o'g'li erta-yu kech kasalining yelkasidan tushmas, qorni ochqasa, yugurib borib, biron echkini tappa bosgancha emib kelaverar, keyin otasi biron bolaga yo' chullak, bekinmachoq yo oshiq o'ynab, ona dardini

esdan chiqarardi. Echki suti shifo bo'ldimi yoki tersotaliklar va tog'alari uning peshonasiga bitilgan yozdigi'ni noto'g'ri o'qib-
gannidi, nima bo'lganda ham, Sanchoning baxtiga Kenja tezda et
qo'yib, bo'y cho'zib qoldi. Uni obdan tekshirgan Hamid feldsher
bilan kelgan tuman markazi doktorlari ko'kyo'tal alomati yo'qol-
ganidan hayratga tushishdi va keyinchalik bu haqda butun o'rta
gapirib yurishdi. Bu paytda yoshi o'tib, o'zi bilan o'zi gaplashadi
gan odat chiqargan Panji muallim "Sanch o qishlog'imiz farisha
si" deb lutf qildi. Ammo tog'alari Sanchoda Panji muallim ko'rgan
farishtalarni ko'ra olishmadi: bolaning tuzalganini bilishgach,
yolg'iz opalaridan yodgorlik deb, so'qqabosh va aqli qusur ota-
ning ularni tarbiya qilishiga shubha qilib, jiyanlarini olib ketishdi.
Shundan keyin Sancho to'qayda ko'rinnay qoldi. U bilan birga
qishloqdan ham fayz ketdi: bolalarning boshini qovushtiradigan,
o'yinlarini qiziqladigan yoki ularga yangi-yangi o'yinlar o'ynab
topadigan bir devona endi yo'q edi. To'qay zerikarli go'shaga
aylangan, qishloq ko'chalari huvillab qolgandi. Sancho bilan bu-
tun qishloqning bolaligi ham qaygadir ketib qolganday edi. Huri-
tersotaliklar darrov sezishdi. Ular Sanchoni to'qayga qaytarishga
ko'p urindi, biroq foydasi bo'lmadi. Sancho har kuni echklarni
haydab, Tersotadan chiqib ketar, shu ketgancha Terakli yonida
gi qirni qo'nalg'a qilardi. Uning o'yinini sog'inib turgan bolalar
qirda echklilar ko'rinish bilan tog'alarining uyidan qochib chiq-
shardi. Ota-bolalar, aslida, yoshi har xil bo'lgan, lekin qalban ten-
gu-to'shdoshlar qosh qorayguncha qirda o'ynashar, so'ng Sancho
echklarni haydab, Tersotaga qaytar, bolalar esa tog'alarinikiga
yo'l olishardi. Tersotaliklar borib ko'ndirdimi yoki bolalarning
otalariga bo'lgan mehri iydirdimi, tog'alar uch oylardan so'ng ikki
jiyanini ham Tersotaga qaytarib yuborishdi. Ular et bilan suyakli
ajratib bo'lmashigiga nihoyat amin bo'lishgan edi. Sancho erta
sigayog bolalari bilan to'qayda paydo bo'ldi. To'qay yana gavyun
bo'lib, bolalar qiyqirig'iga to'ldi.

Sancho qariyb oltmish yildan oshiq davr mobaynida tersota-
lik bolalarning tengdoshi bo'lib qoldi: atrofida bolalar bor ekan-
unga na kelsalik, na kasallik, na og'riqlar, na madorisizlik plani
edi: u bolalar bilan o'ynab, dunyoga bola kabi qarab, bolalar
orasida o'zini boladay tutib, gandaydir kuchga to'layotganlay
yasharayotganday, g'ayrat-shijoati ichiga sig'masdi – u qishloq

bolalarning bolaligini to'qayzorda va otasidan qolgan chavan-
dashar qo'nalg'asida kutib olar, payti kelib, ularni shu yerda kat-
talar dunyosi tomon kuzatib qo'yar, o'zi esa hamisha bolaligicha
qolaverardi. U bilan to'qayzorda birinchi marta chillak o'ynagan
bolalar yoshini yashab, oshini oshab bo'lgan, to'kilib tushayotgan
bosqinlari bir illoj qilib, yig'ib olib, ertangi kunga umidsiz boqqan-
cha qishlarni jimgina kutishayotganda Sancho chol na ajal haqida
o'ylar, na tanasidagi og'rig'u dardlardan nolir, aksincha, hali-ha-
ssa bolacha orzular bilan yashar, endi o'zlari bilan o'ynashga
imkana boshlaganlarni kattalar dunyosiga kuzatib qo'yar, keyin
shu yerda yana boshqa bir avlodning bolaligini qabul qilib olardi.
Harbiy oltmish yil to'qayzor tersotalik jujuqlarni bolalik dunyosi-
da kutib olib, so'ng kattalar tomon uchirma qiladigan maydonga
qaytargandi: u hammani kutib olar, kuzatib qo'yar, o'zi esa bola-
lik dunyosida yashashda davom etardi: yonida bolalar bor ekan,
unga qarilik ta'sir qilmasdi, u yosh jihatdan tengdoshlarining
kesadini keltirib, keksalik ustidan hamisha g'olib kelib, qishloq
bolalarini bolalar bilan changitib, yayrab-yashnab, o'ynab-
ketib yurardi.

5

U ushbu ko'rogon cho'qqilariga qarab, go'yo shu bilan, u yerda
monofonidir ko'rib qolgandek ko'rsatardi o'zini. Bolalar pesho-
naga qo'lini qo'yib, u qarayotgan tomonlarga qarardi. Paytdan
keladigan Sancho o'ng tomonida turgan bolaning pochasisiga
qaytarib yozgashaverib, yidqlaverib, loyga belangan ishtoni-
ni to'pog'igacha tortib tushirardi. Bolalar qiyqirib yuborishardi.
Birga yo'ldi birday ko'rinish qolgan bola jon-jahdi bilan ishtoni
betarab, shoshqandani ishtonbog'ini uzib yuborar, ishtoni be-
sarta ko'tarib, qo'llari bilan mahkam ushlab olar, o'zining kul-
ga boladidan boshqalarga qo'shilib o'zi ham kulardi. Bir marta
uz bo'lganni Sancho ortiq izza qilmasdi: ishtonbog'ini bog'lab
qo'ya inhton berish uchun bolalarning e'tiborini boshqa yoqqa
qaratardi sal narida turgan sarig' sochi bolaga jilmaygan ko'yi
qosh qolardi, keyin oldiga borib, uning boshini silar, unga tikil-
gan ha" deb ko'z qisardi. Bola husniyor tortar, hamishagiday
ad' qashadagi "tengdoshining" bir narsani boshlashini ko'ngli

safarga otlandi: xuddi bir paytlar otasi hammasiga qo'l silkib, baxshi izidan ketgani kabi hammasiga, qatayib qolgan Sancho ning qarovsiz qolishiga ham, so'qabosh otasini tashlab ketgani uchun qishloqda paydo bo'ladigan gap-so'zlar-u, g'iybatlarga ham "hayo huyt" deb etak silkidi-da, shahar ketdi – shu bilan badar ketdi. O'sha yerda uylandi. To'yga negadir faqat akasi bilan tog'alari borib keldi: kenjatoy otasining to'yda ham bolalar bilan o'ynab qolib, misqolab yig'gan obro'siga putur yetishidan qo'rqdimi yoki Sancho ning o'zi ro'yxushlik bermadimi, nima bo'lganda ham, akasini otasini to'yga olib bormaslikka ko'ndirdi. Keyinchalik ham u shaharlik bolalariga o'ziga echki emizishni o'rgatgan otasini biron marta ko'rsatmadi – Sancho ni shaharga chaqirmadi, o'zi esa qishloqqa kelmadi – faqat onda-sonda shahar borgan tertotaliklardan otasiga u-bu berib yuborar, shu bilan o'zining bolalik burchini bajargan bo'lardi. To'ng'ich o'g'il ichkuyov bo'lsa ham bir oyog'i Tersotada edi. Kaltalik kelin ham mehribon, bundan tashqari gapga chechan edi: u kelganida o'ziga yovqarash qilib kutib olgan tertotaliklarning ko'ngliga shunday yo'l topdiki, ular shunday kelinlari o'zlarining qishlog'ida emas, Kaltada yashayotganidan afsuslandilar. Kelin har ikki-uch oyda kelib, qaynonasi o'limidan so'ng yanada tezroq puturdan ketayotgan uyni tartibga solar, Sancho ning, o'ziga qo'ysa, umrbod almashirmaydigan ichki kiyimlarigacha yechib olib, yuvib, uyni sarajonlab ketardi. Kelin agar kiyimining hammasini yuvmasa, qaynotasi baribir almashirmasligini bilib, bor kiyimni ham bira to'la yuvar, bu paytda toki ichki kiyimlari quriguncha Sancho xuddi yosh boladay choysabgami, chopongami o'raltib, nabiralari bilan oshiq o'ynab o'tirar, bolalaridan ko'ra nabiralari bilan tez til topishar, ularga ertak aytib berar, albatta, o'yin-boshi ham o'zi bo'lgan holda turi o'yinlar o'rgatar, to'qayga olib chiqar, siypantoshga olib borib, kim o'zarga sirpanishardi. Kaltalar dunyosidan mustahkam joy olgan o'g'li otasining hali ham bola bo'lib yashayotganidan nomusi kelisa ham hech narsani o'zgartirib bo'lmasiligini anglar, bola-chagasini olib, otasiga bir so'z demay jo'nab qolar, Sancho esa yana o'z dunyosida qolar, uni hamisha o'zi bilan birga qarimagan ovozi, qarimagan kulgulari, qarimagan ko'ngil dunyosi bilan birga bolalar orasidan topish mumkin edi.

7

Kelina o'g'il shahar so'rab ketgandan oradan o'n to'rt yillar o'tgach katta yo'ldan Azlartepaga qarab Tersota tomon qora mashina burildi: Sancho ham, bolalar ham bu paytda to'qayda kundalik yumushlari-yu o'yin bilan band edi. Mashinani birinchi bo'lib, Soli Boymirning nabirasi ko'rди.

Androni qaranglar, – dedi u o'ynayotgan joyida to'xtab qolib, Azlartepaga tirmashib chiqayotgan mashinani ko'rsatib.

To'qayda birdan o'yin to'xtadi: hammaning ko'zi qishloqqa qarab burilgan zulukday qop-qora mashinaga tushdi. Bu mashina emas, mo'ljazaning o'zi edi. Hali bunaqasini tertotaliklar ko'rmasa, va tabiiyki, shahar ko'rgan tertotaliklar ham ko'rgan mashinalarga sira ham o'xshamasdi – oradagi masofa ancha bo'lsa ham qop-qora oynasi, qip-qizil faralari, kabina eshiklariga o'rnatilgan yaltiroq gardishi quyosh nurida ko'zni qamashitirar, yurganda yaltirayotgan g'ildiragi, uzun tushug'i, yurishdagi salobat va tepa to'g'u toshlarni o'ziga rom qilib qo'yganday edi. Bunaqasini faqat kinolarda ko'rishgan, mashina emas, naq tulporning o'zi edi. Sancho aytib beradigan ertaklardagi pari-paykaru chiroqda oyni ko'zidan ko'rgan bolalar ham qishloq oralaganda tertotaliklarni buni eslatgan hurliqolar ham qishloq oralaganda tertotaliklarni buni eslatib hayratga solmagan bo'lardi: Sancho ning cho'pchaklaridagi tushukday Azlartepa orqali qishloqqa kirib kelayotgan, mashinani endi butun Tersota tomosha qilur, mashina o'zining kundalik ish-taligi bilan ovora qishloqda vaqtini bir zum to'xtatib qo'ygani, hammaning xayolida "Bu qanday mashina bo'ldi? Kimnikiga kelgani? Bunday obro'-e'tiborga munosib ko'rilgan vallomat kim ekan?" – degan savol g'ug'on o'ynardi. Mashina esa xuddi bosayotgan, boynayni deb qadam tashlayotgan tannoz kabi o'zini qirurib ketayotgan, to'qay-u o'tloqlarga, atrofini o'rab turgan tog'u-toshlar-ga ko'z ko'z qilib, qishloqqa kirdi va qishloqning g'arbidagilarning alomatini va hasadini qo'zg'ab sharqiga – to'qayga tutash tomonga qarab yo'l oldi. Qishloq qirga o'rnatilib qurilgani uchun har bir to'g'u bir-biriga kaffidek ko'rinish turardi. Yo'lga bolalar bilan qo'shilib ketadilar ham chiqib olishgan, ular hayrat va havas bilan mashinani ko'rib olib, keyin suq bilan kuzatib qolishardi. Mashina esa to'g'ularning umidi va ilinjini, g'ururini yer bilan yakson qilib, yarin qishloqni oralay o'tdi-da, kelib-kelib Sancho ning uyi oldiga to'xtadi: butun qishloq bu adolatsiz inoyatdan birdan jumbushga

keldi. Tersotaliklar bir-birlariga qarashar, ko'zlariga ishonishmas, hech narsaga tushunishmas, bir-birining yuzlarida paydo bo'lgan savolga javob, yuraklaridagi hasadga malham izlashardi.

– Sizning uyingizda to'xtadi, Sancho, – dedi Murod sinchining nabirasi Malik.

U poyga qilish uchun Sanchoning eshagiga endi mingan, mashinaga ko'zi tushgach, to'xtab qolgan, shundan beri og'zidan so'lagi, ko'zidan hayrati oqib, haykalday qotib turardi.

– Ha, sizning uyingiz oldiga to'xtadi. Kim u, Sancho?

Soli Boymirning nabirasi hammaning ko'nglidagi savolni berdi. Ammo bu savolga Sancho javob bermasdi. Shu sababli u yelka qisdi. Sanchoning uyi atrofida odamlar to'plana boshladi. Bolalar hamma narsani unutilib, qishloq tomon yugurib ketishdi. Sancho Malikning orqasiga mingashib olgandi. Eshak yo'rg'a bo'lsa ham, bartbir, bolalarni quvib yetolmadi: ular xuddi bir narsadan quruq qolishadigandek xarsanglar-u, hayotlarni mohlardan asrash uchun terib chiqilgan toshdevorlar ustidan sakrab o'tib, yugurib borishardi. Sancho yetib borganda mashinani yarim qishloq aholisi – yoshu qari o'rab turar, birov uning farasini, birov bejirim lyukini, birov gardishini, birov oynasini, birov hatto mo'yarlarni ham yaqqol ko'rsatib turgan kapotini hayrat bilan tomosha qilishardi. Rosti ham bunday chiroyi va ko'rinishining o'ziyoq aqlni lol qiladigan g'ayritabiiy mashina Tersotalga emas, umuman bu o'raga birinchi kelishi edi. Sanchoni ko'rgan qishloqdoshlari unga kutilmagan hurmat va izzat bilan yo'l ochishdi. Mashina oldida kabinaga suyangancha bir yigit turar, eglilib mashina salonini ko'rayotgan tersotaliklarga nimanidir tushuntirardi. Eshak mashina oldiga borgach, tuyuq tovushlarini eshitib, yigit boshini ko'tarib qaradi. Bu uning o'sha badar kelgan Kenja o'g'li edi. Sancho avvaliga tanimadi. Tanigach esa angriyib turdi. U bir mashinaga, bir o'g'liga qaradi.

– Mana bizning boboy ham keldi, – dedi Kenja Sanchoni ko'rib, U hech qachon otasini "boboy" demagandi – bu uning shaharda o'zlashtirgan shevasi ekanini hamma sezdi: u pushlika maridan tushgan otasini "boboy" deyishi bilan otasi bilan o'zining orasidagi farqni ko'rsatgan, shu yo'l bilan shaharda o'tirgan obro'sini saqlab qolgandi, go'yo. O'g'li hali ham hech narsani tushunmagancha lol bo'lib turgan Sancho tomon yurib keldi. U

qotib qo'ygan, savlati bo'lib qolgandi. U otasini xuddi belasini ko'tarib olgandek, eshaktan ko'tarib tushirdi-da, quchoqlashib otasini, otalaricha yelkasiga urib ko'rishdi. Lekin bunga hech kim e'tibor bermadi: tersotaliklar qayvoqdagi noqis otaga shunday o'g'li nasib qilganidan hali ham o'zlariga kelolmay turishardi. Hatto do'konдор esa alaminan lablarini ham tishlab olgan, shu taffa omadning ko'zi ko'r bo'lishiga yana bir karra imon keltirib turardi. Sanchoni esa qishloqdoshlarining yuz ifodalari ham, ular o'ylayotgan o'y-xayollar ham qiziqitmas, xuddi sehtli xilqatni ko'rib qolgan yosh boladay mashinaga jodlangan alfozda qarab turardi. O'g'li otasining holatini darrov tushundi. U mashinaning eshagini ochdi, ichkariga ishora qildi. Sancho mashinaga o'tirdi. Mashinada kenja o'g'lining bolaligiga quyib qo'yganday o'xshab ketadigan 12 yoshlardagi bola hammaning havasi kelayotgan mashina o'ziga tegishli ekanini hammaga ko'z-ko'z qilayotganday qayta bo'g'oldayib o'tirar, uning yuz-ko'zida esa "Men qayerga tashlab qoldim?", – degan savol qotib qolgan, odamni seskanti-jadigan darajada pakana, ustiga-ustak yuziga yarashtirilganini e'tibor ham bilgandek yakkam-dukkam bo'y ko'rsatgan mo'yarlari ko'rgan, ammo ovozi yosh bolanikidan farq qilmagan chol bo'lib chiqqan, bola bo'lib bolaga o'xshamayotgan tasqarasifat nusxaga angriyagancha qarab turardi.

Bu nabirangiz, – dedi Kenja. – Siz bilan ko'rishish uchun keldi. Bola bu maymunbasharaning o'zining bobosi ekanini eshitib, hatlar sarosimaga tushib qoldi: otasiga ko'zining qopini savolga ko'tarib qaradi va yana bobo bo'lmishga boshdan-oyoq ko'z yurib qotib chiqdi.

Sancho bunday qarashlarga o'rganib qolgani uchun nabiraning yuzidagi ajablanishga e'tibor berib o'tirmadi: bir pasda nabirasini ham unutdi, mashina ichini hayrat to'la ko'zlari qotib yubordi: salonni, o'rindiqni, bosh qo'ygichlarini, har xil tugma-halarni, umuman har bir detalni hayrat bilan ushlab ko'ra boshladi. U ko'rib turgan narsasiga ko'zlari ishonmayotgan, xuddi qattiqrog' tegsa, zarar yetib qoladigandek ohista silar, qo'l tegish ko'rar, so'ng bu ishidan mamnun bo'lib, yuzi quvonchdan qizib, lablari yoyilib ketardi. Nabira esa uning hayratidan hayratga tushib, o'ziga bobo bo'lmish nusxadan ko'zini uzmas, yuzida yotsatirgan bir ifoda qotib qolgandi.

Bobosining turqi yoqmadimi yoki u bu yerlarda boshqa narsani ko'rmogchi bo'lib kelganmide, noma'lum, xullas, noga'adir mashinadan tushmay tumsheyib oldi. Nabira o'ziga xos o'far ham ekan: tersotaliklar qanchalik urinmasin, uni tushirish olishmadi – yalini ko'rishdi, aldab, alqab ko'rishdi, "Bir shaharlik jiyanning qaddi-qomatini ko'raylik!", – deb maqtalib ko'rishdi, avrab ko'rishdi, nabira o'tirgan joyidan qimirlamadi – u jonini olish uchun o'rab turgan yovvoyilar orasiga tushib qolganday hech kimni yaqin yo'latmaslik uchun yuziga jaladan xabar berib turgan ko'klam osmoniday tund tus berib, xo'mrayib olgandi. Sancho esa xuddi o'g'lining bolaligi qaytib kelgandek o'zida yo'q xursand edi: u nabirasiga qarab to'ymay, uning qarashlarida yelini to'lib turgan echkini ko'rganda paydo bo'ladigan kenja o'g'lining ko'zlaridagi yovqur bir shijoatni ko'rib qoldi.

Mehmonlar ketib, atrofini zulmat qoplagach, o'g'li bolasini baribir mashinadan tushirdi, o'zi o'sib-ulg'aygan uyga olib kirdi.

– Men mana shu uyda tug'ilib, shu uyda ulg'ayganman, – dedi o'g'li bir orzuemandlik bilan xuddi otxonaday keng va baland qilib qurilgan uyni ko'rsatib.

Nabira ulkan g'orga kirib qolganday uy o'rtasida tik turib qoldi. Sancho ota-bolaga joy solarkan, nabira xuddi otasining tug'ilganlik izlarini izlab topmogchiday to'sinlarni ushlab-ushlab ko'rar, xonaning odatdagi uylarga nisbatan ancha baland shiftni, ravocu tokchalarni, vassayu ravlarni, naqsh berilgan ulkan romlarni hayrat bilan kuzatib chiqardi, Sancho esa xuddi o'zining g'aroyib narsasini oshnasiga ko'rsatayotgan boladay uning har bir xatti-harakatini kuzatib, o'zicha kerilib o'tirardi.

– Bu ham o'zi sizga o'xshab o'yinlarni yaxshi ko'radi, – dedi o'g'li otasining bolasidan ko'zini uzmayotganini ko'rib. – Siz haqingizda, qishlog'imiz haqida, to'qay haqida gapirib bergandim, men ham boraman deb turib oldi.

U bu gaplarni o'zining o'n to'rt yil dim-dirs ketgani uchun uzrxohlik ohangida aytayotgan, shu orqali oradagi uzilib qolgan mehru oqibatni tiklamogchi bo'layotgan edi. Ammo kattalar dunyosiga xos bo'lgan bunday nozik ilg'amlarni Sancho tushummasdi, u kenja o'g'lini allaqachon kechirib yuborgan, umuman, shuncha yil kelmagan bo'lsa ham o'g'liga ko'nglida zarracha bo'lsa ham g'ij-

na kudurut, o'ksish yo'q edi. U xuddi bolalarday quvonardi, xolos. Avyanga, nabirasining Sanchoa bobosidan qolgan, otam zamonlarida qurilgan uyni hayrat va qiziqish bilan tomosha qilayotganidan o'zida yo'q xursand edi.

Shu kecha bobo va nabira birinchi marta oshiq o'ynashdi, bolaligi esga tushdimi, Kenja ham chidolmadi, u ham keyingi tushqichda ularga qo'shilib oldi. Ularning o'yini yarim tungacha davom etdi: keyin Kenja bir quchog'iga o'g'lini, bir quchog'iga otasini olib, uxlab qoldi.

Shunday qilib, o'n to'rt yil badar ketgan Kenjaning vijdoni qaynatildi yoki asliga qaytdimi, yoki bolasi bilan otasi til topishganday bo'ldimi, oldi yoz bo'lgani uchun bolasini Tersotaga tashlab ketdi.

Kostdan ham, garchi bobosi bilan o'ynab ketgan bo'lsa-da, tirish qo'g'irchoqqa yoki kichraytirib qo'yilgan odamga o'xshaydigan Sancho nabirani qiziqitirib qolgandi: uxlab yotar ekan, o'ziga kimdir ko'zini qadab turganday uyg'onib ketar va o'zidan ko'z uzmay qitilib turgan nabirasini ko'radi. Nabirasi hali ham ko'zlariga ishonmayotganday, ko'rib turgani ro'yoday, Sanchodan ko'z uzmasdi. Buni o'zicha tushunib, Sancho jilmayar, nabirasini boshini siltaganicha yana uyquga ketardi.

8

Nabira to'qayda ham bolalarning o'yiniga birdan qo'shilib ketolmadi, aslida ham bu o'yinlar unga begona va yot edi. Shu sababli u dastlabki ikki kunini to'qayni, changalzorni, siypantoshni aylanib, bu yerlarni ko'zdan kechirish bilan o'tkazdi. Uchinchi kuni esa bolalar har doimgiday endi "zuvalloq" o'yinini boshlayotgan deb turganda nabira ularning qarshisiga kelib, bir pas kuzatib turgach, kutlmaganda taklif qilib qoldi.

Balki, "supermen" o'yinini o'ynarniz, – dedi u tomdan tarafta tushgandek.

Bolalar bir-biriga va, tabiiyki, Sanchoa qarashdi. Sancho bu naga o'yin borligini bilmasdi. Bolalar ham bunaqasidan bexabar edi. Hamma ajablanib nabiraning og'ziga ko'z tikishdi.

– U qanaqa o'yin? – so'radi Malik tuyaturponning ildizidan saqlabni ajratib olib, chaynalar ekan. Keyin saqlabini shaharlik bolaga ko'rsatmogchiday shishirib ko'rsatdi.

O'yin nomining o'ziyoq bolalarda birdan favqulodda qiziqish uyg'otgan, shu paytgacha o'zlarining bu to'qaydagi ernaklariga o'xshamagan nom hammaning og'zini ochib qo'ygandi: nabira esa bolalarni o'ziga qarata olgandan xursand bo'ldi va "Shuni ham bilmaysizlarmi?" degandek pisanda bilan o'yin shartlarini tushuntira boshladi.

– Bu bir necha bosqichdan iborat o'yin. Dastlab ikki guruhga bo'linib, "jang" qilamiz. Jang payti "o'lgan" chiqib ketaveradi, yenganning bitta qo'shimcha "joni" ko'payaveradi. Kimning "joni" ko'p bo'lsa, o'shanning imkoniyati ham ko'p bo'ladi, uni "o'ldirishganda" ham qo'shimcha "jon"i evaziga jangni davom ettirish imkoniga ega bo'ladi. O'yinning oxirgi bosqichida maxluqlar yenggan supermen bo'ladi.

Tersotalik bolalar juda ko'p o'yinlarni bilishardi. Ammo bunday g'aroyib o'yin haqida birinchi marta eshitib turishgandi: yenganning joni ko'payib borishi – kim kuchli bo'lsa, oxir-oqibat barcha jonlarni o'zini qilib olib, "olmaydigan" maqomga erishish – bu endi salkam ertakning o'zi edi.

– To'qay, chakalakzor, xarsang toshlar, ayniqsa, anavi qora tosh bu o'yinni bemalol o'ynash imkonini beradi, xuddi kompyuterdagiday, – dedi nabira. – Men kompyuterda bunday o'yinlarni rosa ko'p o'ynaganman. Faqat o'yin bir necha kunga cho'zilishi mumkin. Agar rozi bo'lsalaringiz, o'ynashimiz mumkin.

Oldinda to'liq yozgi ta'til turgandi, mabodoki, ota-onalari ularni boshqa bir ernakka yoki yumushga jalb qilmagan ekan, o'ynashdan boshqa yana qanday ovunchoq bo'lishi mumkin bu to'g'lar orasida? Tezda ikki guruhga bo'linishdi – kutilmaganda, bu o'yinga hamma, hatto Sancho ham qiziqib qoldi, aslida, uning o'yin desa uning suyagi yo'q edi.

Shunday qilib, kutilmagan nabira tashabbusni qo'lga oldi. – Kim o'yin shartlariga rozi bo'lsa, boshlashimiz mumkin, – dedi u. – Eslatib qo'yay, bu o'yinda faqat bitta g'olib bo'ladi. G'olib degani supermen degani.

Nabiraning sharofati bilan bir pasda to'qayzor "harbiy jang" goh"ga – faqat kuchlilargina yashab qolishi mumkin bo'lgan o'yingohga aylandi: qonida bo'lgani uchunmi yoki o'zi shunaga qobiliyat bilan tug'ilganmi, bunisi noma'lum, lekin u bu xilida gi o'yin borasida ustasi farang chiqib qoldi – hammaga yuzini

qo'ltayvaga bo'yatdi, avval yoyandazlik, keyin nayzabozlik, ke-
gin chakalakzorda pusib-poylab yurish, yaqin borib, to'satdan
"jonlar" bilan mahv qilish – hammasini o'zi bu xil jangda
ishroq etganday ko'rsatib berdi. Kimgaki uchiga zirk shirasi su-
rilgan "o'q", nayza, xanjar tegib, o'sha joyi qizarib goldimi, bo'ldi,
u o'yindan chiqib ketishga mahkum, ya'ni u "o'lgan" hisoblanadi.
Huning uchun ular endi qizara boshlagan zirki o'vqat olib kelish-
gan bolalarga ezishdi, oqibatda tayyor "qon" paydo bo'ldi, nayza,
poykon, to'qmoq uchlarini unga botirib olishdi. O'yin chakalakzor
bo'ladimi, xarsanglar orasini, yulg'unzorini, "dushman"ga to'sat-
dan, kutilmaganda hujum qilish va "qon"ni kiyimiga tegizish ke-
rak edi. Bu zilar nogahon o'qqa duchor bo'lmalik uchun soatlab
chakalakzorda yoki biron toshning ortida payt poylab yotardi.
Nabirasi aytganday o'yin bir-ikki kunga cho'zilib ketdi. Biroq
bolalarga shu darajada yoqib qoldiki, ayrimlar tong sahardan
to'qayga kelib oladigan bo'ldi.

Nabiraning yangi o'yini butun Tersotaga tarqadi va har bir
uy, har bir xonadonda bu g'aroyib o'yin muhokamaga aylandi.
Boshqacha aytganda, nabira bir kunda hammani o'ziga qara-
tib oldi. Endi u to'qayda o'ynaladigan keyingi kunlardagi barcha
o'yinlarni o'zi tashkil qilar, o'yin shartlarini, tartibini belgilar,
tug'ilgandan beri qishloqdan narini ko'rmagan bolalarga kuch-
qudrat egasi bo'lgan supermenlar, sayyoralar aro janglar, quloq
eshitmagan poygalar haqida gapirib berar, bolalarning atrofiga
to'plab, hammani lol qilib turganidan Sancho ham o'zida yo'q
xursand bo'lib ketardi – u ham xuddi Abdulla baxshini berilib
eshitgani kabi nabirasining g'aroyib o'yinlar haqidagi hikoyalari-
ni jon qulog'i bilan eshitardi.

Endi butun Tersota g'aroyib o'yinlarni muhokama qilardi.
Bora-bora kattalar ham shunday to'qayga kelib olib, bolalarning
o'yinini tomosha qiladigan bo'lishdi: bu nabirasining tersotalik
bolalarning haqiqiy yo'lbo'shchisiga aylanganini bildirardi: endi
bolalar uning chizig'idan chiqmas, har bir bola uni o'zla-
rining o'yinboshisi deb bilardi.

9

– Mana, nihoyat o'yinning "supermen" bosqichiga yetib kel-
dik, – dedi nabira uchinchi yoki to'rtinchi kun. – O'yinning sharti

shunday: noma'lum qal'ada o'ta xunuk, o'ta tasqara, o'ta badi-bashara maxluq yashaydi. U g'ayritabiyy kuchga ega: uni oddiy qurollar bilan o'ldirib bo'lmaydi. Uni faqat ikki tig'li xanjar bilan o'ldirish mumkin. Buning uchun unga xanjar uradigan dajadada yaqinlashish kerak. Buning esa iloji yo'q. Maxluq yaqiniga yo'l ta-ganni yamlamay yutib yuboradi. Uni o'ldirgan superqahramon bo'ladi!

Bu o'yinning oxirgi bosqichi edi. Bolalar kim superqahramon bo'lishini orziqlab kutardilar. Zarang shoxidan ikki tig'li xanjar ham yasab olishdi. O'yin shartiga ko'ra, har bir o'yinchi xanjariga egalik qilish huquqiga ega edi. Buning uchun xanjalarning oldingi egasini o'ldirish kerak bo'lardi. So'nggi xanjar egasi ham qo'shimcha jonga, ham xanjariga ega bo'ladi. Hammasi nabira aytganday tayo'r edi. Faqat... faqat endi maxluq bo'ladiganni topish kerak... Badboshara, tasqara, xunuk maxluq bo'lishga hammaning ham yuragi dov bermasdi va hech kimning "maxluq" bo'lgisi kelmasdi. Shu sababli hammaning boshi qotdi. "Maxluq" bo'lmasa, bu bosqichni o'ynashdan foyda yo'q.

Bolalar "Kim "maxluq" bo'ladi?!" deb tortishib turishgan. Bolalar "g'ayrat" bilan "qayg'ini" yashagan. Bolalar ko'pdan beri xayolani chamalab, mo'ljallab yurgan va bahsda yakun yasamoqchiday, qator turgan bolalarga bir-bir ko'z tashlab, saf oxirida turgan Sanchoning qarshisiga kelib to'xtadi va negadir unga tikilib qoldi. Bolalar ham uning izidan kelib Sanchoni xuddi endi ko'rishayotgandek sinchkovilik bilan ko'z tashlashdi. Ular yuzini ajin bosgan, peshonasi xuddi uquvsiz ku'lol yasagan ko'zday g'adir-budir, ichini mo'y qoplab olgan qu'loqlari yirtiq po'stakday shalpaygan, soqoli esa bu xunuk afdda o'sib chiqqanidan uyalayotgandek boshini egib olib, pataklashgan, odamning barmog'idan ko'ra biron jonivorning panjasi bilan ko'prog' o'xshab ketadigan kichkina jundor barmoqlari, xuddi kinolardagi gnomlarni esga soladigan pak-pakana bo'yi, unumman, sunu-sumbati maxluqning o'zi bo'lgan tasqara bilan yuzma-yuz turardilar: izohga hojat qolmagandi – Sanchodan xunuk, Sanchodan badboshara, Sanchodan mos boshqa nomzodni to'pish mushkul edi.

Ular shundagina avval bobolari, keyin otalari, endi o'zlarini bolalar bolalik o'yini o'ynab kelgan mitti, yapasqi odamning nabiralarini tasvirlagan yirtqich maxluqqa o'xshashini sezib qolishdiki, ham...

ma bir ovozdan Sanchoni "maxluq"ga munosib nomzod ekanini
ishrebida tan olishdi.

Sancho esa farqi yo'q edi: o'zini o'yinga qo'shganlaridan banchoga esa farqi bo'lib, har doimiday har qanday shartga tayyor turardi. Shunday qilib, uzoq davom etadigan "Maxluq" bosqichi boshlanib bir tomondan maxlumni o'ldirish uchun kelayotgan gahraon o'ziga raqib bo'lganlarning jonini o'ziniki qilishga, ikkinchi tomondan "maxluq" bolalarni o'g'irlashga (bolalar qancha ko'p bo'lsa, uning joni ham shuncha ko'payardi) kirishib ketishi. Maslurning qarorgohi – qalasi – Sanchoining uyi edi. O'rnatilgani yillaridan oshgan, go'yo olis dorilomon kunlar haqida nimajari deb ming'irlayotgandek taassurot uyg'otadigan g'ichiriloq sahrlar, bir paytlar nafakat Tersotaning, balki butun O'ranning asriy qurumi bo'lgan, endi esa chirishga yuz tutgan romlar, asriy qurum va tubor qoplagan vassalar, yildan-yilgan yangilanib, ko'rkam-halbii borayotgan uyalar qarshisida begonalashib, yotlashib, ming'aytib, haqiqatan ham biron maxluq yashaydigan g'orga-g'ichab borayotgan uyniing o'zi – hammasi bu makoning nabirasi bo'lgan o'zingizda mos ekanini ko'z-ko'z qilib turardi.

[illegible]

Mabrua bu o'yinda o'ta sergak edi: u o'yin g'olibi bo'lishga asosiy e'tiborini bog'lagani yuz-ko'zi, rang-ro'yidan bilinib turardi. Rost-rostdan ham omad unga kulib boqardi: u "qal'a atrofiga raqiblarini" qo'yib yotib, birma-bir "joni" ni olardi. Bu paytda "maxluq"qa xalqning Sancho esa endi bittagina bolani "asir" olgandi. Bolalar xalqning fe'lini ham, uning xatti-harakatini, ko'ngli yumshoqligini ham yaxshi bilishgani uchun uning uni boshqa narsalarga aylantirgan ko'yi qoqib yurishardi.

Nabirasi o'yinda ishtirok etayotganlarning deyarli hammasi
ning jonini o'zini qilib bo'lganda tun yarmidan og'gandi.

Nabira "nayza" va to'g'riqoq bilan "maxluq" bilan yuzma-yuz turar, uning orqasida g'ira-shirada go'yo rostdanam ham "jonlar" olingach" faqat sharpalarga aylangan bolalar kelishardi. Ular "sopqahramon" kim bo'ladi, Sancho yoki nabirami, bilish uchun nafaslarini ichiga yutib, qit etmay turishardi.

Sancho shunchaki o'yinni qizitish uchun o'zini yovvoyi maxluqa solib, har tomonga tirillab tashlanar, qo'lidagi so'yil bilan nabarasi tomonidan berilgan har qanday zarbani osongina qaytaradi - u hammasini azboroyi o'yin uchun, qiziqchilik uchungina qilayotgandi.

Nabira "maxluq" bilan avval nayzada, keyin to'g'moqda "kuch sinashdi: har ikkala holatda ham vaziyat "maxluq" – Sancho'ning foydasiga hal bo'ldi, zotan u oltinsh yildan oshiq mol izidan tayoq sudrab yuraverib, so'yilni ishlatishning piri bo'lib ketgan" di: nabirasining etigidan tortib, yuzigacha so'yil qoldirgan qizildi: bo'yoq izlari bilan to'lib toshdi – bu o'yinning uning g'alabasi bilan yakun topishidan, nabiraning mag'lub bo'layotganidan darak berardi.

Qishloq masjidiida xufton namozı o'qib bo'limib, qari-qartanglar uy-ylariga tarqalishayotganda nabira deyarli to'plagan bar'cha "jonı"dan mahrum bo'lgandi. Bobosining tayoq, to'qmoqlar ni bunday ustamonlik bilan ishlata olishini nabiraning o'zi ham kutmagandi, shu sababli orqada bolalardan kimdir "Faqat bitta joni qoldı", – deganda qalitrab kerdı: uning butun vujudı, lablari, ko'zlari, qorachıqlari titirdi.

– Men, baribir, g'alaba qilaman! – dedi u hansirab bobosi ga xuddi haqiqiy odamxo'r qarshisida qosidlik niyatida turgan ovchidek.

Nabira yana qorong'ilik qa'rida g'oyib bo'ldi: uning oxirgi imkoniyati qolgandi. Agar yana bir marta bobosining so'yil-ning bo'yalgan uchi tegsa, bo'ldi, Sancho o'yin g'olbi – supermen bo'lardi. Nabira esa bunday yakunga tayyor emasdi, zotan u hamisha g'oliblik nashidasini surib o'rgangan, kelib-kelib, Xudo nazardan qolgan chet qishloqda, garchi bobosi deb tanishtirishgan bo'lsa ham, qishloqda aqli noraso deb tan olingan jimiddan yengilish unga o'ta sharmandalikday tuyulardi.

Uyini kutlimgan tomonga burilgandi: endi faqat tomoshabin-

o'ylangan bolalar yurak yutu, yarashgan kishilar... Nabirasining hujumini poylab turaverib, Sancho ning uyqulib ketdi: qanchalik ko'ngli bola bo'lmasin, yoshi allaqachon marrani qoralab qolgan, tanasi bunday uzok cho'zilgan o'monly zo'r qilishga dosh berolmasdi. U o'zining toliqqanini, shunda eng uzok o'ynagan o'yini shu ekanini his qildi. Shuning bilan xayolan nabiram paydo bo'lsa, unga yengilib beraman, deb o'yladi. Xuddi shu qarorni himoya qilib o'tirmayman deb o'yladi. Xuddi shu qaror bilan so'yilga suyangancha tin oldi, ko'zlarini yumdi. Uni quru bosib kelardi. "Nabiramni chaqiraman, yengildim, sen menging deymani", - deb rejalashtirdi u ichida. Ammo uning birligi o'ylashlari oxiriga yetmadi: yarim soatcha yo'qolib qolgan nabira xuddi hayot-mamot jangiga kirishgan jangchisi qorong'uulik qaridan o'qday otilib chiqdi va qo'llda qolgan oxirgi qutur - xanjarini "maxluq" - Sanchoning qorniga tashladi". Bu shunchalik tez sodir bo'ldiki, bolalar ham, Sancho ham nabira qayoqdan va qanday paydo bo'lganini ilg'amay bilolmadilar. Sancho esa zarangdan uchi sumak qilib yasalanib qoldilar. Xancho esa zarangdan uchi sumak qilib yasalanib qoldilar. Sancho esa zarangdan uchi sumak qilib yasalanib qoldilar.

Sanchosiz qorniga qadalganda nabirasining g'oliblik aks etgan yuzinigina ko'rdi, nafaqat yuzi, balki ko'zlari ham echkini olib emayotganda o'ltirasini tappa bosgan bo'riyachxani eslatadigan otasining ko'zlariga juda o'xshab ketishini sezib qoldi, bu ko'zlarda unga yot, begona, sovuq, yovvoyi bir ifoda bor edi, ammo gapirishiga ulug'rmatd - butun tanasini og'riq qaratib oldi va u nabirasi "sanchgan" "xanjar"ni ikki qo'llab

Uning juda tabiiy yiqilganini ko'rib, bolalar kulib yuborishdi:

Nabira esa bobosiga qaragancha qotib qolgan, uning ko'zlar-

bu zahurot asta-sekin uning yuziga o'tdi, keyin lablariga

Men Superman!

Bolalar uni qutlashga kirishib ketdi: birov quchoqlar, yoshi kattaroqlari kelib yelkasiga urib qo'yardi. Qolganlari qo'lini siqishdi. Endi tarqashga ham bo'lardi. O'yin tugagan, nihoyat bir haftalik o'yinning yagona g'olibi aniqlangandi.

Faqat Sancho hali ham o'rnidan turmagandi. Buni Soli Boymirning nabirasi birinchi bo'lib angladi. U yerda qornini ushlab yotgan Sanchoning oldiga borib, unga bir pas qarab turdi.

– Sancho! Turing. Hammasini o'xshatingiz. "O'lganingizga" ishonidik, – dedi u kulganicha oyog'i bilan oyog'iga tepib.

Sancho javob qilmadi. Soli Boymirning nabirasi avval Sanchoning yelkasidan turtidi, keyin tovushini baland qilib, noxushlikni sezgandek qaltiroq ovoza baqirib yubordi:

– Sancho! Nima balo, rostdanam o'lib qoldingizmi?

Uning ovozi eshitgan bolalar nabirani qutashdan to'xtashdi. Ularning ko'zi hali ham yerda qorni bilan qapishib, yuztuban yotgan Sanchoga tushdi. Malik kelib Sanchoning boshini ko'tardi va uning yuzini osmonga o'girdi. Sancho ko'zlarini yumib yotardi.

– Sancho! Bo'ldi, ketamiz. O'yin tugadi.

U shunday deb, turishga yordam bermogchi bo'lib, qornidagi zarang xanjarni ushlab turgan Sanchoning qo'liga olib bordi-yu, birdan seskanib tushdi va shoshib kaftiga qaradi. Uning barmoqlari qon edi. Shundagina hammaning ko'zi zarang "xanjar" qadalgan joydan sizib chiqayotgan qonga tushdi...

Ertasiga Sanchoni so'nggi yo'lga kuzatish uchun barcha tersotalik bolalar chiqishdi: ular uydin toki Azlartepagacha qator turib olishib, tobutga yelka tutishar, yelkadan yelkaga lopillab o'tayotgan tobutni sekin silab qo'yishar, shu bilan kattalar dunyosidagi oxirgi tengdoshlari bilan so'zsiz vidolashar, kattalar esa bu o'limni katta yo'qotish deb hisoblashmayotgan bo'lsa-da, ammo har biri o'zlari bir umr mayna qilib kelgan, avval Boyqul, keyin bir umr Sancho bo'lib yashagan, o'zlari bir umr aqli noqis deb hisoblagan qishloqdoshlari bilan birga Tersotaning bolalik davri ham tugaganini ich-ichlarida his etib, tobut izidan boshlarini egib borishardi.

Tamom.

QO'L

Salom tegirmonchi qo'lni hammadan oldin payqadi. Agar uning ollasi jo'jabirday jon, ustiga-ustak, oz-moz xasiligi bo'lmasa, har bir tiyinni xuddi jonini olishayotganday baxillik bilan ishlamaganda, ehtimol, qo'lni sezmaganda ham bo'lardi: lekin uning ollasi katta bo'lib, tegirmondan tushgani oila boqishga yetmagani uchun otasidan qolgan kasbni ham qilar edi: u bola-chaqasi bilan tandir qilib sotar, shu sababi uni goh "Salom tegirmonchi", goh "Salom tandirchi" deb chaqirishardi. Ba'zi tersotaliklar "Salomboy"ni bitta laqab bilan chaqiraylik, odam chalg'ib ketayapti!", deganda Pariji muallim "ikkala laqab ham bir-biriga bog'liq, tegirmon aylantib tursa, tandirdan non uziladi, un bo'lmasa, tandir non oladi?", – degan ekan.

Ana shu ikki laqabli Salom bir kuni do'ppisini olib, bundoq soncho'q qilsa, keyingi haftada uyida oziq-ovqatga odatdagi bahalardan ko'proq xarajat qilinganday tuyuldi. Xaltadagi un ham oldingi oyga qaraganda ancha oldin bo'shadi. Yog', piyoz, kartoshka ham mo'ljaldan oldin tugab qoldi. Bundan tashqari, u bolalarining qorni to'yamay qolayotganini sezardi: ovqatdan so'ng yoma non va shakarga ruju qo'ya boshlashdi. Shunda buning sababini aniqlashga kirishdi. Xotini yeguliklarni hamishagidan kam miqdorda qilmayotganini aytdi. Balki, bolalari katta bo'lib qolib, oshqozonlari ko'proq ovqat talab qilayotgandir? Balki, biron-tasi tushqalarining haqini ham bildirmasdan ikki hissa paqqos tushirayotgandir? Ana shu shubhada tandirchi ovqat mahali oiladagi har bir og'izni birma-bir kuzata boshladi. Bolalari ham keyingi paytda qorinlari ovqatga to'yamayotgani uchunmi, oldiga qo'yilgan taomdan bosh ko'tarmay paqqos tushirishga o'tishgandi.

Tandirchi kuzata turib, ko'zlariga ishonmadi – oilada olitga jon, ammo ovqatda yetinchi qo'l ham bor edi – anavilar to'ng'ich, o'rancha bolalarining qo'llari, bunisi xotinini, kenja o'g'liniki – hali qo'l ham deb bo'lmaydi – katta qoshiqqa o'xshaydi. Lekin anavi qo'l kimniki? U birdan hushyor tortdi: ko'zlarini yumib ochdi. Nazarida bolalarining va ayolining qo'ldan tashqari yana bir begona qo'l ovqatga sherik bo'layotgan edi. U qo'lni aniq ko'rib turardi: eng qizig'i, qo'l bor edi, ammo egasi ko'rinmasdi. Qo'l ham ovqat olayotganda paydo bo'lib, keyin g'oyib bo'lardi.

Salom tandirchi qo'lni ko'rgach, dastlab, aqldan ozmaypammi, deb o'yladi. Ammo boshqa kunlari ham u xotining, o'zining qo'lga o'xshamaydigan begona qo'lni aniq ko'rdi. Qo'l bolalari bilan qo'shilib, kaftini to'ldirib ovqat olar, bo'g'iz barobar ko'tarilganda taom xuddi havoga singib ketgandek g'oyib bo'lardi. Ovqat bilan ovora bo'lgan na bolalari, na xotini buni sezardi. Dastlab tandirchi bu shubhasini oshkor qilib, bola-chaqasi oldida kuligga qolgisi kelmadi. U bir necha kun obdan kuzatdi. Yo'q. Begona qo'l rostdan ham mavjud edi. Ular bilan qo'shilib, ovqat yer, sindirigan nonni olar, go'shtga sherik bo'lar, hatto mevalardan ham tatib ko'rar, dasturxonda yegulik qolmasa, g'oyib bo'lardi. Salom tandirchi mening ko'zimga ko'rinyapti, deb o'ylab, xotiniga bildirmay o'zini mulla Abzalga o'qitib ham keldi. Ammo o'qish ta'sir qilmadi: qo'l baribir unga xuddi ko'zga chiqqan chipqondek ko'rinaverdi. Salom tandirchi bir kuni axyri jazm qildi: u payt poylab turib, bolalarining qo'llari orasida turgan, qovoq mandan olib havo barobar ko'tarilayotgan qo'lni sharta ushlab oldi.

– Bu kimning qo'li? – deb so'radi u qo'rquv va hayajon bilan.

Hamma uy sohibining qahrli ovozdin bir sapchib tushdi va shoshib o'z qo'llariga, keyin, hech narsa tushunmay, ovoz egasiga qarashdi va otalari ushlab turgan qo'lga ko'zlari tushdi.

Tandirchi uzun, nozik, ayni paytda shapaloqday qo'lni ushlab turar, loy qoriyverib, muskullari pishib ketgan baquvat panjalar orasida qo'l xuddi qamchi kabi blonglardi.

Ana shunda butun oila egasi yo'q qo'lni ko'rdilar va qo'rqanlaridan baqirib yuborishdi. Salom tandirchi ichida yengil tortdi: demak, qo'l hammaga ko'rinyapti, gap o'zida emas. Qo'lning bilakdan pastki ko'rinishi turar, go'yo kesib tashlangan qo'lga o'xshardi. Ammo qo'l kesilgan emasdi, shunchaki tirsakdan naryog'i havoda ko'rinmay turardi. Egasi esa umuman ko'rinmasdi. Bu hol avval bolalarni vahimaga soldi: kenja o'g'il bir o'zining qo'lga, bir egasiz qo'lga qarab turib, yig'lab yubordi: u yaqinlaridan birining qo'li uzilib tushgan degan xayolga bordi, chog'i. Xotining esa tili kalimaga kelmadi. Hamma dasturxondan u-bu yegulik olib, ko'tarilayotgan qo'lga vahima va qo'rquv bilan tikilib turardi. Salom tandirchining umri og'ir mehnatda o'tgani bois ziqna bo'lsa ham jasur odam edi. U bu yerda qo'rqadigan sir yoki biron vahi-ma ko'rmadi: qo'lni ushlab oldi-da, loyni yerga urib pishitadigan-

muskuldor qo'li bilan qattiq qisdi. Qo'l ilojisiz blongladi, so'ng bu baquvat panjalarga kuchi yetmasligini anglatdi, chamasi, xuddi qo'l begandek havoda g'oyib bo'ldi. Hamma og'zi ochilganicha qattiq salom shu bilan qo'ldan qutuldim, deb o'ylagandi. Ammo hechbi ovqatda qo'l yana paydo bo'ldi: xuddi hech narsa bo'lmagandek, boshqa qo'llar bilan taomga uzaldi. U ovqatni olar, bo'g'iz barobar ko'tarar, xuddi ko'zga ko'rinmas yuhodek havoning o'zidayoq ovqat g'oyib bo'lar, keyin qo'l pastga tushib, yana taomga uzalardi.

Butun oila endi ovqatlariga begona qo'l sherik bo'layotganiga g'uvoh bo'lib turishardi. Salom bir necha marta begona qo'lni ushlab oldi, uni jazolash uchun har xil usullarni sinab ko'rdi: bir qo'lida ushlaganicha ikkinchi qo'li bilan musht qilib tugganda yoki oldindan yoniga keltirib qo'ygan bolta, pichoq, qamchiga qo'l uzalganda yoxud yonib turgan pechkaning ichiga tiqmoqchi bo'lganda qo'l o'z-o'zidan g'oyib bo'lar, keyingi ovqat payti esa hech narsa ko'rmaganday yana dasturxonda paydo bo'lardi. U bilan kurashishning natijasi shu bo'ldiki, qo'l tezda oila a'zolaridan biriga aylandi: endi hatto kenja o'g'il ham uni ko'rsa, vahimaga tushmas, aksincha, qo'lni hammaga ko'rsatib, uning harakatlari-dan qiqirlab kular, qo'l esa o'zini mehribon ko'rsatib, ba'zida bolalarning boshini mehr bilan silab qolardi: bolalar ham asta-sekin uning boshlarini silashlariga o'rganib borayotgan edi. Uning yeb-ko'ymasligi, bir o'zi uch kishining ovqatni yeyotganini, oilaning moliyasiga, tirkchilikning yo'righiga zarar yetkazayotganini ayt-masa, u beozor qo'l edi.

U sal bo'lmasa, begonalar oldida ham o'zini fosh qilib qo'yayozdi: hamisha bir yangilik qilib, o'zining mahalla raisligini e'latib turadigan Azim oqsogol ota-ona bolalarga dars qilishga qanday sharoit yaratganini tekshirish uchun mahalla nomidan keltdi-da, oshxonani hisobga olmasa, ham yotoq, ham mehmon-xona, ham darsxona, ham bolalar xonasi vazifasini o'tayotgan ikki xonaning birida sandalga oyoqlarini tiqqanicha kitobdan bosh ko'tarmay o'tirgan (mahalla raisi kelishini boshqa xonadon-lardan eshitishgani uchun darsliklar va daftarlar bir haftadan beri sandal ustidan olinmas, hammasi maktab va mahalla ham-ko'rligi talablariga moslashtirilib, taxt qilib qo'yilgan, tandirchi ham go'yo har kuni bolalar shunday sergo'sht taom yeyisha-

yotganday qassobdan sersuyak bo'lsa ham go'sht olib, tushidan so'ng pilik-pirmosga osdrib qo'ygan, darvoza taqillab, Bo'ynog hurishi bilan hammasi oldindan kelishilgandek sandal atrofiga kelib o'tirilgandi) bolalarga ko'zi tushib, qoniqish hosil qilgan bo'ldi va odatiga ko'ra dars qilinayotgan xonani birrov ko'zdan kechirdi-da, tandirchining "Bir piyola choy ichib keting", – degan taklifiga "odamgarchilik yuzasidan" yo'q demadi. Uy bekasi yagona suyakni birato'la suzib kela qoldi. Go'sht hil-hil pishgan ekan. Azim rais ortiqcha manziratni kutmasdan ovqatga qo'l cho'zdi: tandirchi go'sht qozondan endi olingani, shuning uchun sal sovutib yeylisa, mazasi boshqacha bo'lishi haqida ogohlantirishga ham ulgurmasdi – rais katta suyakni ikki qo'llab olib, tishini botirdi – o'qib yurgan yillarida besh yil yotoqxonada yashagan, shuning uchun har qanday taomni ko'z ochib-yumguncha osh-qozoniga joylashning xo'b hadisini olgan, bu odatning afzalligini bilgani uchun haligacha tark etgisi kelmas, mahallaga rais qilib saylangach esa bu qobiliyatining yangi qirralarini namoyon bo'la boshlagan edi. Salom tandirchi uning go'sht yeyishiga qarab, labini yalab turganda, lip etib paydo bo'lgan qo'lni ko'rdi va aytdigan gapi esidan chiqib, birpas esankirab qoldi. Yaramas qo'l hech qursa mehmonlar bor payti ishtioa qilsa kerak, deb o'ylagandi, yo'q, unga, aftidan, mehmonni, boshqasini, farqi yo'q edi, dasturxon yozilishi bilan o'zining ulushini undirish uchun shiraga aylangan pashshaday paydo bo'lardi. Qo'l Azim raisning bolalarga shapaloq tushiraverib, yildan-yilga kattalashib ketgan yirik panjalari orasida turgan ilk tomon intildi. Qo'l toki yetib borguncha ilkining to'piqlari katta tishlar orasida so'rila boshladi. Bu kutimagan chaqonlikdan qo'l ham birpas havoda muallaq turib qoldi: u o'zidan ham abjir qo'l, toshni ham hazm qilib yuboradigan oshqozon borligidan ajablanib, havoda garangsib turib qolgandi. Tandırchi paytdan foydalanib qo'lni ushlab oldi-da, tagiga bosib o'tirib oldi: ammo qo'lni tagida ushlab turilmadi – u tandirchining tagida havoga aylanib, g'oyib bo'lib, yana dasturxon boshida paydo bo'ldi. Bu orada rais kosadagi sho'rvani ham ko'tarasiga ichib, bo'shatib ulgurgan, endi huzur qilib, ko'zini dasturxondan uzamagan holatda qo'lni bir-biriga ishqab turardi. Yaxshiyam ikki ko'zi dasturxonda bo'lgani uchun boshida osilib turgan qo'lni ko'rmadi.

Ha, mayli, – dedi nihoyat Azim rais dasturxonda yeyishi mumkin bo'lgan boshqa tansiqroq narsaga ko'zi tushmagach, – endi bizga ruxsat.

Keyin har doimgiday nasihatgo'ylik qilishni esdan chiqarma-

di.
Bolalarni hamisha shunday taomlar bilan ovqatlantiring, ilig'ig' to'q, miyasi to'liq bo'ladi. Miyasi to'liq bo'lsa, maktabda yaxshi o'qiydi, maktabda yaxshi o'qisa, oliy o'quv yurtlariga kirib, mahallaning obro'sini oshiradi.

Tandırchi soxta jilmayib, bosh iringagan bo'ldi, ammo ichida zil bo'ldi: u rais paqos tushirgan kattagina ustixonni ham mehmon, ham butun oila uchun mo'ljallab turgandi. Endi esa dasturxon-da to'pig'igacha so'rib tashlangan ilk kiyimi shir yechib olingan yalang'och boladay bo'lib yotar, hatto kekirdak joyi ham chaynab tashlangandi. Har qalay, chuldirak bo'lsa ham sho'rvasi qoldi-ku, shuningga ham shukur, deb o'yladi tandirchi.

Azim rais yuziga foitla qilgan bo'ldi-da, o'rnidan turib, nari-ig' sonada dars qilayotgan bolalarga yana bir ko'z tashladi. Keyin mamnun jilmaydi.

Mayli, dars qilaverishsin, xalaqit bermay chiqib ketaman.

Tandırchining baxtiga rais dasturxonga qaramasdan chiqib ketib boshladi: agar qaraganda "bu ochofatdan biron yegulik qolmimkan?" degan umidda dasturxon ustida timirskilanayotgan egasiz qo'lni ko'rishi mumkin edi.

Shundan so'ng tandirchi uyiga mehmon ham aytmaydigan bo'ldi: u qo'ldan tashvishda edi. Agar biron tasi ko'rib qolsa, qishloqda qancha gap-so'z paydo bo'lishini tasavvur ham qilolmasdi: hamma tandirchining uyidan jin chiqqanday o'zini olib qochadi, yana qancha g'iybatlar ko'payadi, yana qancha malomatlar yong'illadi.

Tandırchi bolalariga ham, xotiniga ham qo'l haqida biron-ig'ig'ing demaslikni tayinladi: eshitgan odam tandirchining xotini natdoni ustidan ketini ushlab kulishlari aniq edi. Qolaversa, qo'l qanday paydo bo'lgan bo'lsa, shunday g'oyib bo'lar, degan umid ham yo'q emasdi. Biroq oradan ikki hafta o'tsa ham qo'l g'oyib bo'lmadi: u o'rtaga taomga uzalgan olitta qo'lining yetinchisi bo'lib, xuddi o'z uyida taomlanayotganday g'oyibdagi qorniga ovg'atni paqos tashlayverardi, "tushirardi" emas, aynan tashlar-

di: qo'l panjalari yoki kaftini to'ldirib olgan taom bir odamning og'zi barobar ko'tarilardi-da, xuddi yutib yuborilgandek g'oyib bo'lardi. Ba'zida tandirchi g'ira-shira, xuddi xira tumandek bijlalab turgan bahaybat, meshday qorinni ko'rib qolgandek bo'lar, "Bu qorinni to'yduruncha, men adoyi tamom bo'laman-ku", degan vahima bosardi. Qo'lining paydo bo'lishi oilaviy xarajatlarni bir hissaga ko'paytirgan bo'lsa-da, biroq tandirchining sabr qilishdan boshqa iloji yo'q edi. Aslini olganda, u bu baloni birovga qanday gapirib berishni bilmasdi: tabiiyki, eshitgan har bir odam tandirchining sog'iligiga shubha bilan qaray boshlaydi.

Tandirchi qo'l bilan kurashib oxiri charchadi. Endi u birinchi marta bo'lganidek qo'lni ushlab, jazolashga urinmasdi, zero buning foydasi yo'qligini ham bilardi.

Salom tandirchi va xotini bu ins-jinslarning ishi deb, uyda qilmagan irim-sirimi qolmadi. Xotini folbini ham, qo'shnochni ham, avval isitib, keyin sovituvchini ham yoki sovg'anni istuvchini ham boshlab kelishdi.

Folbin keksa ayol edi: u shabko'r bo'lsa ham o'rtaga tashlangan qand-qurslarni maza qilib terayotgan panjalarni ko'rib qoldi va qo'lga xuddi tanishini ko'rganday bir zum ajablanmasdan qarab turdi-da, "Yo'piray, bu otangning qo'li-ku!", deb yubordi to'satdan. Avvaliga er-xotin sirlari fosh bo'lganidan dovdirab qo'llishdi, keyin, bu esi kirdi-chiqdi bo'lib qolgan kampirning gapiga baribir hech kim ishonmaydi, degan o'yda unga qo'l haqidagi bor gapni aytib berishdi. Folbin tezda xo'roz so'yib, mushkulkushod qilishni, yettta kampirni chaqirib, is chiqarishni maslahat berdi. "Bu aniq otangning qo'li. Arvohi chirqillab qolibdi. Ochga o'xshaydi. Is chiqarsang, kelmay qoladi!", dedi. Salom tandirchi kampirga otasining chap qo'l o'rta barmog'ining yarmi bo'lmaganini, yoshligida o'roq yulib ketganini, bu qo'lining o'rta barmog'i esa boshqa barmoqlardan bir en uzun bo'lib, ko'zga xunuk ko'rinish chiqib turganini aytib o'tirmadi: otasining qo'li bo'lmasa, biron avlod-ajdodining qo'lidir, hozir buning nima farqi bor? Tegirmonchi otasining qo'lini kampir qanday taniganini surishtirib o'tirmadi, kampir aytgan irimni ham qilib ko'rishga qaror qildi. Bir oyog'i go'rda turgan yettta kampir, ularni yetaklab kelgan yana yettta keinchak, is chiqishini eshitib, bexabar qolishsa, xafa bo'lishini hisobga olib qo'shimcha chaqirilgan o'ntacha xotin-xalajlar, jami

otaga yaqin ayolning is kuni yeb-ichgani tandirchining yarim yil-ib sarab-avaylaganini havoga uchirdi. Kampirlarning nafasi ham, ularning qo'llidagi yonayotgan paxta ham surbet qo'lni cho'chita olmadi, lekin kampirlar yoqqan paxtalarni deb uyi sal bo'lmasa qo'lli kelmayozdi – olov pardaga tutashganda tandirchi kirib qoldi va pardani uzib olib, oshxonadagi suv to'la paqirga tiqdi, oqibatda is chiqarishning asorati bo'lib, uy devorining yarmi qorayib qoldi. Shundan so'ng ma'lum bo'ldiki, qo'lining arvolharga aloqasi yo'q, u boshqa bir narsaning alomati edi: unga hech narsa, hatto haddi qo'zib, o'rnidan turolmay yotgan Mulla Ablazning bir kosa suv ortqali yuborgan duoyu nafasi – "dami" ham kor qilmadi, zero bu qo'l g'oyibning hukmiga o'xshar, xuddi tandirchining oilaviy ta'mini, barakasini yo'qqa chiqarish, uni kafangado qilish uchun to'g'riyga qarg'ishdek kirib kелgandi.

Salom bu tang vaziyatdan qanday chiqib ketishni bilmasdi: qo'lni har ko'rganda bu balo o'ziga qayerdan yopishgani, Xudoga yonmaydigan nima gunoh qilgani haqida og'ir o'yga cho'mar, bu, tan umrini taftish qilar, keyin bir paytlar otasiga qattiq gapirib, cho'lga ketib qolganini, o'zining aybini tushunib qaytib kelganda otasi bu dunyo bilan xayr-xo'sh qilib bo'lganini, otasining ko'ngilini olib qiyomatga qolganini esladi. Balki, aynan shuning uchun Xudo unga mana shunday jazo jo'natgandir? Ammo tandirchi ichidagini tushiga chiqarolmas, zero otasi haqidagi xotirani o'zidan va otasidan boshqa hech kim bilmasdi: tandirchi o'z yog'iga o'zi qovqovlab yotardi.

O'rdan ikki oy o'tib, bo'shab qolgan unxalta-yu, yog' idishlari ko'rgach, tandirchining sabri chidamadi. "Bu qanday adolatsizlik! – deb o'yladi u jahl bilan. – Men bolalarim bilan kun uzog'i loy tepib, bir tishlam nonni zo'rg'a topsam-da, bir tekinox'o'r teng sherkat bo'lib o'tirsa...". Oxiri u kirib kelgan to'ng'iz yilining xosiyatizligi haqida bashorat qilib, Rajab cho'ponning ola qo'zisi jundida "Alloh" degan yozuv alomatini anglagan mulla Keldiyorga bor gapni aytadigan bo'ldi.

Tandirchi Rajab cho'ponning uyiga buriладigan muylulshdagi to'ntaga o'tirvolib, qishlog'ga kelayotgan har bir mashinani tas-tahqir qilib, o'g'irib o'tirgan mullani muborak chorshanba kuni-ga tushlikka – xudoyi oshga taklif qildi. Osh kechagi qizil tayovli keladigan «gan»ning – bugungi mullaning jonu dili edi: bir paytlar

Keldiyor Qiziltepa postida turganda ba'zida jarimaga "choyxona oshi jazosi" ni ham qo'llardi: shu sababli osh bo'lgan joydan bo'yin tovlamas, buni butun qishloq ahli yaxshi bilardi. Salomning azza-bazza taklifidan so'ng mulla naq tush payti borishini bildirib,

Chorshanba kuni belgilangan vaqtda mulla yetib keldi. O'rta ga sergo'sht osh tortildi. Oshni ko'rib, mullaning ko'zlari yonib ketdi va yeng shimarib, oshga tashlandi. U uch-to'rt kaft oshni ko'zlarini yumgancha, mazasini totib, chaynab bo'lgandi hamki kattirib qo'ymay qo'l ham paydo bo'ldi. Dastavval mulla uchinchil qo'lga e'tibor bermadi: har kaft og'ziga borganda huzur qilib, ko'zlarini yumib, chaynagancha, mazasini olar, keyin og'zidagini yutib yuborib, ko'zlarini ochar, oshning eng sergo'sht joylariga kaftini botirardi. U qo'lni anchadan keyin ko'rib qoldi: xuddi o'zidek eng sergo'sht joylariga kaft botirayotgan, mullalik hurmatini qilmayotgan surbet qo'lni ko'rib, bunaga beadablikdan jahl-lanib boshini ko'tardi. Afsuski, kutgandek, zahriini sochish yoki biron diniy naql aytib, odobga chaqirish uchun qo'l egasiga ko'zi tushmadi. Bir qo'lga, bir tandirchiga qarab og'zi ochilib qoldi va hayajonlaganidanni yo qo'rqanidanni, og'zidagini chaynamay yutib yubordi va tuyulib qoldi. Yo'talib, nafasi tiqlayozdi. Tandır-chi o'rindan turib, yelkasiga urdi. Shundan so'ng mulla sal o'ziga keldi. Qo'l esa ularga e'tibor bermay oshni "paqqos tushirar", ya'ni xuddi mulla kabi kaftiga sergo'sht oshni joylab, og'iz barobar ko'tarar, kaftida turgan bir uyum osh ko'rilmayotgan "og'iz" da g'oyib bo'lardi. Qizarib-bo'zarib ketgan, amri-ma'rufida qiyomat belgilarini bashorat qilganda ham bunchalik alomatni ko'rman deb o'ylamagan mulla chamasi o'n martalar "astag'firulloh" dedi. Ko'zlarini yumib-ochdi. "Menga shunday ko'rinyapti", deb o'yladi, chog'i, tandirchiga ilini bilan qaradi, lekin obro'si tushib ketmasligi uchun og'iz ochmadi. Yana uch marta "astag'firulloh" dedi.

- Sizga ham ko'rinyaptimi? - dedi tandirchi uni xijolatdan qutqarish uchun.

- Ko'rinyaptimi, deysizmi? - mulla tandirchiga sir boy bermay qaradi. - Nima ko'rinyapti?

- Qo'l! - dedi tandirchi. - Egasi ko'rilmaydigan qo'l...

Mulla shundagina biroz o'ziga keldi. Ko'zlarini lo'q qilib, hali ham osh "yeyishda" davom etayotgan qo'lga baqrayib qarab turdi.

- Ha, ko'rinyapti... Bu kimning qo'li?

Ilmnam... Lekin ovqat yeyishda bizning oila bir tomon, bu qo'l bir tomon. Har qanday taomni olib shunday havoga ko'tarsa bo'ldi, g'oyib bo'ladi...

- Rostdanam egasi yo'qmi? Umuman ko'rilmaydimi?

Tandirchi bosh igradi.

- Aslida, sizni shuning uchun chaqirgandim, mulla aka, - dedi tandirchi illosiz ohangda. - Uyimizda shunday balo paydo bo'ldi. Ikki oydan beri ketmaydi. Bizni kasod qilaypti bu ochofat.

Mulla bir tandirchiga, bir qo'lga qarab uzoq turib qoldi.

- Shunga bir o'qib qo'ysangiz... Zora yo'qolsa... Mulla Abzal dam solgan suvning kuchi yetmadi. Sizni unga qaraganda nafasi o'tkir deysildi.

- Shaytonning qo'li bu! Astag'firulloh! - dedi Keldiyor nihoyat o'zining mullaligi esiga tushgandek. - Qarang, odamning qo'liga o'xshamaydi. Shaytoni layimiki... Bu aniq...

- Yo'g'e, - dedi tandirchi. - Oddiy qo'l-ku...

- Oddiy qo'l emas! - dedi qat'iy qilib mulla. - Bu shaytonning qo'li. Ta'omningizga shayton sherik bo'lyapti... Go'shti halolmide?

- Ha, - dedi Salom. - Absalim qassobdan olganman...

Mulla baribir bosh chayqadi.

- Oxirzamonning shunaga alomatari bor deb eshitgan edim... Egasi yo'q qo'llar, egasi yo'q boshlar, egasi yo'q ko'zlar, egasi yo'q oyloqlar egasini qidirib, osmonda uchib yurarkan. Bu qo'l ham egasini qidirib kelgani aniq. Salombek, oxirzamon ya-qiniga o'xshaydi.

Mullaning bu qat'iy xulosasi qo'lga yopmadi chog'i, u laganga kaft bosishdan to'xtab, zabt bilan havoga ko'tarildi va avval ko'rnatkich barmog'i bilan o'rta barmog'i orasiga bosh barmog'ini yashtirib joylashtirib oldi, keyin mullaning naq burni tagiga olib kelib ko'rsatdi. Mulla shundoq ko'ziga tegay deb turgan ikki barmog' orasidagi bosh barmog'ni ko'rib, qo'rqib ketdi, gavdasini ortqaga oldi.

- Iye, - dedi u ko'zlari ola-kula bo'lib ketib. - Bu hali tarbiya-siz ham ekan-ku!

Qo'l ikki barmog' orasida turgan bosh barmog'ni ko'rsatgan-cha mullaning burni tagida ancha turdi. Keyin yana laganga qarab shog'ig'idi, hech narsa bo'lmagandek oshni "havoga ko'tarishda" davom etdi.

– Sizni shunga chaqirdim. Egasi kimligini aniqlab, haydab yubormasak, meni xonavayron qilayapti, domla...

Bu gaplarni aytayotganda tandirchining ko'zlaridan yoshi chiqib ketdi: uning sabr kosasi ham, ko'ngli ham to'lib bo'lgandi. Suyagi qora mehnatda qotgan, qishloqda ziqna va qahri qattiq deb nom chiqargan kap-katta odamning ko'zida yosh ko'rib, Panji muallimning ham yig'lagisi kelib ketdi.

– Anchadan beri bormi?

– Anchadan beri... Ikki oydan oshdi, – tan oldi tandirchi boladay piqillarkan.

– Yig'laman, – taskin berdi muallim. – Hammasi yaxshi bo'ladi.

U eti tobora shilini bora yotgan havodagi ilikka alam bilan qarab turar, agar shu qo'l bo'lmaganda bu ilik ham, undagi et ham hozir o'zini ko'lishini ichdan his qilib turardi. Muallim bid'atchi emasdi va har bir masalaga ilm ko'zi bilan qarardi. Bu gal ham shunday qildi: o'zicha chamalab ko'rdi. So'ng o'rindan turdi – qo'l ilikdan etni ajratib olish bilan ovora edi – tandirchini hayron qoldirib, qo'lining orqa tarafiga o'tdi va, aftidan, qo'l egasining ketini mo'ljallab, xuddi o'n bir metrdan to'p tepayotgan futbolchiday, bor kuchi bilan tepdi: tepki shunchalik kuchi ediki, unda ilik alami ham mujassam bo'lgandi – ammo Panji muallim kutgandek oyog'i qo'l egasining ko'rinnayotgan ketiga tegmadi, aksincha, uning zarb bilan tepilgan oyog'i havoni vizillab kesib o'tdi, ochiq havoda naq shiftgacha ko'tarildi: muallim o'zini tutolmay shundoq qo'lining tagiga gursillab dustaman yiqildi. U birpas o'ziga nima bo'lganini bilmay yotdi. Tandirchi ham qo'rigib ketdi: hozir diydio qilib o'tiradigan payt emasligini anglab, ko'zidagi yoshni artida, yerda mureday cho'zilib yotgan muallimning yelkasiidan ko'tara boshladi.

– Buning keti qani? – dedi yotgan yerida muallim o'zining harakatiga izoh bergandek, xuddi muhabbati rad etilgan o'n sakkiz yashar yigitdek ozurdalik bilan. – Boplab tepmoqchi edim-da o'ziyam. Agar tekkanda naq do'xaga borib tushardi...

Dasturxonga ilik tap etib tushdi: unda bir tishlam ham et qolmagandi. Qo'l cho'zilib yotgan muallimning ustiga keldi va kaftlarini yopib olib, musht qildi, so'ng muallimning savoliga javob o'rinda naq boshiga kelib, uch-to'rt marta baland-past bo'ldi,

natijada muallim ham, tandirchi ham qo'l nima demogchiligini darrov tushundi: agar qo'lining qolgan qismlari ham, egasi ham ko'ringanda, unda u chap qo'lining tirsagidan ushlab, muallimga ko'pchilik biladigan chapani ishorani ko'rsatayotganini anglamashtirib, iloji yo'q edi.

Muallim o'rindan turganda qo'l g'oyib bo'lgandi. Aftidan, u qat'i, shang'i va injiq odam bilan talashib, obro'sini ketkizgisi kelmay, havoga singib ketgandi.

Shunday bo'lsa ham muallim tandirchiga eng oqilona, bepul maslahat berdi: qo'l haqida rasmiy idoralar bilan, dastlab mahalla raisi bilan gaplashish kerak: "Mahallaning baland-pastga mas'ulini, u nimalar bo'layotganini, fuqarolarni qanday o'marishayotganini bilsin va yordam bersin. Shusiz ham yordamga muhtoj oilalarga ajratilgan pulni o'zi "gum" qilib, semirib yotibdi". Salom tandirchiga bu maslahat ma'qul keldi: u o'tgan yili o'ttiz yil maktabda ishlab, direktor bo'lmagach, raislikka nomzodini qo'rgan. A'loimning xufya iltimosi bilan qarindoshlarini unga ovoz berishga ko'ndirgan edi. Shu sababli oqsoqol o'zini qarzdor his qilib, zora yordam qo'lini cho'rsa...

Salom umid bilan mahalla idorasiga yo'l oldi.

Uning gaplarini batafsil eshitgan Azim rais tandirchini mahallaning aksar tirikchilikka o'rashib qolgan odamlari kabi ruhan charchagan, deb o'yladi. Ammo oraga mulla Keldiyor ham aralashgani va qo'lini ko'rganini eshitgach, o'ylanib qoldi.

– Uka, – dedi u nihoyat o'ylab bo'lgach. – Men bunaqa cho'pchaklarga ishonmayman. Lekin, bilishimcha, sizning uyingizda jinoyat sodir bo'lyapti. Kimdir uyingizda xuddi kinolardagidek ko'rinnas qiyofaga kirib, hozirgi texnikada buning iloji ko'p, o'g'irlik bilan shug'ullanayapti. Shundaymi?

Tandirchi o'ylab ko'rsa, masalani rais tushuntirganday izohlab ham bo'larikan. Shuning uchun bosh ing'adi.

– Umuman, shunday... Uyindan o'g'irlik sodir bo'lyapti.

– O'g'irlik haqidagi shikoyat bilan menga emas, huquqni himoya qilish muassasalariga murojaat qilishingiz kerak.

Tandirchi umrida biron marta ham huquqni himoya qilish muassasalariga shikoyat qilmagandi, zero ular ham "Nima shikoyatingiz bor, mana biz huquqingizga mas'ulmiz!", – deb oldiga kelmagan. Shuning uchun raisning taklifiga tushumadi. Rais ma-

hallaga yordam so'rab kelgan har qanday muhtoiga yordam qo'lli ni cho'zish uchun adolati tarzda saylamagani, tandirchiga o'zi aytib turib, ariza yozdiradi.

– Qani, shunday deb ariza yozing. Menkim, Salom tandirchi... uyimda shunday-shunday... noma'lum shaxslar tomonidan...

– Shaxs degani nimasi? – so'radi tandirchi egri-bugri yozish-dan to'xtab.

– Shaxs – bu kimsa degani.

– Men hech qanday shaxsni, ya'ni kimsani ko'rganim yo'q. Biznikiga faqat egasiz qo'l keladi...

– Rusumi shunaga... "Shas" emas, "shaxs", dumsiz qilib yozing. Xo'sh, davom etamiz, o'g'irlik sodir etilmog'dakim, yordam berishingizni so'rayman. Ana bo'ldi. Endi mahalla nozirining oldiga boramiz...

Salom tandirchi bilan rais aj-buji qilib yozgan arizani ko'tarib, shundoq mahalla idorasida joylashgan nozirning xonasiga kiritishdi.

Arizani o'qib ko'rgan nozir hech narsa tushunmadi, tandirchining o'zidan so'ray boshladi, soddalik qilib, tandirchi yana qo'l haqida gapirib berdi. Nozir o'rindan turib, Salom tandirchining oldiga keldi-da, uning ko'zlariga uzok qarab turdi. Keyin kompyuterga o'tirib, uni uzok titdi. Izlaganini topolmadi, hafsalasi pirl bo'lib, yana Salom tandirchiga o'girildi.

– Aka, to'g'risini ayting, har xil radiolarni ko'p eshtasizmi? – dedi dabdurstidan.

– U qayerda bo'ladi? – dedi tandirchi savolga tushunmay.

Nozir uni o'zini go'llikka solyapti deb o'yladi.

– Baloday tushunib turibsiz. Egasiz o'g'ri qo'lni ko'rgan odam tushunmasligi mumkin emas. Radiongiz bormi deypman? – dedi savolga javob bermay.

– Bor, – dedi tandirchi. – Eskirib ketgan. Xotin ustiga bolalar-ning kitobini taxlab qo'yadi.

– O'sha ustiga kitob taxlangan radioni ko'p eshtasizmi? Har xil davlatlarni...

Salom tandirchi umuman radio eshitmasligini, qolaversa, radiosi otamzamonlardan buyon ishlamasligini, Astorqulning montyor o'g'li titib ko'rgandan so'ng quruq qutning o'zi qolganini aytdi. Nozir unga ishonmay qarab turdi:

– Qiziq, – dedi u stolni chertar ekan. – Unda bu ariza bilan nima demogchisiz?

– Shu... Uyimda qandaydir qo'l paydo bo'lgan. U meni kasodga uchratayapti, baraka ketdi. Ortig'cha xarajat deganday... Xullas, uni deb to'zg'orni butlay olmayapman. Tirikchilik og'ir bo'lib qoldi.

Nozir o'rindan turib ketdi.

– Bu bilan nimaga ishora qilyapsiz? A? Nimaga?

– Menmi? – deb so'radi tandirchi nozirning kutilmagan savoli-

ga tushunmay.

– Ha, siz... Mana bu arizani yozgan sizmisiz?

– Men...

– Unda savolingiz javob bering. Bu gapingiz bilan nimaga va

kimga ishora qilyapsiz?

Tandirchi derazadan tashqariga qarab oldi. Nozir "nimaga va kimga" deganda tashqarida imtiyoz bilan yog'-pog' olish uchun to'planib turganlarni nazarda tutyaptimikin, deb o'yladi.

– Halig'larga... – dedi nozir. – Ya'ni bizni yomon ko'radiganlar-

ga...

Uning savolidan oqsoqolning ham rangi oqarib ketdi.

– Men unaga odamlarni tanimayman, – dedi tandirchi. – Men

mana oqsoqol guvoh, arizani birga yozdik.

Nozir oqsoqolga sinovchan ko'z tashladi.

– Tuhmatni qaranglar! – dedi rangi oqarib ketgan rais. – Hali

meni ham sherik qilmogchimisiz?

Oqsoqol nozirning qarashidan xavotirga tushdi. Tandirchi

dovdirab qoldi.

– Arizani siz bilan yozdim-ku...

– To'g'ri, men bilan yozdingiz. Men faqat siz aytgan gaplarni qog'ozga qanday tushirish kerakligini aytib turdim. Birga yozdik deganingizga o'laymi... Sal bo'lmasa, birga jimoyat qilganimiz ham deydi bular.

Keyin nozirga tushuntira boshladi:

– Bu kishi uyimda noma'lum o'g'ri paydo bo'ldi, deb keldi.

Men esa bu gaplarni menga emas, nozirga yozing, deb oldingizga olib keldim, – dedi oqsoqol tandirchi yana bir narsa deb qo'yman deb.

– Unda nega qanaqadir egasi ko'rinnagan qo'l deyapti... To'g'ridan-to'g'ri o'g'ri paydo bo'ldi desa o'ladimi?

– Arizaga rasamadi qilib yozilgan. Endi bu kishi yettinchi sinfgacha o'qigan. Savod andak chatoqroq. Qolgani xalq og'zaki ijodi. Xalqimiz baxshilarni yaxshi ko'rish shundan... Shunga sizdan bu holatni o'rganib chiqsangiz deb kelgan edik.

Nozir endi yengil tortdi. Arizani olib, uni yana bir o'qib chiqdida, ko'ngli to'ldi chog'i, stolda yotgan papkaning ichiga solarikan, oqosqolga hurmat ohangida gapirdi:

– Siz mahalliy hukumatsiz. Tekshir desangiz, tekshiramiz. Bizni bu kursiga shuning uchun o'tirg'izib qo'yishgan.

Xullas, ertasiga mahalla raisi bilan nozir "shaxsi noma'lum kimsa tomonidan o'g'irlik sodir etilayotgan obyektni" o'z ko'zlaridan ko'rishga boradigan bo'lishdi.

Salom tandirchi qarz-havola qilib, bozorlik qildi, uyiga oqsoqol aytganidek, nozir xush ko'radigan qovurdog ostirdi, oqsoqol "nozirning tomog'idan ovqat o'tishi andak qiyin, shuning uchun o'rus shishasini suvga tashlab qo'ying", degandi, bir emas, uchta-sini tashlab qo'ydi.

Tushdan keyin oqosqol bilan nozir qo'ltig'ida bir talay qog'ozlar ko'tarib kirib kelishdi.

– Qani, o'sha o'g'ir qo'lni ko'rsating-chi! – dedi nozir xuddi jinoyatni hozir fosh etadigan shasht bilan.

Oqsoqol "Avval taom, bad az kalom!" deya nozirni taomga taklif qilib, tandirchini turti. Aslida, tandirchiga ham shu kerak edi. Mana endi to'kin dasturxon ustida o'g'irni o'z ko'zlaridan ko'rishsin. Shunda har xil radioni ko'p eshitadimi, yo'qmi, hammasini o'zi ham bilib oladi.

Kutilgandek bazm boshlanib, nozir ustma-ust ikki piyola bo'shatgach, kutilgandek qo'l paydo bo'ldi. Nozir ozroq kayt qilganidan qovurdog bilan ovora edi. Tandirchi oqosqolni turtib, qo'lga ishora qildi: qo'lga ko'zi tushgan oqosqolning ko'zlarini chiqib, Panji muallimning "Yetimlarning haqini yeganlar qo'rqan payti oqarmaydi, rais ham yetimlarning pulini yeb yotibdi", – degan g'iybatida jon bor chog'i, rangi ko'karib ketdi. Oqosqolning dasturxonning chap burchagiga qarab bezirayib qolganini ko'rgan nozir ham u qarab turgan tomonga ko'z tashladi va u keyingi gal olib maza qilib chaynayman deb mo'ljallab turgan tuyurni egasi ko'rinnayotgan qo'l olib, havoga ko'tarib ko'rdi: nozirning og'zini lang ochdirib, tuyur shundog havoda g'oyib bo'ldi. Qo'l

endi boshqa bir tuyurni kartoshkaga qo'shib "paqqos" ko'tara boshladi. Nozirning og'zi ancha paytgacha ochilib turdi – u ko'plab o'g'irliklarga shaxsan guvoh bo'lgandi, ammo o'g'irlangan ahvoliyl dalilning havoga aylanib ketishini birinchi marta ko'rib turib edi – uning gezaragan lunji atrofiga bir-ikkita pashsha ham aylanib boshladi. Hayajon payti tomog'i ham qiltillab qoladi, shekilli, nozir o'zini bosish uchun yana ikki piyolani bo'shadi.

– Mana shu o'g'ir, – dedi tandirchi paytdan foydalaniib. – Siz menga ishomagandigiz....

Nozir uning gapini deyarli eshitmadi. U hali ham qo'lga qarab turar, qo'l esa birpasda yarim lagatlagan go'shtni havoga "ko'tarib", chiqqini ham chiqarmay yo'q qilib bo'lgandi.

Nihoyat nozir o'ziga keldi va kasbi esiga tushib, poylab turtib, qo'lni ushlab oldi. Qo'l hukumat vakilining qo'lida baliqday tiplechilay boshladi. Nozir yonidan to'punchasini chiqarib, uni qo'lining kaftiga to'g'irladi va har qanday dushmani yer tishlatadigan qat'iyat bilan so'radi:

– Kimsan? Hozir o'tib, dabalangni chiqaraman!

Nozir bu gaplarni qanchalik vajohat bilan mardonovar aytgan bo'lsa, qo'l pinagini ham buzmay, tandirchi va oqosqolni hayratga solganicha, iktita barmog'i orasidan yana o'sha bosh barmog'ini chiqarib, nozirga ko'rsatdiki, o'zining gapidan filday shishib turgan nozirning yeli chiqib ketganday bo'ldi: u hali ikki barmog' orasidan chiqib turgan bosh barmog' ta'siridan o'ziga kelmasidan qo'l uning qo'lida havoga singib g'oyib bo'ldi. Nozir atrofga alanglab, qo'lida to'puncha bilan uni izlay boshladi. Yo'q, u g'oyib bo'lgandi. Keyin u tandirchiga g'azab bilan boqdi.

– Bu nima o'yin? Bu fokusni kim qilyapti? Kim qilgan bo'lsa ham pushaymon bo'ldi.

Unga bu fokus ham, ko'zboylog'ichning o'yini ham emasligini tushuntirish uchun ancha vaqt ketdi. Faqat ikkinchi shisha bo'shagandan so'ngina nozir ularning gapiga ishonadi. Uchinchi shishada esa nozir tandirchining yuzidan o'pib, "Buning-ku qo'li ko'rinib turibdi, umuman, o'zi yo'q jinoyatchilarni ham tovbosiga tayanchiladiganlar borligini" aytib maqtana boshladi. O'sha payti bu gaplarni aroq ta'sirida aljirash deb tushunishgandi. Ikki kundan so'ng iskovuch it bilan bir to'lda qurollangan odamlar kelishganda nozir rost gapirganiga amin bo'lishdi. Guruh haqiqatan

Mulla Keldiyor zalga kirishi bilan odamlar birdan tinchidi: hamma unga xuddi xaloskorini ko'rgandek najot bilan tikilib turishardi.

– Keldingizmi, mulla, – dedi mahalla noziri bilan minbarda o'tirgan Azim rais o'rnidan turib unga peshvoz chiqarkan. – Odamlar kutib qolishdi.

– Nima gap, oqsogol? – dedi mulla ovoziga biroz bepisandlik qo'shib. – Bizni bunaga majlislarga chaqirmasdingiz-ku!

– Bizga yordam bermasangiz bo'lmaydi. Siz ko'pni ko'rgan odamsiz. Yana og'zingizda ilimingiz bor. Qolaversa, siz bularni oldindan bilgansiz...

Mulla Keldiyor bu e'tirofdan bir qop shishgan bo'lsa-da, lekin butun qishloq nega o'zini kutib, to'planib turganidan xavotir olib, o'ziga tikilib turgan zal to'la odamga yuzlandi.

– Egasi yo'q qo'l endi hammaning uyida paydo bo'libdi! – dedi oqsogol mullani masaladan tezroq xabardor qilish uchun.

Bu xabardan so'ng butun zalga o'lik sukunat cho'kdi: hamma mulla Keldiyorning og'zini poylab turardi...

Endi tamom.

HAYKAL

Maqolalarda tilga olingan odamlarning o'zlariga taqsimlanish ham yetmay qoladigan nusxada chop etiladigan nashrlarda o'zi kabi unutilishga mahkum etilgan tengdoshlaridan birontasining qachonlardir ko'rilgan alog'-chalog' tushlari kabi dorilomon davrlarni qo'nsab aytilgan suhbatida yoki bugungi olatasirdavrlarning shiddati ichida yo'l chetida o'tirgan tilanchichalik ham qadri qolmagan kexsa va o'zidek parti ketib, sharti qolgan, al-lahochon maydonni tashlab ketgan aqlu idrokning mag'lubiyatini hamon tan olmay kelayotgan o'jar san'atshunoslarning davrga bo'lgan munosabati monand hafsasizlik bilan yozilgan taqriz-larida nomi ko'rinish qolmasa, o'n-o'n besh yildan beri daydi it ham ko'chasidan o'tmagan, o'zining yulduzli pallasini kutaverib, holdan toygan, zada va ozurda ko'nglining qirlarida umidsizlik tutuni burqsib yotgan, na san'atdan, na davralardan, na zamon-dan topmagan hayotining mazmunini izlagandek keyingi yillarda kuniyatini tog'-toshlarda o'tkazib yuradigan haykaltarosh N.ning omadi birdan kelib qoldi. Uning guruhiga bira to'la uchta haykal, haykal bo'lganda ham el-yurtning g'urur va faxriga aylanadigan uchta ulkan haykal yasashga buyurtma tushdi. Ancha yillardan beri ishi chappasiga ketib, bir paytlardagi shon-shuhrat dovrug'i so'na hoshlagan, kuni o'z otlarini sotib, martabalarini oshirib olgan, endi esa vijdon azoblaridan qutulish uchun uylarini bir chetlga padari buzukvorilarining byustlarini o'rnatib qo'ya-olgan qurumsog va kalondimog' boyvachcha-yu amaldorlar-ning sadqalariga kun kechirayotgan bir paytda bunday muhim buyurtma topshirilishining o'ziyoq qashshoqning xazina topib olishi bilan barobar edi. Mahkamada bo'lib o'tgan, bir hafta-ga cho'zilgan turli darajadagi suhbatlardan so'ng unga ishning ko'lam va ahamiyati haqida batafsil izoh berishdi. Bu suhbat-larda buyurtma shaxsan rahbarning nazoratida ekani, aslida bu haykallarni yaratish g'oyasi ham rahbarning o'zidan chiqqani, shu sababli ishga mas'uliyat bilan yondashish, ko'rsatilgan mud-datda ulgurish, haykalning har bir misqoligacha, hatto qahramon-lar urnoqlari-yu qoshi kipriklarigacha rahbarning tasdig'idan o'tishi shartligi haqida qayta-qayta uqtirishardi. N. qo'lga olgan uchta dastlabki chizmani – tarixiy milliy qahramon, buyuk olim

va buyuk shoirning mutaxassislar tasdiqlab bergan o'ldamlari aks etgan chizgilarini olgach, hayajonlanib ketdi. Axir u bu siymolarni ilgari ham bir necha marta o'zi yasamoqchi bo'lgan, ammo uning orzusi sahro qumlariga singib ketgan yoz yomg'irlari kabi umrining sarhadlarida beiz, benishon g'oyib bo'lgandidi: bu ulug'vor va abadiylikka muhtirlangan qiyofalarni yaratish uchun u umrining yarmini sarflab bo'lgan, qolgan yarmida ham bu orzusi turgan cho'qqiga chiqishi amrimahol edi. U orzusidagi haykallarni yasash uchun na mablag' na rag'bat topoldi. O'z xalqining tarix sahnasida abadiy muhtirani qolishiga xizmat qilgan milliy qahramonlar haykallari o'zga elatlarning katta-kichik shaharlarida ko'rk berib turganini ko'rgan kezlari "Nega bizning shunday haykalimiz yo'q, shunday haykal yasash menga nasib qilmikin?", degan o'y uning xayoldan yuzlab marta o'tgan bo'lsa ajab emas. Navqironlik paytida g'ayrati ichiga sig'may bu gapni hatto o'zining juda martabali va baobro' keksa maslakdoshiga ham aytgandi. O'shanda ustoz unga: "Qorinim to'yib yursin desang, bu fikrni miyangandan chiqar, undan ko'ra, ana, qo'llari qabargan paxtakor haykalini yarat, o'sha ham milliy qahramon!", deb tanbeh bergandi. U hammasiga qo'l siltab, o'tsi kabi sangtaroshlik qilish uchun tog'u-toshlar kezib yurganda, Yaratgan uning ko'ngil ohini eshitti – birdan mo'jiza yuz berdi. Bu faqat o'zining emas, shaxsan rahbarning orzusi, rahbarning topshirig'i, davlat ahamiyatiga molik buyurtma edi! N. ana shundagina rost-dan ham davr o'zgarганиni va o'sha – ustoz bilan gaplashgan zamonlardan ancha ilgari, hatto ularning tushiga ham kirmaydigan emin-erkinlik, imkoniyatlar davriga yetib kelishganini his qildi. Qolaversa, butun dunyo bir-birini chuv tushirib, o'zlarining ro'zg'or muammolari-yu, nafs-lari bilan ovora bo'lib yotganda, butun bir xalqning g'ururi va faxri bo'lgan uchta buyuk siymoning haykaliga buyurtma tushishi – bu jiddiy voqea, tarixiy hodisa deb baholasa ham bo'lardi. Darvoqe, N. bilan mahkamada gaplashgan jikkaklari bir to'rabachcha bu buyurtmani "tarixiy voqea" deb izohladi ham. To'rabachcha N.ga haykalning o'zidan ko'ra buyurtmaning qanchalar muhim va nozik vazifa ekani haqida naq yarim soat tushuntirish berdi. "Rahbarning o'zi bu uch siymo haykalini shaharlarimizga o'rnatish orqali bir paytlar dunyo havas qilgan milliy g'ururimiz va faxrimizni o'zimizga qaytarib

bermoqchi. Bu haykallarni ko'rgan har bir fuqaro va shahrimizga kelgan mehmon bizning qanday xalqqa mansubligimizni his etib tursin. Haykal milliy qiyofamiz va ulug'vorligimiz timsohi bo'lib, asrlar osha bizning buyuklik va qudratimizni ko'z-ko'z qilib turishi kerak. Siz haykallarda ana shu jihatlarni aks ettiring. Haykalni ko'rgan har bir odamning ko'nglida ana shu haykal orqali shahrimizga va o'zligimizga bo'lgan ehtiram paydo bo'lsin! Bu haykal orqali buyuklikning va abadiylikning milliy qiyofasini yaratng! Rahbar ana shunday ko'rsatma berdi. "Buyuklikning milliy qiyofasini yaratsin", dedi! Tushunapsizmi? Buyuklikning va milliylikning!", dedi u bu so'zlarga yana alohida urg'u berib, jikkak to'ra ko'rinishiga va bo'yiga yarashmagan tarzda gapdan va notiq chiqib qoldi. U N.ga rahbarning ko'rsatmasi va haykal yasash haqidagi g'oyasining mohiyati haqida yana uzoq tushuntirish bermogchi edi, ammo shu payt xonaga taroshlangan tarashdary ozg'in yigit kirib, aftidan, jikkakdan ko'ra ham yuqoriroq lavozimdagi amaldor N.ni xonsiga chaqirayotganini aytgach, gapini to'xtatdi. Uni boshqa bir xonaga olib kiritshdi. Bu "arkonu davlat" ham xuddi jikkak kabi haykal haqida emas, ko'proq haykal orqali aks ettirilishi kerak bo'lgan xususiyatlar haqida gapirdi. "Siz faqat haykal emas, bu uch siymo orqali tafakkurimiz, ijodiy salohiyatimiz va qahramonligimizning qiyofasini yaratib beringiz kerak. Bu qiyofalar manguilning qiyofasiga aylanishi kerak! Bu rahbarning buyurtmasi ekanligini unutmag! Topshiriq shunday!". Mahkamadagi barcha subbatlarda deyarli bir xil gap takrorlandi: bular shunchaki haykallar emas, xalqimiz qiyofasi, o'zimizning qiyofamiz, milliy qiyofamiz. Haykal qanday bo'lsa, bizning asl qiyofamiz, buyukligimizning qiyofasi ham shunday bo'ladi. Bizni bilmaganlar haykalga qarab, biz haqimizda tasavvurga ega bo'lsin, haykalni ko'rib, qudratimizga tan bersin. Bu shaxsan rahbarning ko'rsatmasi va hakoza... N. buyurtmaning ahamiyatini o'zi bilsa ham va o'ta mas'uliyat bilan ishlash talab qilayotganini tushunib tursa ham bir haftacha turli doiradagi amaldorlarning bir xil va'zlariga chidashiga to'g'ri keldi. U bu gaplarni o'zim ham bilaman, bu haykallarni xuddi sizlar aytganday yasash bir umrlik orzuim deb aytib yuborgisi kekar, ammo o'n yillardan beri hatto ko'chasidan ham o'tmagan, bir paytlar o'zi ko'rgan amaldorlardan tubdan farq qiladigan boshqa toifada-

gi, yangi, sergap, hushyor va yana juda kibrli, izzattalab, nigohlari va nazarlari xuddi o'tkir pichoqning tig'iday "Kesamani?" deb turgan bu amaldorlarning g'ashini keltirgisi kelmasdi. Aslida buyuk olim va buyuk shoir, buyuk sarkardaning haykalini yasashni qay-si ijodkor orzu qilmaydi? Omadning choppagani shuki, uchlasasi ham o'ziga, uning guruhiga topshirilyapti. Bo'lmasa, haykaltarosh kammi? N. ilgari ham, yashirin bo'lsa-da, ulug' shoir, milliy qahramon, dahol olim yashagan davrni, ularning qiyofalari chizgilarini, o'ziga xos belgilarini o'sha davr miniatyuralari va tarixiy kitoblardan tasavvur qilib, ularning kichkina byustlarini yasab, qancha oshno-og'aynisiga sovg'a qilib yubormagandi – shu sababi ularning qiyofalariga qo'li kelishib, ko'zi o'rganib qolgan. N. o'zida yo'q xursand edi. Mana endi o'zining kimligini, dohiyona iste'dod egasini ekanligini ko'rsatib qo'yadigan payt keldi.

Bu xabar faqat N. ga emas, barcha san'at ahli uchun xushxabar bo'ldi. Rahbarning buyurtmasini unga rasman topshirishgan kuni ancha yillardan beri o'zining na tirikligini, na o'likligini bildirmagan, go'yo uzlatga yashiringandek, daraksiz ketgan, bir paytlar uning ruxsatisiz adabiyotga pashsha ham uchib kirolnagan keksa shoir sim qoqib qoldi. Keksas shoir keyingi yillardagi o'zgarishlardan, ayniqsa, o'ziga bo'lgan yosh avlodning shartaki munosabatidan noroziligini shu yo'l bilan bildirish uchun ham hech kim bilan gaplashmay va hech kimni qabul qilmay qo'ygandi. Hamma narsaga qo'l siltab, ijoddan ham, eski tanishlardan ham, matbuot-u muxbirlardan ham qo'lini yuvib, qo'ltig'iga urgan shoir qanday qilib, o'ziga berilgan buyurtma haqida buncha tez eshitdi, N.ning aqli yetmadi. Shuning o'ziyoq o'zini uzlatga chekingan qilib ko'rsatgan shoirning san'at olamida bo'layotgan har bir xabar va voqeasi aslida zimdan sinchkovlik bilan kuzatib turganini bildirardi. Keksas shoir unga shunday mas'uliyatli vazifa topshirilgani bilan tabrikladi. Uning tovushi ancha xirillab, xuddi tobutdan chiqayotganday, uzug-yuluq va xira edi.

– Men bu xabardan xursandman, – dedi shoir. – Bu madaniy hayotimizdagi katta voqea. Anchadan beri millat tarixiga bunchalik katta e'tibor berilmagandi.

N. minnatdorchilik bildirdi, keyin birdan shoirning bugungi kunda unutilib ketish arafasiga kelgan tarixiy asarlari esiga tushdi.

– Aytganday, menga sizning yordamingiz kerak. Men bu uchala qiyofa haqida aniq bir to'xtamga kelishim uchun siz asarlarimgizda foydalangan qo'lyozmalarni ham bir ko'zdan kechirsam degandim, – N. shoirning rozi bo'lishiga umid ham qilmay talvohlak qildi. – Bir gaplashsak, nima deysiz? Menga maslahatingiz juda zarur.

Shoir kutlmaganda rozi bo'ldi. U ancha yillardan beri hatto eng yaqin shogirdlari bilan ham sim orqali gaplashardi.

– Kelishdik. Indinga kechga yaqin o'tib kelavering. Ungacha tarixiy asarlardan ko'chirmalar yozilgan daftrimni ham topib qo'yaman.

N. xursand bo'lib ketdi. Shu kuni ham, ertasi ham uni olimlar, shoirilar, ijodkorlar, hamkasblari, rassomlar bu sharaflil vazifa va katta ishonch bilan muborakbod etishdi. Go'yo butun mam-lakatda bu haykallarni yasashdan muhimroq vazifa qolmaganday barcha ziyolilar faqat shu haqda gaplashishardi. N.ning oldiga universitet tarixchilari ham kelib ketishdi. Ular N. ga turli xil tak-liflarni va, tabiiyki, bu ulug' siymolarning tarixiy qiyofalari haqi-da o'z bilganlarini gapirib, turli maslahatlar berishdi. Ular garchi o'zlar o'qigan tarixiy qo'lyozmalar-u asarlardan kelib chiqib, tur-li qarashlarni taklif qilishayotgan bo'lishsa-da, ularning bu ulug' siymolar qiyofasi haqidagi fikrlari bir-biriga yaqin edi. Chunki ta-rixiy asarlarda ularning qiyofalari nisbatan kengroq tavsiflangan, shu sababli haykallar qiyofasini tarixiy qiyofalariga yaqin qilib yaratishda muammo kam bo'lishi tayin edi. Shunday bo'lsa-da, N. ularning asl qiyofalari haqida kengroq ma'lumotga ega bo'lishni istay, bu borada har qanday maslahatga jon deb qulog' tutardi.

N. keksas shoirnikiga borganida unikida akademik va N. bilan doim raqobatlashib yuradigan haykaltarosh T. ham bor edi. Shoir N. ni ochiq chehra bilan kutib oldi. Akademik ham uning kafini qaltirayotgan, xuddi o'zi kabi mana to'ki-laman, ana to'ki-laman deb turgan qaltiroq qo'llari bilan qisib, kuch-quvvat tilab qo'ydi.

– Bu hayotimizdagi katta voqea, – dedi u. – Sizga olim va shoirning haykalini topshirishning o'ziyoq yuz berajak katta o'zgarishlardan darak beradi. Men bundan xursandman.

– Men ham shunga umid qilyapman. Milliy qahramonni qo'ya turaylik, u yasalisi kerak edi. Ammo rahbar shoir va olimning haykalini shahar o'rtasiga o'rnatishni buyurdimi, demak, yaqin

kunlarda ziyolilarga katta imtiyozlar beriladi, shu paytgacha bo'lgan e'tiborsizlik va loqaydlik shu bilan yakun topsa kerak. Rahbar nihoyat o'z xatosini tushungan, ijodkorlarsiz, olimlarsiz taraqqiyot bo'lmaydi, – dedi keksa adib yoshlangan ko'zlarini kir ro'molchasiga artar ekan.

T. bunday katta mas'uliyati ish aynan N.ga topshirilganidan hasadi kelayotanini yashirib o'tirmadi.

– Shuning uchun ham sizlarga hamma gap haykalning qanday chiqishiga bog'liq deya bman-da. Agar Xudo ko'rsatmasin, ish pachava bo'lsa, unda ijodkorlarga bo'lgan munosabat yana yo-monlashadi.

– N. buni eplaydi. Bunga imonim komil. Aytganday, guruhga kimlarni taklif qildingiz? – so'radi shoir.

N. tuzgan va haykal yasashga jalb qilingan guruh a'zolarini sanab berdi.

Shoir bosh irg'adi.

– Yaxshi. Iste'dodli odamlarni jalb qilibsiz.

T. birdan norozilik bildirdi.

– N.ni guruhga olmaslik kerak edi. U iste'dodli bo'lgani bilan mas'uliyatsiz. Ishni rasvo qiladi. Uning ichmagan kunini qo'yatiraylik, soati ham yo'q.

– N.ga katta vazifa yuklatilmaydi. U eskizlar bilan haykalning muqoyasasiga javobgar. U boshqalar ko'rmagan jihatlarni tez ilg'agani uchun ham guruhga taklif qildim, – dedi N.

– Endi bor umidimiz sizdan, – dedi akademik. – Agar buyurtma ko'ngildagiday bajarilsa, ziyolilarning ham yelkasiga oftoq tegib qolardi. Ehtimol, rahbar madaniyat va fanda bo'ladigan islohotlarni aynan shu haykallarni tiklash bilan boshlab bermoqchidir?

– Men ham shunga umid qilyapman, – dedi shoir. – Olim bilan shoirning haykali san'at va ilm-fanning qadriini yana bir kartta ko'taradi.

– To'g'ri, – dedi akademik. – Men ko'pdan beri bolalarimizga ko'rsatadigan milliy qahramonlarimizning aniq qiyofalarini yo'qligidan tashvishga tushib kelardim. Hozirgi zamon bolalari o'zimizning qahramonlarimizni tasavvur ham qilisholmaydi.

– Ular gayerdan bilsin? Axir qahramonlarimiz haqida na film bor, na surat, na haykal bor? Bunday o'qisang, bahri diling ochiladigan kitob ham yo'q. – T. shu gapi bilan qovun tushirganini

sest qoldi. Shoirning milliy qahramon, uning avlodlari haqida bir necha tarixiy asarlari borligi esiga tushdimi, birdan gapni buradi. – Hozir ham bosib chiqarishmaydi. Bolalarga o'z qahramonlarimizni yaratib berishimiz kerak.

T.ning gapidan og'rindimi yoki uning "Bosib chiqarishmayap-tir" degan gapidan so'ng esiga tushdimi, shoir imillab o'rindan tushib, mador ketgan oyoqlarini zo'rg'a sudrab, javondan qalin eski daftari olib kelib, N.ga uzatdi.

– Mana sizga aytgan daftarin. Bu yerda yigirmaga yaqin tarixiy asarlardan aynan siz yasamoqchi bo'lgan tarixiy shaxslarning qiyofalari haqida ma'lumotlar ko'chirilgan. Sizga yordam beradi, deb o'ylayman.

N. daftarni olar ekan, adib bir muddat daftarni bergisi kelmay ushlab qolganini sezdi. Adib daftarga qarab turar, qo'llari qaltirardi. U shu turishda bu daftarga yozilgan ma'lumotlar orqali har bir adabiyotda voqea sifatida qarshi olingan o'ndan ziyod asar yozganmi, bu asarlar bugun unutilish arafasiga kelganidan ko'ngli to'lib ketganini qanday yashirishni bilmay daftarga qarab turardi.

– O'qib bo'lgach, qaytararsiz, – dedi shoir nihoyat o'zini tutib olib.

Keyin joyiga borib o'tirdi. Ko'zlarini yana o'sha kir ro'molcha bilan artirdi. N. nega shoir aynan kir ro'molchaga ko'zlarini aralayotganini tushumadi. Yangisini olmagan taqdirda ham yuv-dirib olishi mumkin edi-ku. Shoirning aynan kir ro'molcha bilan o'tirishida bir ma'no sezdi. Bu bilan "Mana, meni nimaga aylantiribdi, kunim shunga qoldi!", – degan iddao ham bor edi.

Aytganday, bu uchala haykalni qaysi maydonlarga o'rnatishar ekan? – savol berdi akademik. – Shahrimizda uchta xiyobon bor. Balki, shu joylarga mo'ljallashayotgandir?

– Yo'q, menga tushuntirishlaricha, uchala haykal ham bir joyda shahrimizning bosh maydoniga o'rnatiladi, – dedi N. – Uchala ham bir yaxlit asar sifatida, ya'ni xuddi subhatlashib turgandek ishtab topshirilgan. Shahardagi eng haybatli haykal bo'lsin, uzoqlardan ko'rinish tursin, shahrimizga kelayotganlar dastavval ana shu haykallarga ko'zi tushsin, deyishyapti.

– O'ha-hu, – dedi T. havasi kelib, hasad bilan bosh chayqab qo'ydi.

– Unda yaxshi, – dedi akademik. Keyin shoirga yuzlandi. –

Ma'qul yo'l tanlashibdi. Uchalasi bir joyda bo'lsa, shunga yarasha mahobat bo'ladi. Millatning uch ustuni bir joyda turadi. Bu dono tashabbus.

Birdan shoir qih-qihlab, istehzo ohangida kulib yubordi. Kularkan, hadeb kir ro'molchada ko'zidagi yoshni artardi.

– Mana... Axiri shu xulosaga kelishibdi-da.

O'tirganlardan hech kim bu istehzoli kih-kihning ma'nosini tushunmadi.

– Juda ajoyib bo'libdi... – dedi jiddiylik bilan shoir. – Aql, ijod va kuch bir joyga yig'ilibdi. Ular nihoyat buni anglashibdi. Aslida, har qanday tamaddunning asoslari shular. Men ularga necha marta aytdim, shaxsan rahbarga yozib yubordim ham, kuch, aql, ijod ahi birlashib ishlaylik, deb. Men hatto o'sha xatlarim rahbarga yetib borganiga ham ishonmayman, – keyin yoyilib kuldi. – Mana endi anglab yetishibdi. To'g'ri, bu uchalasini bir joyga o'rnatish kerak: kuch, aql, ijod – bu bizning qudratimiz timsolari.

T. bu gaplardan besaranjom bo'lib, barmoqlarini asabiy qar-sillatib o'tirardi. Shoir N'ga choy quyib uzatdi.

– Menga qarang, siz shoir qiyofasini ko'proq "Tavorixi axloq" asariga tayanib yaratding. U yerda aniqroq yozilgan.

– Xo'p, – dedi N. – "Tavorixi axloq"ni kutubxonaga buyurtma berib qo'ydim. U yerdan ko'chirib olaman. Bundan tashqari, men qo'lidagi aso haqida ham ma'lumot to'plashim kerak.

– Aso? – ajablandi shoir. Akademik ham, T. ham hushyor tortishdi. – Qanaqa aso?

– Shoirning pirtlik asosi, – N. buyurtma haqida gap bo'lganidan beri o'zi xayolida pishitib yurgan gaplarni shoshib ayta bosh-ladi. – Men qo'lida aso ushlab turgan holatda tasavvur qilyapman. Asosining bosh qismi qubbali bo'ladi. Xuddi globusga o'xshab, Qubba ustida yarim oy shakli beriladi. Asoning o'zi esa oq bilan sariq rang qorishmasida yaratiladi. Shoir go'yo nurri, ziyoni ush-lab turgan, nur ustida yer yuzi va koinot jamuljam bo'lganday manzara paydo bo'ladi. Sarkardaning qo'lida qalqon bo'ladi.

– Faqat qalqonmi? – shoshib so'radi T. N.ning har bir gapidan ayb izlayotganday va bu aybni to'satdan topganday zaharxanalik bilan gapirdi. – U axir umr bo'yi qilich taqib yurgan. Zo'r qilichboz bo'lgan.

Millatman, – dedi N. uning gap ohangiga e'tibor bermay. – Qili-shning dastasi ko'rinadi. Qalqon "Biz el-yurti himoya qilamiz, kim unga daxl qilsa, qilichimiz ham bor", degan ma'noda bir qo'li qilich soqida turadi.

Shoir N'ga qarab jim qoldi. U N. haykallar orqali tasavvur qilayotgan ma'noni anglamoqchiday og'zini ochdi. Keyin bosh itg'adi.

– Yaxshi o'ylabsiz, – dedi. – Agar maslahat kerak bo'lsa, tortin-may kelavering, jon deb yordam beraman.

Albatta, – dedi akademik ham. – Bu endi faqat sizning ishin-giz emas. Bu barcha ziyolilarning ishi. Haykallarining muvaffaqi-yatli chiqishi ziyolilarning yelkasiga o'tob tegishini bildiradi. Bu ishga hammamiz mas'ulmiz. Olimlar ham sizga yordam berishga tayyor.

N. o'rtasiga kutubxonaga bordi. U yerdan "Tavorixi axloq" bilan birga o'zi bir paytar o'qigan kitoblarni olib, uchta tarixiy shaxsning qiyofasi haqidagi ma'lumotlarni ko'chirib oldi. Keyin haykalga ulug'vorlik bag'ishlash uchun bir necha kun dunyo-niing mashhur haykallari suratlarini, ularning yaratilish tarixini, shunday haykallar yaratgan haykaltaroshlarning ijodiy xotira va laboratoriyalarini sinchiklab o'rgandi. Guruh ro'yxatini yana qay-tadan tuzdi, unga taniqli, o'z ishinig ustasi bo'lgan eng iste'dodli haykaltaroshlarni jalb qildi. Bu guruh bilan belgilangan muddat-da haykallarni yaratib ulgurishiga endi sira shubha qilmasdi.

Ammo u olimlar va kitoblar orqali bir to'xtamga kelgan ucha-la haykal eskizi tasdig'i negadir cho'zilib borardi. U haykal qi-yofalari eskizini necha marta rahbarga kiritgan bo'lsa, shuncha marta qiyofalar ustiga qizil qalam tortilgan javob keltardi. Bu chiqishlar qiyofa rahbarga yoqmaganiini bildirardi. N. o'z guruhini yanayam ko'proq ma'lumot to'plashga jalb qildi. O'sha oltin silsi-lali, milliy g'urur, tafakkur va silohiyat uyg'ongan davga oid bar-cha xotiralar, xatlar, esdaliklar, shuningdek, kiyin, soqol qo'yish ushullari o'rganib chiqildi. Ana shular asosida yana eskiz tayyor-landi. Bu gal u xotirjam edi. U bor imkoniyatni ishga solib, ma'lu-motlarni eng mayda tafsilotlarigacha o'rganib chiqqandi, uch qahrannoning tarixiy qiyofalarini deyarli to'liq tiklab bo'lgandi. M. eskizlarni tarixchi olimlarga, so'ng tarixiy mavzuda ijod qiladi-gan rassomlarga ko'rsatib oldi: ularning maslahati bilan ba'zi tu-

zatishlarni amalga oshirdi. Keyin futbol olish, ham yana bir karra fikrlashish uchun keksa shoiriga ham olib bordi. Orada o'tgan ikki oy ichida shoir o'zini ancha oldirib qo'ygandi. U eskizlardagi qiyofalarga bandi sinib tushgan ko'zoynagi bilan uzok razm soldi.

– Buni qarang-a, – dedi u nihoyat eskizlarga tikilganiga ham holdan toyib qolganini yashirmay hansirar ekan. – Menga yoqdi. Hamma narsa hisobga olingan. Ularning qiyofasi aynan shunday bo'lganiga aminman. Sizni tanlab adashishmabdi. Qiyofalar ham milliy, ham ulug'vor. Faxrlansak arziydi.

N.ga maqto'v yoqsa ham o'zini kamtar tutdi.

– Uch marta qaytarishdi, – dedi u noliqanamo ohangda. – Hech qaysi qiyofa rahbarga yoqmabdi. Nima istayotganini ochiq aytmaydi, qizil chiziq tortib beradi. Bu – qiyofa ma'qul emas, degani ekan...

Shomr unga dalda bergan bo'ldi.

– Endi rahbarini ham tushunish kerak. Axir, u milliy qahramonlar qiyofasi yaratilishini istayapti. Bu oson emas. Bu qiyofalarga boshqa millatlarning ham havasi kelishi kerak. Shuning uchun qaytargan. Bunisi a'lo darajada. Husn ham, viqor ham, qarashlari kiyimlar ham joyida. Hammasi joyida. Bunisini qaytarishmaydi.

– Aytganingiz kelsin! – dedi N. xuddi eskizi tasdiqdan allaqachon o'tgandek.

Eskizlarni idoraga N.ning o'zi olib borib berdi. O'z ishidan ko'ngli to'q qaytib, shu kuni buyurtma olganidan beri birinchi marta mayllariga erkinlik berdi: loylardan turli qiyofalar yasab, xayoliga kelgan ish bilan mashg'ul bo'ldi. O'lasi bilan bog' aylandi, ularni buyurtma hisobidan olgan qarzlari evaziga shahar aylantirdi, eng sara yemakxonalariga olib kirdi. Uning kayfiyati chog' qushday yengil, loyhani o'z muddatida bajarishga kuch-quvvati yetarli edi. Oradan ikki kun o'tgach, unga qo'ng'iroq qilishib, madaniyat bo'limiga tez yetib kelishini aytishdi. Telefondagi ovoz sovuq va andak norozi ohangda edi. Idorada N.ni yana o'sha jikkak to'rabachcha kutib turardi. N. buyurtma olayotganda ancha qolib ketgan xonaga kirganda jikkak amaldor stoli atrofidan asabiy yurib turardi. N.ni ko'rib, bir nafas norozi bo'lib tikilib turardi. Ko'zlarida "Nima qilib qo'yganingizni bilasizmi?" degan ifoda balqib turardi. N.ning qarashidan bu gal ham eskizi tasdiqlan-

maganiini his etdi. Birdan hafsalasi pir bo'ldi. "O'zi bular nima tashkiloti? Haykalmi yoki biron farishtaning qiyofasini?" U natijali eskizning hech bir e'tirozsiz qabul qilinishiga ishongandi. Shuning uchun amaldor ishora qilmasa ham kelib, kursiga o'tirdi va "Qani, gapir-chi, nima karomat ko'rsatasan?" deganday boshini egib oldi. Amaldor zarfa bilan o'zini kursisiga tashladi. Stolga eskizlarni "tars" etib qo'ydi. Eskizlar qizil bilan qalin qilib chizib, keyin undov belgisi qo'yilgandi.

– Mana, – dedi amaldor xuddi xo'rliqi kelgandek tovushi tititib. – Oling bu lash-lushlaringizni...

Bu safar N. o'zini tutib turolmadi. U ikki oy rahbarlarning ra'yi va qovog'iga qarab, ularning ko'nglini olaman deb tirishib asablarini bo'shashib qolgan edi.

Bu lash-lushlar emas. San'at asarining eskizlari.

Amaldor uning jizzakligiga e'tibor bermadi. U N. bilan gaplashishdan oldin uning fe'l-atvorini yaxshilab o'rganib chiqqan bo'lib turardi. U N.ning har qanday e'tirozi, hatto baqir-chaqiriga ham tayyor turardi.

– Biz sizga ishongandik, – dedi u xuddi ayni vaziyatda N.ning o'zini aybdor qilishni zimmasiga olgan tergovchidek o'smoqchilab. – Ammo siz uni suiste'mol qildingiz. Eskizingiz tasdiqlanmadi. Rahbarning hatto g'azabi qo'zib ketdi. "Nima, shuni ham men chizib berishim kerakmi?" Shu basharlarni dunyoga ibrat qilib ko'rsatamizmi? O'n marta qaytardim bu eskizlarni. Ammo hat ham maqsad va mohiyatni anglamadi bu haykaltaroshlaring. Ularga ishonib bo'ladimi?" dedi. Juda qattiq norozi bo'ldi.

– Men bu qiyofalarni tarixiy xotiralardan asarlar asosida yaratganman, – dedi N. o'ziga qilinayotgan muomaladan jahli chiqib. Bu qiyofalarni tarixchi olimlar, rassomlar ham tasdiqlashgan. Hatto oxirida ularning xulosalari ilova qilingan.

– Ko'rdik. Ular ham masalaning qanchalik muhimligini, ham solguro miqyosda, ham milliy miqyosda, tasavvur qilishmagan, – amaldor nimanidir aytishga qiyalayotganday yoki gapni nimadan to'xtatishni bilmayotganday edi. – Rahbar esa qandaydir shubhali sotiralarga emas, masalaning ana shu jihatlarga e'tibor beradi.

Xotiralarni shubhali emas, – N. o'zining noroziligini bildirmoqchi bo'lib og'iz juftladi. Ammo bu gaplar behuda ekanini tushundi. Amaldor uning e'tirozini eshitishi bilan xuddi tipratkanga

o'xshab birdan xurpayib oldi. Rahbar "shubhali" dedimi, demak, har qanday tarixiy asar, hatto o'sha tarixning o'zi ham shubhali ekaniga shubha qolmaydi. Uning bu e'tirozi amaldorni hushyor tortirdi. Shu paytgacha ikkilanib, qiyinalib turgan ichidagi gapni aytishning payti kelganini, shu bilan mabodo uni devordagi quloq orqali eshitib turishgan bo'lsa, rahbarga bo'lgan hurmatsizlikka vaqtida keskin javob qilgan bo'lishini tushundi. Endi cho'zib o'tirmadi. Magsadga ko'chib qo'ya qoldi.

– Shuning uchun biz sizni guruhdan chetlatdik. Rahbarning sizga bo'lgan ishonchi so'ndi. Siz haqingizda eshitishni ham istamayapti. Shu sababli loyihadan chetlatildingiz...

N.ning qayeridir og'rib ketdi. Ammo o'zini tezda tutib oldi. U irodali, qat'iyati odam edi. Buyurtmasiz va loyahasiz ham hayot va san'at davom etishini yaxshi bilardi. Istezholi jilmaydi, qo'llari bilan o'siq sochlarini taradi. U negadir ich-ichida bu loyiha menga yangilishib topshirildi, qandaydir chalkashlik bor, bunaqa davlat miqyosidagi yuksak ahamiyatga molik loyihalarni menga ishonishmaydi, bir kuni baribir hushyor tortishib, qaytarib olishadi, deb o'zini ishonitirib yurardi. Mana endi kutgan o'sha vaqt keldi. U amaldorni ajablantirib, bu xabardan ajablanmadi. Aslida ham u xonaga kirib, stol ustida qizil chiziq tortilgan eskizlarni ko'rgandayoq bu loyihadan chetga chiqishni istab qolgandi. Mana endi hammasi xamirdan qil sug'urgandek yuz berdi.

– Yaxshi, – dedi N. – Unda men bo'sh bo'lsam kerak.

– Boshqa biron loyiha chiqsa, albatta, sizni taklif qilamiz, – amaldor ham undan qutulganiga shukr qilgandek va bira to'la vijdonini ham tozalab olmoqchidek hamdardlik bildirgan bo'ldi.

– Bunaqa loyihalar o'zlariga buyursin! – dedi N. har doimgidek uni mashhur qilgan qo'rs va qo'pol tabiatiga qaytib.

U shu loyihani deb fe'l-atvoriga zid ravishda jini suymagan qanchadan qancha amaldoru haykaltaroshlar, adbu rassomlar bilan tilini tishlab muomala qilib yurgandi. Endi unga bu qo'biqdan chiqishga hech narsa to'sqinlik qilmaydi. Shuning uchun gichigan tilini tiyishni ham istmadi.

– Mabodo o'zlariga qabr ushi byusini buyurtma berishni istasalar, jon-jon derdin...

Amaldorning yuzi gezarib ketdi. N. amaldor stolning bir chetida turgan kuldorni o'zi tomon tortganini eshik tomon burilayotib

ketdi. Eshik bilan yuzma-yuz holatda bir pas tik gotdi. U kuldon qayeri tarafidan uchib keladi, o'ngdanmi, chapdanmi, qay tarafga qarab chap beradi, hammasini soniyalarda hisoblab, otilgan jamning shuvillagan ovozi ilg'ashga o'zini tayyorladi. Ammo u kelgan shuvillagan tovush o'rniiga gugurtning "chirq" etgan sasi keladi va xonani tamaki hidi tutdi. Amaldor kuldorni otganda N. uni ehtimol hurmat qilgan bo'lardi. Hozir esa bor hurmati ham yo'qoldi. U "Otolmadi, otsa, amaldor bo'lmasdi", – deb o'yladi. Bu paytda eshik butun binoni larzaga solib izidan qarsillab yopildi. N. qabulxonadan chiqar ekan, eshikda qo'llig'iga bir o'ram qog'oz ko'tarib olgan po'rinn kiyingan T. bilan yuzma-yuz keldi. Bir soniya ikkalasi bir-biriga xuddi ikkita och sherdek tikilib turib qolishdi. N. hammasini tushundi va indamay o'tib ketdi.

N. avvalgiday hammasiga qo'l siltab toqqa chiqib ketdi. U yolkasida asbob-uskunasi solingan xaltacha bilan xuddi sang-larosh otasi kabi mangu va abadiy qotgan ulkan toshlar oralab yurar, ulardan ko'ngliga yoganini olib, haftalab yo'nar, qirtishlar, shakl berar, ko'nglining ayni paytdagi holatlarini va suratlarini o'trobdan chirsillab yotgan xarsanglarga o'yardi. Bu shakllariga qarab turib, birontasida yaraq etgan tik odam shaklini ko'rish qiyin edi: yiqilgan, surtilgan, toylangan, og'ir va beaded must-bandan qaddini eggan, xuddi ko'tarishga uyalgandek boshini uyog'lari orasiga tiqib olgan, tizzalab o'tirgancha osmonga ko'z tikkan, og'ir gunohlariga ajr istab sajda qilayotgan, qo'llari ko'kka cho'zilgan odamlar shaklini eslatadigan haykal – toshlarga to'la edi. Agar tun sokinligida quloq tutilsa, ingroq va uvvoslar kelardi bu toshlardan: ularning hammasi xayolning, muztar va mazlum bo'nglning zuhurotiga, taxayyulning uchi-quyrug'i yo'q, shamoyilni tutib bo'lmaz manzaralariga o'xshardi. N. umrining olti oyini mana shu daraga bag'ishladi, bu yerda o'zining hovurini bosib oldi, olti oylik umri, kechinnalari, hissiyotlari toshlarga ko'chib, abadiy bitiklar shaklini oldi. Har qalay, bu yerda u erkin ishladi, o'z bilganini, tasavvur qilganini, anglaganini, xayoliga kelganini yaratdi. U eskizlaridagi siymolarni ana shu toshlarning siyratiga singdirib yubordi. Agar osmon ko'zi bilan qaralsa, u bu toshlarga hayot, umr, jamiyat va insoniyat haqida butun mehrini, mahoratin, bilimni berib ishlagan eskizlarini xuddi yuzini, hayotini, ishonch-e'tiqodini tilimlagandek qizil qalam bilan chizib tash-

lagan zamona haqida nimalar yozganini, nimalar deganini bilib olgan bo'lar edi. Ammo bu anglash jarayoni ham tog'lar kabi mangulikka muhtirdi. Daradan chiqib ketar ekan, izinga, o'zining olti oylik xayollari mozoriga aylangan toshlarga so'nggi marta qaradi. "Ehtimol, bu xarsanglar xuddi menga o'xshagan va qachonlardir yashagan yolg'iz haykaltaroshning asarlari bo'lgandir va men uni yana odatdagiday buzib qo'ydim", degan g'ashlik o'tdi xayolidan. Qachonlardir abadiylikning narigi chekkasidan xuddi o'ziga o'xshash yana bir haykaltarosh chiqib, ishlov bermaguncha bu xarsanglar abadiylik elchilari bo'lib, shu yerda yotaveradi. Bu mangu toshlarga bitilgan qimmat va hikmatni hech kim o'qiy olmaydi, uni o'qiydigan shaxs kelganda esa bu dunyoda uning xokining changi ham qolmagan bo'ladi.

N. shaharga kuzning o'rtalarida qaytdi. Yo'l ulovida kelar ekan, uzoq masofadan shahardan ham oldin ko'rinish turgan uchta baland tog'day ulkan ko'lankaga ko'zi tushdi. Ko'lankalar asta-sekin shakl olib, shaharga yaqinlashgan sayin bahaybat odamlar shakliga kirdi. N. shaharga kurganda bu shakllar haykal ekanini angladi. "Axiyri o'rnatishibdi-da", deb o'yladi u alam bitilib turgandek his qildi. Ularga qaramaslikka tirishdi. Ammo saldan so'ng u ichidagi g'urur va shaxsiyatini yengishga qurb, qudrat topdi. Chuqur nafas oldi. Nima bo'lganda ham, u umr bo'yi o'z ona shahrida o'rnatilishini orzu qilgan buyuk millatdoshlarining haykali o'rnatilgan. Shuning o'zi ulug' hodisa. U o'zini tutib oldi. Shaharning bir chetidan haykallarni tomosha qila boshladi. "Kim yasagan bo'lishidan qat'i nazar, baribir, o'rnatib yaxshi qilishibdi", degan mamuniyat chirogi uning olti oylik xira ko'nglini yoritdi. "Kim yaratganining qizigi yo'q. Muhimi o'rnatilganini", Haykallar rostdan ham butun shaharga ko'rk va mahobat berib turardi. Bir hisobi, shu yerdan uyiga jo'nab ketmoqchi bo'ldi. Ammo qiziqishi ustun chiqdi. Oyog'i beixtiyor markaziy ko'chaga qarab tortib ketayotganini sezgach, o'zi ham o'sha tomonga yo'l oldi. Uni bu haykallarda men bilmagan va anglamagan nima bor ediki, bu ishdan meni chetlatishdi, degan qiziqish ham boshlab ketayotgandi. Nima bor ediki, u o'sha narsani ko'rolmadi va yara ta olmadi? Nima edi o'sha? Umri bo'yi o'zini barcha zamondosh haykaltaroshlardan ham mahorat, ham iste'dod, ham did ma-

shaharda ustun sezib yurar edi. Ammo o'sha did va saviya qayerda unga pand berdi? Hozir hammasi ma'lum bo'ladi, o'zining va umrining yangi xulosasi bilan yuzma-yuz keladi. Ehtimol, uning butun umri ana shunday besamar mag'lubiyatdan iborat bo'lgan edi va u buni halqacha tan olmay yashab kelayotgandir? Aslida, u haykaltarosh emas, tog'u dararlarda daydishi yaxshi ko'radigan oddiy cho'pon bo'lishi kerak bo'lgandir-u, hayotining o'zani solatib, haykaltaroshlik tomon burilib ketib, shundan beri bu o'rnatgan chiqolmay, tirmashib-tamshanib, adashib kelayotgandir. H. ayri payida mag'lubiyatini ham, umrining besamar o'lganini ham, o'zining arzimasi haykaltarosh ekanini ham tan olishga tayyor edi. U borayotgan ko'cha haykallarining orqa tomonidan chiqib qoldi. Yaqinlashgan sayin haykallar yanada ulkanlashib, tog'day yuksaldi. Cho'qqiday qad kerib turgan haykallarining bosh qismligini qarayman deb yiqilib tushayozdi. Haykallar rost-danman siri va ulug'vor qiyofa kasb etgandi. Ular xirqa, sovut va unan rido kiygan holda tasvirlangandi. Axir, bu uning g'oyasi edi-hu... Bu kiyimlar, gardishdagi naqshlar, hammasi uning eskizida qanday bo'lsa, o'sha holatda tasvirlangandi. Rido va xirqaning esak qismini shamol biroz ko'tarib, hilpiratib turibdi. Bir-biriga yelka tutib turishlari, butun millatni balo-yu ofatdan asrayotgandek tasvirlangan qalqon va qilichga uzalgan qo'l. Hatto aso ham... Nida o'zining yo'qligida eskizini tasdiqlashgandek, o'sha esaklar asosida haykal yaratilgandek taassurot paydo bo'lib, yuragi hayajondan gupillab ketdi. N. shoshib old tomonga aylanib o'tdi. U adashmagandi. Bu haykallar N. olti oy ilgari eng mayda tik-chikrigacha chizib chiqqan eskiz asosida yaratilgandi. Hanga shubha yo'q edi. Olimning olis osmonga tikilgan nigohi va talak sari cho'zilgan qo'li, shoirning asosidagi globus shaklidagi yartim oy tushirilgan gumbaz. Bugun unutilib ketgan, ammo N. ga hechva libos ustasi aytgan movut to'nalarning va allomalar xirqasining ko'tarma yuqasi. Sarkardani jang maydonida uchratib, natijali va pishiqdigan g'oyatda hayratga tushgan hamda bu-naga yongil va qulay jang anjomlari hali o'zlarining mamlakatida ishtab chiqilmagani haqida katta risola yozgan elchining xotira si orqali qayta tiklangan mayda halqali sovut... Ha, sovutning yongil va mustahkam metaldan olinganini, o'ta mayda halqadan iborat bo'lganini N. o'sha elchining hali tarjima qilmagan

ingladi. Ko'ngli nimanidir sezdi. Ko'zlarini yana ochib-yumdi va shubhasini yo'qqa chiqarish uchun yo'lining narigi tarafidagi kat-ta binoning old tarafiga osib qo'yilgan, naq ikki qavatni egallagan, "Hali ham tirikmisizlar?" degandek ko'zlarini lo'q qilib turgan rahbarning suratiga qaradi, keyin yana haykallar – buyuk siymo-larga tikildi. Yana suratga. Qaradi-yu hammasini – eskizlari nega tasdiqlanmaganini, nega haykallar bir xil qiyofada ekanini, nega u eskizlarini tasdiqlatolmay o'voray-sarson bo'lib, idorama-ido-ra yugurganini, rahbarning nega norozi bo'lganini, eskizlarni o'n martalab besabab qaytarganining sababini tushundi. Haykallar-ning qiyofasi hammasini gapirib turardi. Hammasi tushunarli edi. Hayladdagi uch siymoda ham rahbarning qiyofasi, qoshu ko'zi, hatto har ko'rganda, suratiga qaraganda N.ni hayratga soladigan ikki xil butun teshigi ham aslidagiday edi. Uchta haykal qiyofasi-da unga rahbar boqib turardi...

xotirasidan atayin ona tiliga o'girtirib, bilib olgandi. Buni N.dan boshqa birontasi bilishi mumkin emasdi. Ulug'vorlik va salobat berish uchun qahramonlar yelkalarini atayin tik holda bo'rttirib tasvirlagan edi. Bu holatlarning hammasi uning eskizida qanday bo'lsa shunday va uchala haykal ham eskizida qanday joylashgan bo'lsa shunday, ya'ni buyuk kuchni aql va ijod o'rab turadi, buyuk olim va buyuk shoir ikki chetda, buyuk sarkarda o'rtada – o'zaro uyg'un, yakdil ko'rinishda edi. Nahotki T. uning eskizini o'g'irlab olgan bo'lsa? Ammo bu eskizlar uniki ekanini rahbar ham, boshqa haykaltaroshlar ham, amaldorlar ham bilishardi-ku. Demak, yo'qligida uning eskizlari tasdiqlanib, o'sha asosida haykallar yaratilbdi-da. N. xuddi onasini topib olgan yosh boladay atrof-dagilarni ajablantirib haykalning har qirichini sinchiklab tekshi-rar, u yerdan o'zini izlardi. Shubha yo'q edi, bu uning eskizlari asosida yaratilgan haykallar! Unda nega ishlash uchun uning o'zi-ga ruhsat berishmadi? Nega buyurtmani undan olib qo'yishdi? N. xuddi savoliga javob borday haykallarning yuziga va ko'zlariga tikildi. Tikildi-yu, toshday qotib qoldi. Ulkan yanog'u qoboqlarda hatto toshpichogning izigacha, qirilgan joylarigacha unga yaqqol ko'rinish turardi. Yuzni negadir o'ta silliqlastirish uchun rosa ish-lov berishgandi. Bo'yashgan, keyin zarhal rang berishgan. Xud-di oltinday tovlanib, ko'zbo'yamachiliklari bilimmasligi uchun, Lekin qirish va yo'nish ishlaridagi ko'zbo'yamachilikni N. dar-rov angladi. Bu T.ga xos uslub edi. O'zining ko'zbo'yamachiligini hamisha ranglar va zarhal hil bilan yashirishga urinardi u. N.ni bu ko'zbo'yamachilik hayratga solgani yo'q edi. Uni uchta qahra-monning qiyofasi hayratga solgandi. Uchta qiyofa bir-biriga juda o'xshash edi: milliy qahramonning ham, ulug' shoir va olimning ham yuzi bir xil edi. Go'yo ular xuddi egizakday, ustlaridagi ka-yinlari va tashqi unsurlarini hisobga olmasa, bir xil qiyofada tasvirlangandi. N. hech narsaga tushunmay qiyofalarga qayta-qayta qarar, uzozlashib, yaqinlashib tikilar, adashmadimmi, deb ko'zlarini ochib-yumardi. Yo'q. U adashmayotgan edi. Uchta haykal bir xil qiyofada edi. N. shu yerda ham hammam laqillatgani uchun ichida T.ni buralab so'kdi. Nahotki shuni boshqalar pay-qashmagan bo'lsa? Bu so'qirga ham ko'rinish turibdi-ku. U yon to-mondan qiyofalarga boqarkan, birdan titrab ketdi. Shu turishda qiyofalarga uzok tikilib qoldi. Tikilarkan, bexosdan nimanidir

MUNDARIJA

Urush odamlari (Qissa)	3
Farishta	104
Qo'l	137
Haykal	157

Adabiy-badiiy nashr

NAZAR ESHONQUL

URUSH ODAMLARI

(Qissa va hikoyalari)

«Ochun» nashriyoti
Toshkent-2021

Muharrir

Nizomjon ISLOMOV

Badiiy muharrir

Umid SAPAYEV

Rassom

Isomiddin ESHONQULOV

Musahhah

Ruhshona ASHUROVA

Sahifalovchi

Shaxboz SIROJIDDINOV

— 1800 —
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TATLIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

10.000.0

15.01.2021-yilda bosishga ruxsat etildi.

Qog'oz bichimi 84×108 ¹/₃₂ «Cambria» garnituras.

Shartli bosma tabog'i 5,5.

Adadi 3 000 nusxa. Buyurtma raqami № 4-21.

Bahosi shartnoma asosida.

«Ochun» nashriyotida nashrga tayyorlandi.

Toshkent sh., M.Ulug'bek ko'chasi, 81-uy.

Tel: +998 99-791-75-55, +998 71-262-21-54

«Yangiyul Poligraph Service» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent viloyati, Yangiyo'l shahri, Samarqand ko'chasi, 44.